

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

*EL-FETÂVÂ'L VELVÂLİCİYYE'*NİN HANEFÎ NEVÂZİL LİTERATÜRÜNDEKİ
YERİ
(BEY' AKDİNİN ŞARTLARI BAĞLAMINDA)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Esra TAVŞAN

Danışman:

Prof. Dr. Ali BARDAKOĞLU

İSTANBUL

2021

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

*EL-FETÂVÂ'L-VELVÂLİCİYYE'*NİN HANEFÎ NEVÂZİL
LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ
(BEY' AKDİNİN ŞARTLARI ÇERÇEVESİNDE)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Esra TAVŞAN

Danışman:

Prof. Dr. Ali BARDAKOĞLU

İSTANBUL

2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Fıkıh Bilim Dalı'nda 020113YL04 numaralı Esra TAVŞAN'ın hazırladığı “*el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye'nin Haneî Nevâzil Literatüründeki Yeri (Bey' Akdinin Şartları Bağlamında)*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 21/09/ 2021 günü (14 : 00 – 16 : 00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali BARDAKOĞLU

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

(Tez Danışmanı ve Komisyon Başkanı)

Prof. Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

(Üye)

Prof. Dr. Asım Cüneyd KÖKSAL

Marmara Üniversitesi

(Üye)

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrîfât yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Esra TAVŞAN

21/09/2021

ÖZ

Irak'ta başlayan Hanefî mezhebi, 3/9. asırda Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin Mâverünnehir'e gelişiyle birlikte bu coğrafyada tanınip kabul görmeye başlamıştır. Ancak Ebû Hanîfe ve onun fıkıh akademisi tarafından ortaya konan hükümler, Irak kültür ve şartları ışığında şekillendiğinden, bu hükümleri yeni bir coğrafyaya entegre etmek, beraberinde bazı uyum sorunları da doğurmuştur. İşte tam da bu noktada nevâzil, vâkıât ya da fetâvâ şeklinde isimlendirilen, doktrini besleyen önemli bir kaynak haline gelmiş yeni bir literatür ortaya çıkmıştır. 4/10. asırda Mâverâünnehir'de oluşmaya başlayan bu zengin literatür, Moğol istilasına kadarki süreçte kendini geliştirip normatif bir yapı kazanmış, sonraki dönemde de içtihadın parametrelerini belirleyen yönüyle Bağdat, Şam, Anadolu gibi coğrafyalarda kaynak olarak kullanılmış, eğitim müfredatlarında yardımcı kaynak vazifesi görmüş, hatta Osmanlı Hukuk düşüncesinin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Nevâzil literatürü ile bir yandan karşılaşılan sorunlara yeni çözümler üretilirken, bir yandan da Ebû Hanîfe ve akademisi tarafından üretilen ilk fikhî birikimi daha iyi anlama ve onu rehber edinme yoluna gidilmiştir. Bunun sonucunda, kurucu imamların görüşleri kurucu, nevâzil ise boşluk doldurucu bir işleve sahip olmuştur. Bu tez, kapsamlı bir nevâzil eseri olan ve farklı bölgelerden mesâilin derlendiği *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin Hanefî nevâzil literatüründeki yerini konu almaktadır. Bir şeyin konumunu tayin etmek o şeyin bulunduğu yeri tanımakla mümkün olacağından, ilk bölümde Hanefî nevâzil literatürü hakkında genel bilgi verilmiştir. İkinci bölümde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin muhtevâ, yöntem, üslûp ve kaynaklık değeri gibi açılardan literatür içindeki yeri incelenmiş, son bölümde ise nevâzil literatürü hakkında somut bir örnek oluşturmak ve bir nevâzil eserinde meselelerin ele alınış tarzını göstermek amacıyla *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'den örnekler sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû'l-Feth el-Velvâlicî, Toharistan, Mâverâünnehir, Fetâvâ, Nevâzil, Vâkıât, Meşâyih.

ABSTRACT

The Hanafi sect (madhap) in Iraq began to be recognized and accepted in this geography with the arrival of Abu Hanifa's students in Transoxiana in the 3/9. century. However, since the rulings put forward by Abu Hanifa and his academy of fiqh were shaped in the light of Iraqi culture and conditions, integrating these provisions into a new geography brought along some harmonization problems. At this very point, a new literature called nevâzil, wâkiat or fatwa has emerged, which has become an important source that supports the doctrine. This rich literature, which started to form in Transoxiana in the 4th -10th century, developed itself until the Mongol invasion and gained a normative structure; In the following period, it was used as a source in geographies such as Baghdad, Damascus, and Anatolia with its aspect that determined the parameters of ijtiħad, served as a supplementary reference in educational curriculum, and even contributed to the shaping of Ottoman legal thought. While new solutions were produced to the problems encountered with the nevâzil literature, on the other hand, the first fiqh accumulation produced by Abu Hanife and his academy was tried to be better understood and to guide it. As a result, the views of the founding imams had a founding function and the nevâzil had a gap-filling function. This thesis deals with the place of *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, which is a comprehensive work of nevâzil and in which mesâil is compiled from different regions, in Hanafi nevâzil literature. Since it will be possible to determine the location of a thing by knowing the place of that thing is in, general information about Hanafi nevâzil literature is given in the first chapter. In the second part, the place of *Fetâvâ-i Velvâliciyye* in the literature in terms of content, method, style and source value was examined, and in the last section, examples from *Fetâvâ-i Velvâliciyye* are listed in order to create a concrete example about the nevâzil literature and to show the approach of how issues are handled in a nevâzil work.

Key words: Abu'l-Fath al-Valvalici, Transoxiana (Ma wara'un-nahr), Tokhâristan, Fatawa, Waqiat, Newazil, Mesayih.

ÖNSÖZ

4/10. asır ile 8/14. asır arasında oluşup gelişen nevâzil literatürü, İslam fıkhnın toplumsal gelişmelere ayak uyduran ve kendini güncelleyebilen yönünü gösteren zengin bir koleksiyondur. Üstelik bu fikhî güncelleme faaliyeti, meşâyih ismiyle müsemmâ, donanımlı ve içtihat melekesi yüksek fakîh gruplarınca yapılmıştır. Belh, Buhâra ve Semerkand gibi Mâverâühhehir'in yüksek öğrenim merkezlerinde kümelenen bu fakîhler, sadece nevâzil dediğimiz yeni olaylara çözüm üretmekle kalmamış, içtihadın keyfî ve taraflı yorumlardan uzak, sistematik bir çerçevede yürütülmesi için bir yandan okullaşarak metodoloji oluşturmuş bir yandan da nevâzil literatürüne yönelik eserler yazarak ürettikleri yeni hükümlerin norm haline gelmesine hizmet etmişlerdir. 6/12. asır bu sürecin en parlak dönemi kabul edilir ve *Fetâvâ-i Velvâliciyye* de 6/12. asırda yazılan bir nevâzil eseridir. Bu çalışmada Belh meşâyihından olan ancak Semerkand ve Buhâra'da da eğitim alan Ebû'l-Feth Velvâliciyye'nin *Fetâvâ*'sı bey' akdinin şartları çerçevesinde incelenecektir.

Kaynak temini ve kütüphanesini kullanmam noktasında büyük destek sunan, babacan tavrı ve sağladığı motivasyon ile zor günlerimde yanımda duran tez danışmanım Prof. Dr. Ali Bardakoğlu'na teşekkür borçluyum. Bu çalışmanın başlangıcı ile bitişi arasında geçen uzun süreçte, yaşadığım sağlık problemlerini aşip tekrar devam etmem konusunda dua ve desteklerini her daim arkamda hissettiğim aileme, arkadaşlarıma, özellikle de babama ve ağabeyime minnettarım. Kıymetli hocam Prof. Dr. İbrahim Kâfî Dönmez'in iyileşip çıktığım yola devam etmem konusunda benden aldığı söz benim için büyük bir moral kaynağı oldu, kendisine müteşekkirim. Ayrıca çalışmada kendisinden istifade ettiğim İzzet Güder beyefendi, Dr. Abdulnasır Hakimi ve arkadaşım Rahime Karayigit'e, tezimi titizlikle okuyup problemlerini düzelterken sevgili dostum Arş. Gör. Ayşe Aktaş'a, yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal'a ve bu yaşıma kadar üstümde hakkı olan bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Esra TAVŞAN

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
HANEFÎ NEVÂZİL LİTERATÜRÜ	6
1.1. Nevâzilin Tanımı ve İlişkili Olduğu Kavramlar	6
1.2. Nevâzilin Doğuşu ve Gelişimi	8
1.2.1. Zâhir Rivâyet	9
1.2.2. Nâdir Rivâyet.....	11
1.2.3. Nevâzil	13
1.3. Hanefî Nevâzil Literatüründen Bazı Eserler	19
1.3.1. Ebûlleys Semerkandî (ö.373/983) ve <i>en-Nevâzil</i>	19
1.3.2. Sadruşşehîd (ö. 536/1141) ve <i>el-Vâkıât</i>	22
1.3.3. Ūşî (ö. 575/1179) ve <i>el-Fetâvâ 's-Sirâciyye</i>	25
1.3.4. Kâdîhan (ö. 592/1196) ve <i>el-Fetâvâ 'l-Kâdîhan (Fetâvâ-i Hâniyye)</i>	28
1.3.5. Mergînânî (ö. 593/1197) ve <i>Muhtârâtü 'n-Nevâzil</i>	30
1.3.6. Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219) ve <i>el-Muhîtü 'l-Burhânî fî 'l-Fıkhî 'n-Nu'mânî</i>	33
1.3.7. Konevî (ö. 770/1369) ve <i>el-Gunye fî 'l-Fetâvâ</i>	36
1.4. Nevâzilin Hanefî Mezhebine Katkıları	38
1.4.1. Fıkhın Dinamizmine Hizmet	38
1.4.2. Mezhebe Yeni Bir Fıkhî Mesâil Türü Kazandırması.....	38
1.4.3. Mütûn, Şerh Ve Hâşiyeler İçin Zengin Bir İçerik Sunması.....	39
1.4.4. Mezhep içi fikhî mesâilin değerlendirilmesi	42

1.4.5. Fetvâ ve içtihat arasındaki bağıın güçlenmesi	44
1.4.6. Müftülük eğitiminde kullanımı	44
1.4.7. Osmanlı fıkıh düşüncesine katkısı	45
1.4.8. Sosyoloji, Antropoloji ve Kültür Tarihi Çalışmalarına Zengin bir Materyal Sunması.....	48
1.5. Meşâyih Gruplarının, Nevâzil Literatürüne Katkısı	49
İKİNCİ BÖLÜM.....	53
EL-FETÂVÂ'L-VELVÂLİCİYYE ve HANEFÎ NEVÂZİL LİTERATÜRÜNDEKİ YERİNE GENEL BAKIŞ	53
2.1. <i>el-Fetâva 'l-Velvâliciyye</i>	53
2.1.1. Müellifi	53
2.1.2. <i>el-Fetâva 'l-Velvâliciyye</i> 'nin Ebû'l-Feth Velvâlicî'ye Âidiyeti	54
2.1.3. Müellifin Nisbet Edildiği Toharistan/Belh Bölgesi	57
2.1.4. Eserin Dili, Üslûbu ve Yöntemi.....	60
2.1.5. Eserin Kaynakları	62
2.1.6. Eserin Muhtevası	63
2.2. <i>el-Fetâva 'l-Velvâliciyye</i> 'nin Hanefî Nevâzilindeki Yeri	67
2.2.1. <i>el-Fetâva 'l-Velvâliciyye</i> 'nin Hanefî Literatüründe Kaynak Olarak Kullanımı	67
2.2.1.1. <i>el-Bahru 'r-râik</i>	67
2.2.1.2. <i>Reddû 'l-Muhtâr 'ale 'd-Dürri 'l-Muhtâr</i>	68
2.2.1.3. <i>el-Binâye fî şerhi 'l-Hidâye</i>	68
2.2.1.4. <i>en-Nehru 'l-Fâik</i>	68
2.2.1.5. <i>Kurretü 'uyûni 'l-ahyâr li-tekmileti Reddi 'l-muhtâr</i>	69
2.2.1.6. <i>el- 'Ukûdü 'd-dürriyye fî tenkîhi 'l-Fetâva 'l-Hâmidîyye</i>	69
2.2.1.7. <i>Düreru 'l-Hukkâm Şerhu Gureri 'l-Ahkâm</i>	70
2.2.1.8. <i>Lisânü 'l-Hukkâm fî Marifeti 'l-ahkâm</i>	70
2.2.1.9. <i>el-Âlemgîriyye (el-Fetâva 'l-Hindîyye)</i>	71
2.2.1.10. <i>ed-Dürri 'l-Muhtâr</i>	72
2.2.1.11. <i>Umdetü 'r-riâye bi Tahşiyeti Şerhi 'l-Vikâye</i>	72
2.2.1.12. <i>Mecmeu 'l-enhur fî şerhi Mültekâl-ebhur</i>	73
2.2.1.13. <i>Hâşiyet-ü Tahtâvî alâ Merâkı 'l-Felâh</i>	73

2.2.1.14. <i>Tebyînü'l-Hakâik</i>	74
2.2.1.15. <i>Mecma'u'd-Damânât</i>	74
2.2.1.16. <i>el-Înâye fî şerhi'l-Hidâye</i>	74
2.2.1.17. <i>el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitap</i>	75
2.2.1.18. <i>es-Siâye fî Keşfi mâ fî ş-Şerhi'l-Vikâye</i>	75
2.2.1.19. <i>el-Kavlü'l-hasen fî cevâbi'l-kavli limen</i>	75
2.2.1.20. <i>Merâki'l-Felâh Şerhu Nûri'l-Îdâh</i>	76
2.2.1.21. <i>Nurû'l-Îdâh ve Necâtu'l-Ervâh fî'l-Fıkhî'l-Hanefî</i>	76
2.3. <i>el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye</i> Hakkında Genel Değerlendirme	77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	80
<i>el-FETÂVÂ'L-VELVÂLİCİYYE'YE, BEY' AKDİNİN ŞARTLARI ÖZELİNDE</i>	
BİR BAKIŞ	80
3.1. Bey' Akdinin Şartlarıyla İlgili <i>el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye</i> 'den Bazı Örnekler	80
3.1.1. İcab-Kabûl Uygunluğuna Yönelik Meseleler	80
3.1.2. Teâtî İle Bey' Kapsamında Meseleler	83
3.1.3. Taraflar İle İgili Meseleler	84
3.1.4. Meclis Bütünlüğü ile İlgili Meseleler	85
3.1.5. Mebî'nin Mevcut Olmasıyla İlgili Meseleler	86
3.1.6. Mebî'nin Malum Olmasıyla İlgili Meseleler	86
3.1.7. Mebî'nin Hukûken ya da Örfen Mal Sayılmasıyla İlgili Meseleler	89
3.1.8. Mebî'nin Tesliminin Mümkün Olmasıyla İlgili Meseleler	92
3.1.9. Hisseli Satışa Yönelik Meseleler	95
3.1.10. Bir Safkada Malın ve Mal Olmayan Şeyin Satışına Yönelik Meseleler	98
3.1.11. Akitte Koşulan Şartlara Yönelik Meseleler	99
3.1.12. Bedel Kapsamındaki Meseleler	102
3.1.13. Veznî ve Keylî Ürünlerin Satışıyla İlgili Meseleler	103
3.1.14. Çeşitli Meseleler	105
SONUÇ	108
KAYNAKLAR	112
EKLER	118
ÖZGEÇMİŞ	160

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
(s)	Aleyhi's-selâm
b.	İbni/bin
Bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviri
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
no	Numara
s.	Sayfa
tah.	Tahkik
t.y.	Tarih yok
y.y.	Yer yok
vr.	Varak

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Orta Çağ'ın en önemli eğitim merkezleri, bugün Orta Asya denilen Mâverâünnehir bölgesinde bulunmaktaydı. Moğol istilasına kadar devam eden bu ilmî inkişaf sürecinde, çok sayıda fakîh yetişmiş ve bu fakîhler Hanefî mezhebinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bugün Afganistan bölgesinde bulunan ve 6/12. asırda Toharistan olarak bilinen bir bölgede yaşayan Ebû'l-Feth Velvâlicî, söz konusu inkişaf döneminde telif ettiği eseriyle içinde kurucu hükümlerden nevâzile kadar pek çok meselelenin kaydedildiği zengin bir eser miras bırakmıştır. Buhara, Semerkand ve Belh gibi dönemin seçkin ilim merkezlerinde bulunmuş, nevâzil literatürünün gelişiminde köşe taşı kabul edilen Sadruşşehîd'in öğrencisi olmuştur. Farklı meşâyih halkalarında bulunması, ona çok fazla meseleyi bir arada topladığı *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi telif etmesi için zengin bir ilmî zemin hazırlamıştır. Hacimli olmasının yanında özgün ve sistematik bir eser olan *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, *Kenzü'd-dekâik* gibi müteber metinlerden Osmanlı dönemi eserlerine kadar pek çok yerde kaynak olarak kullanılsa da, aynı asırda ve benzer bölgelerde eğitim gören Merginânî ya da Kâdîhan'ın eserleri kadar şöhret bulamamıştır. Adının yeterince duyulmaması, belki de meşhur talebeleri olmamasıyla ilgilidir. Zîra o dönemde Toharistan, Belh'e kıyasla yeterince popüler bir öğrenim merkezi değildi. Bu çalışmamızın, sistemli ve zengin bir fikhî birikim bırakan ancak yeterince tanınmayan Ebû'l-Feth Velvâlicî'nin bu eserini, duyurmaya ve tanıtmaya küçük de olsa katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Fetâvâ-i Velvâliciyye'nin Hanefî nevâzil literatüründeki yerini konu alan bu yüksek lisans tezi, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, nevâzil kavramı ve nevâzil literatürü hakkında genel bilgiler içermektedir. İkinci bölüm, ilk bölümün verdiği bilgiler ışığında, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin muhtevâ, yöntem, üslûp, kaynaklık değeri gibi açılardan Hanefî nevâzil literatüründeki yerini tespiti konu edinmektedir. Üçüncü bölümde ise bir nevâzil eserinde fikhî mesâilin nasıl ele alındığını göstermek amacıyla *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de yer alan bazı meseleler sıralanmaktadır.

Bir eserin ait olduğu literatürdeki yerini tespit için önce o literatürü tanımak gerektiğini düşündüğümüzden, birinci bölümde nevâzil literatürü genel hatlarıyla tanıtılmış

ve nevâzilin ortaya çıkışından günümüze kadarki izi sürülmüştür. Beş ana başlığa ayırdığımız bölümde, öncelikle nevâzil ve nevâzille ilgili kavramları kısaca tanımlayıp, daha sonra nevâzilin ortaya çıkışıyla birlikte fikhî mesâilde gerçekleşen “zâhir-nâdir-nevâzil” şeklindeki üçlü ayırım ve nevâzilin oluşumundan gelişimine kadar devam eden süreç hakkında bilgi verdik. Hanefî nevâzil literatürünün başlangıcından gelişimini tamamladığı yıllara kadar geçirdiği değişimi görmek ve bu literatür hakkında daha somut bir fikir sahibi olmak amacıyla, bazı nevâzil eserlerini muhtevâ ve üslûp bakımından inceledik. Literatürün tamamını ele almak bir yüksek lisans tezinin kapsamını aşacağından, önemli gördüğümüz yedi eserin bey’ bölümünü merkeze aldık ve aynı meselelerin farklı kitaplarda nasıl kaydedildiğini tespit etmeye çalıştık. Eserlerin belirlenmesinde, nevâzil literatüründeki kırılma noktaları, yazım tarzındaki farklı yaklaşımlar, farklı bölgelerde yaşayan meşâyihâ ait olması gibi noktaları referans aldık. Kitapları incelerken, kronolojik sıra takip ederek ilk müstakil eser sahibi Semerkandî ile başlayıp, literatürün son örneklerinin verildiği 8/14. asır ile bitirdik.

Nevâzil literatürü, Hanefî mezhebine yeni bir fikhî mesâil türü kazandırmak yanında fikhin dinamizmine hizmet etmiş, fıkıh düşüncesi ve eğitim müfredâtına katkı sağlamış, mütûn, şerh ve hâşiye gibi eserler için köprü vazifesi görmüştür. Nevâzil literatürünün bu sayılanlar gibi mezhebe katkı sağladığı noktaları tespit ederek, alt başlıklar halinde sıraladık. Ayrıca nevâzil literatürünün oluşumunda ve normatif bir hale gelmesinde kilit bir role sahip olan meşâyih kavramına ve meşâyih fakîhlerin üstlendiği rollere de kısaca değindik.

Fetâvâ-i Velvâliciyye’nin Hanefî nevâzil literatüründeki yerini tespit etmeye çalıştığımız ikinci bölümü, iki ana başlığa ayırdık. İlk olarak müellif Ebû’l-Feth Velvâlicî’nin hayatı, yaşadığı Toharistan ve bağlı olduğu Belh bölgesi hakkında bilgi verip isim benzerliği sebebiyle yanlış kişiye atfedilen *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’nin, müellifi Ebû’l-Feth’e aidiyeti hakkında deliller sunduk. Daha sonra *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’nin kaynakları, muhtevâsı ve tasnifini ele aldık. Kaynakların tespiti kısmında, eseri tahkik eden Mikdad b. Mûsa’nın mukaddimesinden istifâde ettik. Eseri dil, üslûp ve yöntem bakımından incelerken, bey’ akdinin şartları konusunu merkeze aldık. Ayrıca nevâzil literatüründeki yerini göstermek amacıyla, faydalandığı kaynakların yanı sıra, kaynaklık değerini de araştırdık. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’yi kaynak olarak kullanıldığını tespit ettiğimiz eserleri, en çok atıf yapandan en az atıf yapana doğru sıraladık ve her birisi hakkında genel

bilgi sunduk. Bu bilgiler ışığında, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'nin Hanefî nevâzilineki yerine yönelik bir değerlendirme yaptık. Eseri incelediğimiz diğer nevâziller ile kıyasladık ve farklı yönlerini belirlemeye çalıştık.

Tezin üçüncü bölümünde, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* hakkında yapılacak değerlendirmelerin daha iyi anlaşılması ve hem bu eser hem de genel olarak nevâzil literatürü hakkında somut fikir vermesi amacıyla, bey' bahsinin şartları kapsamındaki meseleleri, Arapça orijinalini "Ekler" bölümünde sunmak suretiyle sıraladık. Bu örnekleri, bey' akdinin şartlarıyla ilgili meselelere göre gruplandırdık ve eserde geçtiği sıralamayla değil, yaptığımız gruplandırmaya göre kaydettik.

Araştırmanın Yöntemi

Yazma bir eseri incelemenin, bizi geliştireceği düşüncesiyle başladığımız bu çalışmayı, uzun süre *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'nin DİB. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 73-74 numaralı iki cilt halindeki yazma nüshasını kullanarak yürüttük. Okumakta zorlandığımız yerlerde Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Fatih 2415, Damad İbrahim 719 ve Hacı Beşir Ağa 328 numaralı nüshalardan da istifade ettik. Daha sonra Beyrut'ta Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye tarafından neşredilen tahkikli bir baskısı olduğunu öğrendik ve yazma nüsha ile beraber tahkikli nüshayı da kullandık. Eserden bazı meseleleri, tezimizde örnek olarak sunmaya karar verdikten sonra, okuyucunun dipnotta sayfa numarası verilen meseleleri daha kolay bulmasını sağlamak amacıyla sadece tahkikli nüsha ile devam ettik.

Eyüp Said Kaya tarafından yazılan ve nevâzilin doğuşunu inceleyen yüksek lisans tezi ve yine Kaya tarafından yazılan TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki nevâzil maddesi, nevâzil literatürü hakkında kendisinden istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Ancak, Murteza Bedir'in *Buhara Hukuk Okulu* isimli kitabı dışında, doğuşundan günümüze kadar nevâzil literatürünü ayrıntılı şekilde inceleyen Türkçe bir çalışma, bizim araştırdığımız kadarıyla mevcut değildir. Bedir'in bu çalışmasıyla karşılaşana kadar, nevâzil literatürünün geçirdiği bütün süreçler, özellikle de *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'nin yazıldığı asırda nevâzilin durumuyla ilgili derli toplu bilgi bulmakta oldukça zorlandık. Bu nedenle, nevâzille ilgili çalışma yapacaklara fayda sağlar ümidiyle çalışmamızın ilk bölümünde nevâzil literatürünü ana hatlarıyla fakat mümkün olduğunca tatmin edici şekilde ele almaya çalıştık. Önemle altını çizmemiz gerekiyor ki, ilk bölümü yazarken ve başlıklandırırken büyük ölçüde, Bedir'in kitabındaki tezleri rehber edindik. Ancak Bedir'in nevâzil

hakkındaki tezlerini sadece tekrar etmeyip, çalışmamızda pusula olarak kullandık ve sağlamasını yapmaya gayret ettik. Bu amaçla, literatürün doğuşunda ve olgunlaşma sürecinde verilen nevâzil eserlerine başvurduk ve bu eserleri çok yönlü incelemeye çalıştık. Örneğin, Bedir'in, nevâzil meselelerinin neredeyse her nevâzilde birebir ya da benzer şekilde tekrar etmesi yönündekini tezini alıp, sağlama yaptık ve incelediğimiz nevâziller ışığında da böyle olduğunu gördük. Belirtmek istediğimiz bir diğer husus da Bedir'in kullandığı bazı kavramları bizim de aynı şekilde kullandığımızdır. (hukuk okulu, kurucu hukuk, boşluk doldurucu hukuk, kurucu imam, eleme süreci vb.) Bunların geçtiği sayfa numarasını dipnotta verdiğimizden, bu kullanımların sahibine ayrıca işaret etmeye gerek duymadık.

Fetâvâ-i Velvâliciyye'nin Hanefî nevâzil literatüründeki yerini incelediğimiz bu çalışmada beş cilt hacmindeki *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de kaydedilen bütün örnekleri inceleyip diğer nevâzil eserleriyle kıyaslamak imkan dahilinde değildi. Bu yüzden araştırmanın sınırlarını tayin edip, bey' akdinin şartları konusunu merkeze alarak inceleme yaptık.

Nevâzil literatürünü incelerken konu sınırlandırması önemliydi. Bunun için de ilk olarak *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin bey' akdinin şartları kapsamında kaydettiği iki yüze yakın meseleyi merkeze alarak çalışmamıza başladık. Daha sonra Ebûlleys'in *en-Nevâzil*'i, Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı, Ūşî'nin *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'si, Kâdîhân'ın *el-Fetâvâ*'sı, Mergînânî'nin *Muhtârâtü'n-nevâzil*'i, Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-burhânî*'si, Konevî'nin *el-Gunye fi'l-fetâvâ*'sındaki ilgili bölümlerde hangi meselelerin kaydedildiği ve bu mesâilin nasıl ele alındığını inceledik. Ayrıca, hem bizim merkeze aldığımız bölümde hem de yukarıda ismini saydığımız diğer nevâzil eserlerinde yer alan ortak meseleleri tespit ettik ve aralarındaki üslup ve yöntem farklılıklarını analiz etmeye çalıştık. Bu mesâilden, özellikle incelediğimiz eserlerin her birinde yer alanlar, ilk müstakil eser *en-Nevâzil*'den sürecin son çeyreğinde telif edilen *el-Gunye*'ye kadar geçen süreçte, aynı meselenin ele alınış şeklinin nasıl seyrettiğini somut şekilde gösteren önemli bir materyal oldu. Ayrıca *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de incelediğimiz örneklerin neredeyse hepsinin başka bir nevâzil eserinde daha geçtiğini görmek, bu kitabın farklı meşâyih gruplarından meseleler derleyen çok kapsamlı bir eser olduğu sonucuna varmamızı sağladı.

Çalışmamız boyunca, eserin ismini *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye* şeklinde Arapça orijinaliyle kullanmak telaffuzda sıklet vereceği için, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* şeklinde kullanmayı tercih ettik. Ebûlleys, Sadruşşehîd gibi çalışmada sıklıkla geçen isimleri de, Arapça

terkiyle yazmak yerine, kolaylık olsun diye tamlamayı kaldırıp Türkçe kullanımı ile yazdık.

Fetâvâ-i Velvâliciyye’nin kendisinden sonra yazılan eserlerdeki kaynaklık değerini incelerken, bu kapsamda ulaştığımız çoğu eser için Kuramer Pro dijital kütüphanesini kullandık. Atıfların tespitini de yine bu program sayesinde gerçekleştirdik. Tezde geçen Ebû’l-Feth Velvâlicî dışındaki kişi ve eserler hakkında bilgi verirken Diyanet İslâm Ansiklopedisi’nden istifade ettik.

Fetâvâ-i Velvâliciyye’den örnekler sunduğumuz tezin son bölümünde, meseleleri eserde geçtiği haliyle sıralamak analiz değeri taşımayacağından, bey’ akdinin şartlarıyla ilgili teorik bilgiler ışığında bir başlıklandırma yaptık ve her bir örneği, ilgili başlık altında kaydettik. Okuyucunun bu meselelerin yer aldığı Arapça metine ulaşabilmesini sağlamak için, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’de geçtiği sayfa numarasını dipnotta belirterek “Ekler” bölümünde söz konusu nüshanın PDF’sini verdik. Ayrıca bulmada kolaylık sağlasın diye, PDF nüshadaki bu fetvâlara numara vererek, “Ekte” yer alan fetvâ numarasını da dipnotta parantez içinde belirttik. Çalışmamızı yürütürken, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’de bizim incelediğimiz meselelerin neredeyse tamamının başka bir nevâzilde daha geçmesi, bilgi değeri taşıdığından geçtiği diğer nevâzil eserlerini de dipnotta belirttik.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEFÎ NEVÂZİL LİTERATÜRÜ

Tezimizin bu bölümünde, zamanla bir literatür haline gelen nevâzil kavramını açıklamayı ve nevâzilin Hanefî mezhebindeki konumunu tespit etmeyi hedeflemekteyiz. Bu sebeple başta nevâzil olmak üzere, nevâzille ilgili bazı kavramların kısaca tanımlarını yaptıktan sonra, Hanefî mezhebinin oluşumundan gelişimine kadar devam eden süreci, nevâzil kavramını merkeze alarak kısaca aktarmaya gayret ettik. Ardından Hanefî nevâzil literatürü hakkında fikir vermesi amacıyla 4/10. asrın ilk yarısından 8/14. asrın sonuna kadarki süreçte yazılan birkaç nevâzil eserini, muhtevâ ve üslûp bakımından inceledik. Son olarak ise nevâzilin Hanefî mezhebine ne gibi katkıları olduğu ve sonraki asırlarda verilecek bazı eserler üzerindeki etkisini tespit etmeye çalıştık.

1.1. Nevâzilin Tanımı ve İlişkili Olduğu Kavramlar

Nevâzil, “mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış fikhî meseleler için kullanılan bir terim”dir.¹ Kâmusta “yeni ortaya çıkmak”, “sonradan meydana gelmek” gibi ortak anlamlar taşıyan vâkıât,² havâdis³ ve fetâvâ kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁴ Günümüze ulaşan ilk müstakil Hanefî nevâzil eserinin sahibi Ebûlleys, nevâzili “meşâyih’in kurucu metinlerde geçmeyen konulardaki fetvâları” olarak tanımlamaktadır.⁵

¹ Eyyüp Said Kaya, “Nevâzil”, *DİA*, XXXIII, 34.

² Bk. Vâkıât: “Hâdise-i şedîdeye itlak olunur.” Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs-u Muhîr Tercümesi*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, md: “vk’a.”

³ Bk. Hadese: “Yeni, yenice peydâ olan şey.” Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs-u Muhîr Tercümesi*, md: “hds.”

⁴ Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs-u Muhîr Tercümesi*, md: “hds”, “vk’a”, “nzl.”

⁵ Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil (Kitâb-ı Fetâvâ-i Nevâzil)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2414, vr. 2a-2b.

4/10. asır itibariyle ortaya çıkan nevâzil kavramı, meşâyih denilen yetkin bir fu-kahâ grubunca içtihat, tercih ve tahrîc yöntemleri ile elde edilmiş fikhî hükümleri kapsa-maktadır. Diğer yandan sorulan sorulara verilen fetvâlar ve ders halkalarında geliştirilen farazî meseleleri de içine alan nevâzilin öne çıkan en önemli ve olmazsa olmaz unsuru, “dönemin güncel ve çözüme muhtaç meseleleri” hakkında üretilmiş olmasıdır.⁶ Nevâzil kavramını açıklarken fetvâ, içtihat, tercih ve tahrîc gibi ilişkili olduğu bazı kavramlardan da kısaca söz edilecektir.

Fetvâ, “fikhî bir meselenin dînî-hukûkî hükmünü açıklayan cevap” ya da “fakîh bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koy-duğu hüküm” şeklinde tanımlanabilir.⁷ Fetvânın iki boyutu vardır ki, eğer fetvâ ile dinin açık ve yerleşik bir hükmü aktarılıyor veya açıklanıyor ise “şârî’nin hükmünü beyan”dır. Eğer Kur’an ve sünnette hakkında hüküm bulunmayan bir konuda dînî hüküm araştırıl-ması mahiyetindeyse “fikhî yorum, rey ve içtihat”tır. Bu bağlamda fetvâ ile içtihat keli-melerinin eş anlamlı olarak kullanımı yaygındır. Yine müftî, müçtehit ve fakîh kavramları da eş anlamlı kullanılmakta olup, gerçek müftî, müçtehit olan kişidir. Müçtehitlerin gö-rüşlerini ezberleyen ancak kendisi içtihat edemeyen kimselere müftî denilmesi mecâz yollu bir kullanımdır.⁸ İctihat, “nassın lafız ve manasından hareketle, nas bulunmadığında çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasının genel adı”⁹ şeklinde tanımlanabilir. “Fıkıh usûlünde birbiriyle teâruz eden delillerden, fıkıhta ise ispat vasıtalarından birini diğerinden üstün tutmak anlamındaki bir terim”¹⁰ olan tercih ile “nasları ve mezhep birikimini, anlama ve değerlendirmeye yönelik çeşitli metot ve prensipleri, fıkıh usulünün diliyle kullanan bir bilgi elde etme süreci”¹¹ anlamın-daki tahrîc de bir içtihat şekli sayılabilir. Mezhep birikimini hiyerarşik bir düzen içinde

⁶ Eyyüp Said Kaya, “Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürün Doğuşu ve Ebûlleys Semerkandî’nin Kitâbü’n-Nevâzil’i” (Yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s. 47.

⁷ Fahrettin Atar, “Fetvâ”, *DİA*, XII, 486-496.

⁸ Fahrettin Atar, “Fetvâ”, *DİA*, XII, 486-496.

⁹ Yunus Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 432-445.

¹⁰ Şükrü Özen, “Tercih”, *DİA*, XL, 484-487.

¹¹ Tuncay Başoğlu, “Tahrîc”, *DİA*, XXXIX, 420-422.

değerlendirmesi açısından tercih ve tahrîc, nevâzil türünden hükümlerin elde edilmesinde önemli bir role sahiptir.¹²

Fetvâ ve nevâzil kavramlarıyla ilgili dikkat çekilmesi gereken bir nokta var ki , “fetâvâ” kavramının “nevâzil” ile eş anlamlı olarak kullanılmasıdır. Nevâzil eserleri, alt alta sıralanan fetvâlardan oluştuğu için, bu iki kavramın eş anlamlı kullanılması gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır. Oysa ki fetvâ, herhangi bir fikhî meseleyi hükme bağlarken, nevâzil ise yeni bir meseleyi hükme bağlar. Altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da şudur: Nevâzil eserlerinde alt alta sıralanan her fetvânın, nevâzilden olduğunu düşünmemek gerekir, çünkü mezhepte yerleşik sayılacak bir meselenin çözümü kaydedilmiş olabilir.¹³ Nevâzil türünden bir hüküm olabilmesi için, daha önce hakkında çözüm üretilen bu meselenin yeni durumlara uygulanması ve farklı bir sonuç çıkması gerekmektedir. Çünkü nevâzil, cevabı olmayan yeni olaylar ya da önceden cevabı bulunmuş olayların yeni durumlara uyarlanması, öncesinde bakılmayan bir açıdan ele alınması gibi fonksiyonlar icrâ eder.¹⁴

1.2. Nevâzilin Doğuşu ve Gelişimi

Nevâzil türünden mesâilin doğması ile Hanefî fikhî mesâili, “zâhir rivâyet, nâdir rivâyet, nevâzil” şeklinde üçlü bir ayrım çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Çalışmanın bu kısmında önce zâhir-nâdir-nevâzil kavramları tanıtılacak, daha sonra fikhî mesâilin neden üç gruba ayrıldığı izah edilecek, sonrasında ise mesâil türü iken zamanla zengin bir fikhî literatür haline gelen nevâzilin doğuşu ve gelişim süreci ele alınacaktır.

¹² Nevâzil kapsamındaki meseleler çözülürken içtihad, tercih ve tahrîc gibi istinbat metotları kullanıldığından, bu kavramlar kısaca tanımlandı. Bu metotlar hakkında daha ayrıntılı bilgi vermek çalışmamızın kapsamını aşacağından, sadece genel bir tanımlama ve aralarındaki ilişkiyi göstermekle yetinilecektir.

¹³ Örneğin *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’de zikredilen şu mesele nevâzil cinsinden olmayıp zâhir türünden bir rivâyettir: “Bir adam aralarında muhayyer olmak üzere iki köle satsa, müşteri köleleri teslim aldıktan sonra birisi ölse diğerinde satış câiz olmaz. Ancak satıcı kabul edip müşteri de râzı olursa câiz olur. Çünkü hükümde satış o anda gerçekleşir, hâlbuki o anda hisseli satış gerçekleşmiş olur. Eğer kölelerden biri ölmemişse ve satıcı da “belirli biri” veya herhangi biri”nin satışını bozdum derse, iptal bâtil olup muhayyerlik bâkîdir; bu mesele *el-Asl* meselelerindendir.” Bk. *el-Fetâvâ l-Velvâliciyye*, III, 179.

¹⁴ Murteza Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 77.

1.2.1. Zâhir Rivâyet

Zâhir rivâyet, “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin tevâtür derecesinde nakledilen kitaplarının muhteviyâtına denilmektedir.”¹⁵ Sağlam bir rivâyet ile aktarıldığı için “zâhiru’r-rivâye” ismiyle anılırken, muhtevâsı mezhebin ana prensiplerini oluşturduğu için “mesâilü’l-usûl / el-usûl” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁶ Zâhiru’r-rivâye olarak bilinen bu eserler şunlardır: *el-Asl (el-Mebsut)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi’u’l-kebir*, *el-Câmi’u’s-sagîr*, *es-Siyerü’l-kebir* ve *es-Siyerü’s-sagîr*. Bazı kaynaklarda Zâhiru’r-rivâye altı eser olarak geçerken, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’nde beş tane olduğu ve *es-Siyerü’s-sagîr*’in müstakil bir eser olmadığı yönünde bir tespit vardır.¹⁷

Zâhir rivâyetlerin oluşum hikayesi şu şekilde özetlenebilir: Mezhebin kurucu ismi kabul edilen Ebû Hanîfe’nin, akâid konularını içeren ve günümüze ulaşan eserleri mevcuttur ancak Ebû Hanîfe İslâm fıkına yönelik müstakil bir eser yazmamıştır. Hocası Hammad b. Süleyman’dan devraldığı fıkıh meclisine başkanlık yapan Ebû Hanîfe, bu mecliste yetkin isimler ile binlerce fikhî meseleyi tartışmış, bir fıkıh akademisi şeklinde işleyen ders halkasında mezhebin ana karakteristiğini oluşturacak ve metodolojisini belirleyecek hükümler geliştirmiştir. Ebû Hanîfe, meclisin karara bağladığı fetvâları kendisi yazıya geçirmezken, talebelerini imlâ konusunda teşvik etmiştir. Ebû Hanîfe’den sonra bu ders halkalarını devam ettiren Ebû Yûsuf, Şeybanî ve Züfer b. Hüzeyl gibi önde gelen talebeler, hocalarının görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de talebelerine aktarmış, bu imlâ ve tedvin çalışması sonraki yıllarda ortaya çıkacak Hanefî fıkıh eserleri için birer kaynak oluşturmuştur.¹⁸ İşte bu kaynaklardan en güvenilir konumda olanı, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin, tevâtür ve şöhret yoluyla Ebû Hanîfe’nin meclisindeki hükümleri bir araya getirdiği ve *Zâhiru’r-rivâye* ismiyle müsemma bu altı eserdir.¹⁹

Kurucu imam addedilen Ebû Hanîfe, Şeybanî ve Ebû Yûsuf, hatta İmam Züfer ve Hasan b. Ziyad’ın görüşleri, yani “akvâl” mezhep doktrini için hareket noktası olmuş,

¹⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 615.

¹⁶ Eyyüp Said Kaya, “Zâhiru’r-rivâye”, *DİA*, XLIV, 101.

¹⁷ Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye fi Terâcimi’l-Hanefiyye*, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru’r-rufâi, 1989, I, 34. İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi resmi’l-müfti)*, inc ve trcm: Şenol Saylan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016, s. 119-120. Eyyüp Said Kaya, “Zâhiru’r-rivâye”, *DİA*, XLIV, 101-102.

¹⁸ Ahmet Özel, “Hanefî Mezhebi Literatürü”, *DİA*, XVI, 21.

¹⁹ İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, s. 119-120.

sonraki süreçte ortaya çıkan her fetvâ ve hükümde kurucu imamların akvâli ilk basamak olarak kullanılmış, daha sonra yeni hüküm vaz edilmiştir.²⁰ Zamanla zâhir rivâyet kapsamındaki fikhî mesâil, mezhep içinde hiyerarşik olarak ilk sıraya yerleşmiş ve mezhebin ana rotasını belirleyen ilkeler olarak görülmüştür. Değinilmesi gereken bir diğer nokta da zâhir rivâyetlerin de kendi içinde bir hiyerarşi barındırmasıdır. İlk sırada kurucu imamlardan üçü yani Ebû Hanîfe, Şeybanî ve Ebû Yûsuf'un ortak görüşleri vardır ki bunlara “mezhebin icmâsı” denilmektedir. Daha sonra Ebû Hanîfe'nin bir tarafta, sâhibeynin yani Şeybanî ve Ebû Yûsuf'un diğer tarafta olduğu ihtilâflı durumlar gelir ki bu noktada, meşâyıh dediğimiz sonraki dönem yetkin fukakânın tercihleri belirleyici olmaktadır. Bazen ise Ebû Hanîfe, Şeybanî ve Ebû Yûsuf'un bir tarafta, İmam Züfer'in diğer tarafta olduğu görüşler mevcut olup yine burada da meşâyıhın tercihiyle meselenin hükmü belirlenmektedir.²¹

Zâhir rivâyet kapsamındaki görüşler mezhep doktrinini belirlediğinden bu hükümlerin tespiti ve tek kitapta toplanması girişimi başlamıştır. Hakîmü's-şehîd (ö.334/945)'in *el-Kâfî* isimli eseri böyledir. Şeybânî'nin zâhir rivâyet addedilen eserlerini kısaltarak bir araya getirdiği bu eser, daha sonra Serahsî (ö.483/1090) tarafından *el-Mebsût* ismiyle otuz ciltlik bir eserde şerh edilmiştir.²² Tercih gören fikhî mesâile tek kitapta ulaşma isteği, sonraki yıllarda muhtasar yazma geleneğine kapı aralamış ve Tahâvî, Mervezî, Kerhî, Kudûrî gibi pek çok fakîh tarafından muhtasarlara kaleme alınmıştır.²³

²⁰ İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, Giriş bölümü, s. 34-35.

²¹ İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, Giriş bölümü, s. 35-36.

²² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 615.

²³ İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, Giriş bölümü, s. 35-36.

1.2.2. Nâdir Rivâyet

“Hanefî mezhebi imamlarından nakledilen ikinci derecede kaynak değerine sahip rivâyetler ve bunları içeren metinleri”²⁴ ifade eden nevâdiri, “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *Zâhiru’r-rivâye* adı verilen kitapları kadar sağlam yollarla rivâyet edilmeyen diğer eserlerin muhtevası” şeklinde tanımlayabiliriz. Bu eserler şunlardır: *el-Âsar*, *el-Hucec*, *er-Rakiyyât*, *el-Keysâniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Harûniyyât*, *el-Hiyel* ve *l-mehâric*. Ayrıca Hasan b. Ziyâd’ın *Muharrir*’inde ve Ebû Yûsuf’un *Emâlî*’sinde yer alan meseleler de *Nâdiru’r-rivâye*’den sayılmaktadır.”²⁵

Nevâdir kavramını daha iyi anlamak için *usûl* kavramını bilmek gerekmektedir. Usûl, “Ebû Hanîfe’nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilen, daha sonra da Şeybânî tarafından yeniden düzenlenen mezhebin temel mesâili ile, bu mesâilin yazıldığı kitaplara verilen isimdir.”²⁶ Buradan hareketle *nevâdiri* de “Mezhep imamlarının, özellikle de Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin *usul*de geçmeyen ve daha çok imlâ meclislerinde dile getirdikleri mesâille, bu mesâilin talebeler tarafından bir araya getirilmesi sonucunda oluşan tam bir metin hüviyetine bürünmemiş eserler”²⁷ şeklinde açıklayabiliriz.

Nevâdir literatürüne dair kapsamlı bir çalışma yapan Orhan Ençakar’a göre Hanefî mezhebinde kurucu imam addedilen fakîhlerin mesâili, bilgi ve kaynak değeri açısından *usul* ve *nevâdir* şeklinde iki temel ayrıma tâbî tutulmuştur. Ancak bu, sonraki dönemde yapılan bir ayrımdır. Sürecin başlarına doğru yapılan yolculuk bazı kavramların zamanla anlam kaymasına ya da anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Erken dönem sayılabilecek 5/11. asrın ortalarına kadar verilen eserlerde, özellikle de mezhebin doğduğu coğrafya olan Irak’ta, mezhebin kurucu isimlerinden aktarıla gelen mesâilin ve bu mesâilin geçtiği kaynakların dört temel kavram ile kategorize edildiği görülmektedir. *Usûl* (*el-Asl/ Meksûl*), *câmiayn* (*el-Câmiu’s-sagîr* ve *el-Câmiu’l-kebîr*), *emâlî* ve *nevâdir*. Ancak *usûl* ve *nevâdir* kavramları daha çok öne çıkmaktadır. 5/11. asrın ortalarına gelindiğinde Horasan ve Mâverâünnehir’de *usûl* ve *câmiayn* “*zâhiru’r-rivâye*”, *emâlî* ve

²⁴ Eyyüp Said Kaya, “Nâdiru’r-rivâye”, *DİA*, XXXII, 278.

²⁵ Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, I, 35; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 443.

²⁶ Orhan Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2020, s. 5.

²⁷ Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 5.

nevâdir ise “*gayri zâhiri’r-rivâye*” şeklinde iki şemsiye kavram altında toplanmıştır. Sürecin başlarında kurucu hüküm cinsinden mesâilin “hangi kaynaktan geldiği” fikri yatar-ken bu yeni süreçle beraber “mesâilin bize kadar nasıl geldiği ve kaynak değeri” daha çok önem kazanmaya başlamaktadır. 8/14. asırda üst kavram olan “*zâhiru’r-rivâye, gayri zâhiri’r-rivâye*” ayrımı, yerini “*zâhiru’r-rivâye, usûl*” ve *gayri zâhiri’r-rivâye, nevâdir*” şeklindeki eş anlamlı bir kullanıma bırakmıştır. Geç dönem sayılan 10/16. asrın ikinci yarısına gelindiğinde eş anlamlı olarak yapılan bu son ayırım artık tanım olarak da kullanılmaya başlanmış, erken döneme kıyasla, anlam ve kapsam bakımından daha geniş bir usûl ve nevâdir kavramı ortaya çıkmıştır.²⁸

Ençakar, günümüzde varlığı tespit edilen nevâdir eseri sayısının toplam on dokuz olduğunu ve bunlardan ikisi dışında diğerlerinin kayıp olduğunu kaydetmektedir. Bu on dokuz eser, içerdiği mesâilin ait olduğu imama göre kabaca şöyle tasnif edilebilir: On tanesi²⁹ Şeybânî’nin nevâdir mesâilini, yedi tanesi³⁰ Ebû Yûsuf’un nevâdir mesâilini, bir tanesi Züfer’in nevâdir mesâilini, bir tanesi de İbn Mukâtil’in nevâdir mesâilini aktarmaktadır.³¹ İbn Mukâtil’in kendisine sorulan soruları cevapladığı *Nevâdir-i Muhammed b. Mukâtil* isimli eseri, her ne kadar nevâdir olarak isimlendirilse de aynı zamanda nevâzil literatürünün ilk örneklerinden olup, günümüze ulaşmamıştır.³²

Sadece nevâdir görüşlerin bir metinde toplandığı ilk eser Ebûlleys es-Semerkandî’nin *Uyûnü’l-mesâil* isimli eseridir. Nâtıfî’nin *el-Ecnâs*’ı da zengin bir nevâdir derlemesi olup, günümüze ulaşmayan ve ilk dönem imamlara ait pek çok nevâdir rivâyeti,

²⁸ Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 1-3.

²⁹ Bu on eser şunlardır: *Nevâdiru’s-salât li-Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdiru’z-zekât li-Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdirü’s-sıyâmli Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdir-i Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî* (ö. 221/836), *Nevâdir-i İbrâhim b. Rüstem* (ö. 211/827), *Nevâdir-i Muhammed b. Semâa* (ö. 233/848), *Nevâdir-i Dâvûd b. Rüseyd* (ö. 239/854), *Nevâdir-i Alî b. Yezîd* (ö. 191/807’den sonra), *Nevâdir-i Ebî Süleymân el-Cûzcânî* (ö. 200/816) ve *Nevâdir-i Îsâ b. Ebân* (ö. 221/836).

³⁰ Bu 7 eser şunlardır: *Nevâdir-i Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826), *Nevâdir-i Ebî Yûsuf rivâyet-ü Muhammed b. Semâa* (ö. 233/848), *Nevâdir-i Bîşr b. el-Velîd* (ö. 238/853), *Nevâdir-i Ebî Yûsuf rivâyetü Alî b. el-Ca’d* (ö. 230/845), *Nevâdir-i Muhammed b. Şücâ’es-Selcî* (ö. 266/880), *Nevâdir-i Bîşr b. Gıyâs* (ö. 218/833), *Nevâdir-i Ebî Yûsuf* (ö. 182/798).

³¹ Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 31-32.

³² Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 6,-28-29-32.

aldığı kaynağın adını belirterek kaydetmiştir. Yine Burhâneddin el-Buhârî'nin nevâzil türüne ait olan eseri *el-Muhîtü'l-Burhânî* de içindeki atıflar sebebiyle nevâdir eserlerinin tespitinde önemli bir kaynak niteliğindedir.³³

1.2.3. Nevâzil

Yukarıdaki incelemeden anlaşıldığı üzere, zâhir ve nâdir hükümler, Hanefî mezhebinin kurucu imamı kabul edilen Ebû Hanîfe ve onun ilk kuşak bazı talebelerinden gelen rivâyetlerdir. Nevâzil türünden hükümler ise kurucu imamın izini süren meşâyih tarafından çözüme bağlanan sonuçlardır. Bu bağlamda nevâzil, “Ebû Hanîfe ve ashâbı tarafından, hakkında herhangi bir görüş bulunmayan ya da bulunsada dahî üzerinde görüş ayrılığı olan meselelerde, dönemin yetkin fukahâsı tarafından verilen fetvâlar” şeklinde tanımlanabilir.³⁴

Dinamik ve değişken bir hayatın ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olan İslâm fıkhi, yeni meydana gelen ve daha önce nâdir-zâhir rivâyette hükme bağlanmamış ya da daha önce zâhir-nâdir rivâyette hükmü bulunsada bile o dönemde uygulanamayan durumlarda çözüm üretmek için güncellemeye gitmektedir. Dolayısıyla zâhir ve nâdir hükümler mezhebin kurucu hükümlerini oluştururken, nevâzil türünden hükümler ise mezhebi devam ettiren bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Hanefî mezhebindeki ilk müstakil nevâzil eserini veren Ebûlleys es-Semerkandî, Ebû Hanîfe ve ashâbı başta olmak üzere onun yolundan giden fakîhlerin, insan hayatına yönelik çözümler ürettiğini, bunu yaparken de değişen şartların ve yaşanan dönemdeki uygulamaların nazar-ı dikkate alındığını vurgulamaktadır.³⁵ *el-Muhîtü'l-burhânî*'nin sahibi Burhâneddin el-Buhârî de, kurucu imamın dönemlerinde doğan problemleri çözerken aynı zamanda mezhebin metodunu oluşturduğuna, sonra gelen ulemânın ise bir yandan kurucu imamlardan kendilerine nakledilen ve tasnif edilen meseleleri şerh ederken, diğer yandan da fetvâ ve kazâda bulunduklarına dikkat çekmektedir.³⁶ Onların bu

³³ Ençakar, “Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”, s. 7.

³⁴ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 35.

³⁵ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil (Kitâb-ı Fetâvâ-i Nevâzil)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2414, vr. 2a.

³⁶ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fî fıkhi'n-Nû'mânî*, tahkik: Abdülkerim Sâmî el-Cündî, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmîyye, 2004, I, 29.

ifadesi fıkıhın sosyal hayatı takip eden ve gerektiğinde kendini güncelleyebilen yönüne işaret etmektedir.

Zâhir-nâdir-nevâzil ayrımının ilk olarak Mâverâünehir fıkıh geleneği çerçevesinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Orta Asyalı ve Horasanlı fakîhler, kurucu dönem fakîhlerinden özellikle üçünü yani Ebû Hanîfe, Şeybânî ve Ebû Yûsuf'u merkeze almış, Şeybânî'nin eser ve görüşlerine ayrı bir değer vererek, zâhir rivâyetleri kurucu metin ad-detmişlerdir. Zira, fıkıh meclisindeki ilmî birikimin en kapsamlı ve sistematik şekilde kayda alınması Şeybânî'nin meclise başkanlık ettiği dönemde gerçekleşmiştir. Daha sonra Şeybânî'nin öğrencileri olan Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816) ve Ebû'l Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), kayda geçirilen bu birikimi Orta Asya'da naklederek yaymış böylece zâhir-nâdir-nevâzil ayrımının ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Yaşanan bir diğer gelişme, Hakîm eş-Şehîd (ö. 334/945)'nin *el-Muhtasarü'l-Kâfi*'nin tamamında Şeybânî'nin eserlerini dayanak kabul etmesidir. Her ne kadar zâhir rivâyet terimini ilk kullananın kim olduğu bilinmese de, *Muhtasarü'l-Kâfi*'nin zâhir rivâyetin mana ve muhtevasını belirlediği, diğer Mâverâünnehir fakîhlerinin de bu kavramın oluşumunda ve içini doldurmakta rol aldığı söylenmektedir.³⁷

Bedir'e göre Şeybânî'nin eserleri ile Ebû Yûsuf'un eserleri, Bağdat ve Mısır'daki Hanefî geleneğin mezhep öğretisinde ana kaynaktır ve bu iki tür kaynak arasında Orta Asya'daki gibi bir ayrıma gidilmemiştir. Zira Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ında, Bağdatlı Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ında ve *et-Tecrîd* isimli eserinde Şeybânî'nin belli bir eserine dayanarak yazdıklarına dair ifadeler yoktur. Oysa Orta Asya geleneğindeki kitaplarda, zâhir rivâyetten falanca esere dayanılarak ya da *el-Asl*'daki filanca görüşe dayanarak şeklindeki kullanımlar³⁸ yaygındır.³⁹

Bağdat ve Mısır Hanefîliği'nin 5/11. asırda ağırlığını yitirmesiyle birlikte Mâverâünnehir'deki Hanefî gelenek öne çıkmış ve 4/10. asır ile 8/14. asır arası dönemde

³⁷ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 84-87.

³⁸ Örnekler için bakınız: *el-Muhîr'ül-burhânî*, VI, 274 (*Nevâdir-i İbni Semmâa*'ya atıf yapılmış); VI, 327 (Şeybânî'nin *el-Câmi*'si dayanak gösterilmiş). *el-Fetâvâ'l-velvâliciyye*, III, 143 (*Zâhiru'r-rivâye*'de câiz görülmez şeklinde bir kullanımda bulunmuş); III, 145 (*el-Kitab* adıyla *el-Asl* dayanak gösterilmiş). Abdulhalik Uygur, *Hâssî'nin Fetâvâ-i Suğrâ isimli eserinin Tahkik ve Tahlili* (basılmamış doktora tezi), İstanbul:İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 275 (*el-Kitab* adıyla *el-Asl*, *Câmiu's-sagîr* ve *Siyerü'l-kebîr* dayanak gösterilmiş).

³⁹ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 54.

mezhebin klasik özelliğini belirlemede en büyük rol sahibi Orta Asyalı fukahâ olmuştur.⁴⁰ Nevâzil türüne ait eserlerin oluşumunu 4/10. asır ile başlatmak mümkündür. Zira yapılan araştırmalar, bilinen ilk müstakil nevâzil eserinin Ebülleys es-Semerkandî (ö. 373/991)'ye ait olduğu yönündedir.⁴¹ Semerkandî, zâhir-nâdir-nevâzil şeklindeki üçlü ayrımı merkeze alarak her bir türe yönelik ayrı eserler yazan ilk kişi olma özelliğine de sahiptir. Zâhir rivâyet görüşlerin özeti olarak *Hizânetü'l-fıkh*'ı, nâdir rivâyet görüşlerin derlemesi olarak *Uyûnü'l-mesâil*'i, nevâzil türünden fetvâları derlemek için ise *en-Nevâzil*'i yazmıştır.⁴² Bu nedenle Ebülleys Semerkandî, 3/9. ve 4/10. asırda yaşayan Hanefî fukahâsının görüşlerini sonraki asırlara aktarım noktasında çok önemli bir isimdir.

Müstakil bir nevâzil eseri oluşturma faaliyeti Ebülleys Semerkandî ile başlamakta olsa da, nevâzil kapsamındaki mesâilin ilk örneklerinin Semerkandî'den önce verildiği bilinmektedir. Bir dönem Re'y kadılığı yapan ve Şeybânî'nin öğrencilerinden olan Muhammed b. Mukâtil (ö. 248/862)'in günümüze ulaşmayan nevâdiri buna işaret etmektedir. Ebülleys Semerkandî, *en-Nevâzil* 'in mukaddimesinde verdiği listede Muhammed b. Mukâtil'i de saymakta ve kendisinden yaklaşık iki yüz mesele aktarmaktadır. Aktarılan bu mesâil, İbn Mukâtil'e yöneltilen sorulara cevap şeklinde olup "nevâzil" türünün ilk örneklerindendir.⁴³

Nevâzil literatürünün ilk eserleri, soru-cevap şeklinde ortaya konulmuş fetvâ derlemeleridir. Ebülleys Semerkandî, *en-Nevâzil*'de çoğu Belh ulemâsından olan fukahânın fetvâlarını sıralamakta ancak kaydettiği meseleleri "filan fakîhe soruldu-şöyle dedi" şeklinde müftî-müsteftî ilişkisini bozmadan aktarmaktadır. Hakkında farklı görüşler bulunan meselelerde kendi görüşünü en son beyan etmektedir.⁴⁴ Nevâzil meseleleri 4/10.asırdan 6/12.asrın ilk yarısına kadar bu tarzda kaydedilmiştir. Sadruşşehîd (ö. 536/1141)'in *el-Vâkıât* 'ı yeni bir tarz vaz etmiş, pek çok fakîh tarafından onun bu yeni yazım usûlünden hareketle yeni nevâzil eserleri yazılmıştır. *el-Vâkıât* ile, daha önce soru-cevap ilişkisinde aktarılan meseleler, artık hukûkî bir mesele tarzında kaydedilmeye başlanmıştır. Ayrıca

⁴⁰ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 54.

⁴¹ İshak Yazıcı, "Ebû'l-Leys Semerkandî", *DİA*, XXXVI, 473-475; Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 88.

⁴² Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a-2b.

⁴³ Ençakar, "Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 28-29.

⁴⁴ Söz konusu fakîhlerin kim olduğu ve *en-Nevâzil* hakkında daha kapsamlı bilgi için bu tezde yer alan "Ebû'l-Leys es-Semerkandî ve *en-Nevâzil*" başlığına bakınız.

eskiden olduğu gibi her meseleyi tek tek sahibine nispetle aktarmak yerine, meselenin geçtiği eseri belirtmek yeterli görülmüştür. Sadruşşehîd, *el-Vâkıât*’da farklı bölge meşâyihına ait beş tane eseri merkeze alarak her birini bir başlık kabul etmiş, kaydettiği meseleleri de ilgili eserin altında sıralamıştır. Dolayısıyla önceden “meseleyi hükme bağlayan isim” öne çıkarken, artık “hükme bağlanan mesele” öne çıkmaktadır.⁴⁵

Sadruşşehîd sonrası verilen eserlerin her biri, nevâzil literatürünün gelişmesi ve yeni bir boyut kazanmasına katkı sağlamıştır. Çoğunlukla aynı meseleler tekrar edilmiş, ancak her bir eser bu mesâilin aktarımında farklı bir tarz geliştirmiştir. Bazı nevâzil eserlerinde, meşâyih gruplarına ya da isim ve eserlere atıfta bulunularak bütün görüşler derlenmiş, bazı eserlerde müftâ bih ya da tercih edilen görüşler öne çıkarılmış, bazı eserlerde ise mesâili kaydetmezden evvel teorik çerçeve çizilmiştir.⁴⁶ Öyle ki sürecin başında “belli bir kişiye ait olan fetvâ” niteliğindeki nevâzil meseleleri sürecin sonunda “kendi başına yetkin bir görüş” konumuna yükselmiştir.⁴⁷

Nevâzilin kendi içindeki dönüşümünü daha iyi anlatabilmek için bir meselenin, Sadruşşehîd’in *el-Vâkıât*’ından başlayarak sonraki nevâzil eserlerinde nasıl ele alındığına örnek vereceğiz. Bahçede biten otların satışı meselesi, Sadruşşehîd (ö. 536/1141)’in *Vâkıât*’ında Semerkandî (ö. 373/983)’nin *Nevâzil*’inden alıntı yaptığı (؁) rumuzlu bölümde şöyle kaydedilmektedir: “Bir adamın kendi arazisindeki otları başka bir adama satması hususunda iki vecih vardır. Birincisi, otların sahibi tarafından sulanması durumudur ki otlar arazi sahibinin çabasıyla bitmektedir. Bu ilk veche göre câizdir, çünkü otlar adamın kendi mülkü olup onun izni dışında kimse alamaz. Bu satışın câiz olması balığı alıp suya atanın satışının câiz olması gibidir. İkinci veche göre, bu satış câiz olmaz çünkü otlar adamın mülkü değildir. Başka insanların o otları alma hakkı vardır. Zira Mücâhid’in İbn Abbas’tan onun da Nebî (sav)’den yaptığı bir rivâyete göre Nebî (sav) buyurdu ki: ‘Üç şeyde insanlar ortakdır; su, ot ve ateş. Bunlardan alınacak bedel haramdır’.”⁴⁸

⁴⁵ Sadruşşehîd’in *el-Vâkıât*’ı ve eserin kaynakları hakkında daha ayrıntılı bilgi için “Sadruşşehîd ve *el-Vâkıât*” başlığına göz atınız.

⁴⁶ Nevâzil Literatürü kapsamında verilmiş eserlerden farklı örnekler için “Hanefî Nevâzil Literatüründen Bazı Eserler” başlığına göz atınız.

⁴⁷ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 90-101.

⁴⁸ Abdul Nasır Hâkimi, “Sadruşshid Ömer b. Abdülaziz’in el-Vâkıât İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), s. 581.

Ûşî (ö. 575/1179)'nin *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'sinde şöyle ele alınmaktadır: “Otların satışı câiz olmaz, ancak onu kesip demetlediği zaman câiz olur. Bir kimsenin, kendi suladığı ve kendi çabasıyla biten otları satması câizdir. Bu mesele *Fetâvâ*'da⁴⁹ zikredilmektedir.”⁵⁰

Merginânî (ö. 593/1197), *Muhtârâtü'n-Nevâzil*'inde bu meseleyi daha teorik bir anlatımla şu şekilde kaydetmiştir: “Bahçedeki otlar ne satıcının olur ne de müşterinin. Çünkü bu otlar mübâh kapsamındadır, ancak bir başkasının bu otlara girmesini mânî kılacak bir mülkiyet sağlanması halinde durum değişir.”⁵¹

Kâdîhan (ö. 592/1196)'ın *el-Fetâvâ*'sında şöyle geçmektedir: “Arazisinde çıkan, kendi kendine (sulanan) biten otların satışı bâtildir. Çünkü bu otlar mülk edinilemez.”⁵²

Burhaneddin el-Buhârî (ö. 616/1219)'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî*'sinde şöyle aktarılmaktadır: “Bir kimse arazisindeki otları satsa, eğer arazinin sahibi otları kendisi suluyor da otlar onun çabasıyla bitiyorsa bu satış câizdir. Çünkü adamın kendi mülküdür ve onun izni dışında kimse alamaz. Eğer otlar kendiliğinden bitiyorsa satışı câiz olmaz çünkü, bu otlar kendisi için mülk olmayıp mübâh kapsamındadır. Başka insanların o otları alma hakkı olduğundan satışı câiz olmaz ve bu mesele *en-Nevâzil*'de⁵³ bu şekilde zikredilmektedir. *Kudûrî*'de ise şöyle zikredilmektedir: ‘Arazisindeki otları satması câiz değildir, arazisinde biten mantarları satması da aynı şekilde câiz olmaz. Suyu arazisine taşısa ve otlar bu şekilde bitse yine de satması câiz olmaz, çünkü otlaktaki ortaklık nas ile sabittir...’ *Kudûrî*'nin görüşü, *en-Nevâzil*'deki görüşün hilâfıdır.”⁵⁴

Konevî (ö. 770/1369)'nin *el-Gunye*'sinde şöyle kaydedilmektedir: “Bir adamın arazisindeki otları satması, eğer arazi sahibi otları kendisi suluyorsa otlar kendi çabası sonucu çıktığından câiz olur. Çünkü adamın kendi mülküdür ve onun izni dışında kimse alamaz. Eğer otlar kendiliğinden bitiyorsa satışı câiz olmaz çünkü bu otlar mübâh mal olup başka insanların o otları alma hakkı vardır.”⁵⁵

⁴⁹ Bu atıfta geçen *Fetâvâ*'nın kime ait olduğunu bulamadık.

⁵⁰ Sirâceddin el-Ûşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, thk: Muhammed Osman el-Bistevî, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2011, s. 414.

⁵¹ Burhaneddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi Bekir b. Abdi'l-Celil El-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, thk: Ahmet Güneş, İstanbul: İrşad Yayınevi, 2014, s. 531.

⁵² Kâdîhân, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, s. 67.

⁵³ Burada atıf yapılan eser, Ebû'l-Leys Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i dir.

⁵⁴ Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 340.

⁵⁵ Muhammed Akram Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve

Aynı örnek, Ebû'l-Feth (ö. 540/1146)'in *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'sinde ise şöyle zikredilmektedir: “Bir adamın kendi arazisindeki otları satışı hususunda iki vecih vardır. Birincisi, eğer o otlar arazi sahibi tarafından sulanarak büyüdü ise emek verdiği için satması câizdir. Ayrıca otlar onun mülkü sayıldığından, sahibinin izni olmaksızın onları kimse alamaz, kendisinin satması câizdir, tıpkı balığı alıp suya atanın satışının câiz olması gibi. İkinci vecih, arazinin yağmur suyu ile sulanması hâlidir ki bu durumda otlar kendiliğinden büyüdüğü için arazi sahibinin malı olmayıp onları satması câiz görülmez. Otlar mübâh kapsamında olup başka insanların da onu alıp istifâde etmesi mümkündür.”⁵⁶

Aktarılan örneklerde görüldüğü gibi aynı mesele pek çok nevâzil kitabında kaydedilmiş ve bazen birebir alıntı yapılarak aktarılsa da, aslında her yeni kaynakta farklı bir gelişim göstermiştir. Kiminde kaynağına atıf yapılarak, kiminde geçtiği esere atıf yapılarak, kimindeyse meselenin sadece kendisi merkeze alınarak kaydedilmiş, bazen konu üzerindeki farklı görüşlere yer verilmiş, bazen ise hükmün sebebi izah edilmiştir. Bu mesele 3/9. asırdan 8/14. asıra gelene kadar defalarca ele alınmış, üzerinde fikir yürütülen ve bazı ilkeler çıkarılmaya çalışılan bir konu olarak görülmüştür.

Aynı meselelerin farklı eserlerde sürekli tekrar edilerek ele alınması, nevâzilin çözümden uzak, ezberci bir üslûpla taklit eden ve kendini geliştiremeyen bir fıkıh sistemi olduğu sonucuna götürmemelidir. Zira yeni bir olay ya da soruya binaen verilen yeni bir fetvâ, bir nevâzil eserine girdikten sonra fıkıh doktrininin parçası olmaya adaydır, diğer eserlerde tekrar edilerek hâlâ geçerli görülüyor olması sayesinde adeta bir eleme sürecinden başarıyla geçmiş sayılır ve fıkıh doktrinine dönüşür.⁵⁷

Murteza Bedir, nevâzil literatürünün son örneklerinin 8/14. asırda verildiği yönündeki kanaatlere ek olarak, sonraki dönemdekilerin fetvâlarını derleyen tüm eserlerin nevâzil eseri sayılabileceği görüşündedir ve tezini şu açıklamaya dayandırmaktadır: “Zâhir ve nâdir görüşler bir zaman dilimiyle sınırlıdır. Zira 2/8. asrın başlarından 3/9. asrın ortalarına kadar devam eden bu süreç, yalnızca olayların çözümlendiği değil eş za-

Değerlendirmesi”, (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s. 497.

⁵⁶ Ebû'l-Feth Velvâlicî, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, thk: Mikdâd b. Musa, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2003, III, 145.

⁵⁷ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 185.

manlı olarak mezhep doktrinlerinin de oluştuğu dönemdir. Nevâzil görüşler ise 3/9. asırdan sonra ortaya çıkan ve bir zaman dilimiyle sınırlandırılmayan özelliktedir. Mezhep doktrinine sâdakatle çalışan bir çözüm faaliyeti olup, önü açık mahiyettedir.”⁵⁸

1.3. Hanefî Nevâzil Literatüründen Bazı Eserler

Bu başlık altında birkaç nevâzil kitabı, literatür hakkında fikir sunması amacıyla muhteva ve yöntem gibi açılardan incelenmiştir. Kitaplar incelenirken, ilk müstakil eser sahibi Semerkandî ile başlanmış, kronolojik sıra takip edilerek literatürün son müstakil örneklerinin verildiği 8/14. asır ile bitirilmiştir.

1.3.1. Ebûlleys Semerkandî (ö.373/983) ve *en-Nevâzil*

Tam ismi Ebû'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'dir. Fakîh, müfessir ve sûfî kimliğiyle öne çıkan Ebûlleys; vaaz, nasihat ve ilmihal türü eserleriyle İslâm geleneğinde şöhret sahibi bir âlimdir. Hocaları arasında başta babası olmak üzere küçük Ebû Hanîfe olarak bilinen Belh'li Ebû Ca'fer el-Hinduvânî, Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nîsâbûrî, Semerkant Kadısı Halîl b. Ahmed es-Sicî, A'meş diye meşhur olan Ebû Bekir Muhammed b. Saîd ve Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî sayılabilir. Lokmân b. Hakîm b. Fazl ve Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmizî gibi isimlere hocalık yapmıştır. İlmî çalışmalarını Semerkant, Belh, Buhâra ve Bağdat gibi çeşitli ilim merkezlerinde devam ettiren Ebûlleys, 11 Cemâziyelevvel 373'te (21 Ekim 983)'de vefât etmiştir.⁵⁹

Ebûlleys, Hanefî mezhebi için birden çok alanda, kırılma noktası sayılabilecek eserler telif etmiş, pek çok müellif tarafından da meselede müçtehit olarak kabul edilmiştir. İlk Hanefî muhtasarlarından biri olan *Hızânetü'l-fıkh*, ilmi hilâf literatürünün temeli sayılacak *Muhtelefû'r-rivâye* ona aittir. Kurucu imamların görüşlerini aktardığı *Uyûnu'l-*

⁵⁸ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 78.

⁵⁹ İshak Yazıcı, “Ebû'l-leys Semerkandî”, *DİA*, XXXIV, 473-475.

mesâil, nâdir rivâyet türünden mesâile ulaşma noktasında çok önemli bir kaynaktır. Ayrıca ilk müstakil nevâzil eseri de Ebûlleys'in *en-Nevâzil*'i olup bu sayede 3/9. ve 4/10. yüzyılda yaşamış Hanefî fakihlerinin görüşleri sonraki nesillere aktarılmıştır.⁶⁰

Ebûlleys'in *en-Nevâzil*'i yapılan tespitlere göre⁶¹ nevâzil literatürüne dair yazılan ilk müstakil eserdir. Ebûlleys'e nisbet edilerek kayda geçirilen *el-Fetâvâ*, *en-Nevâzil mine'l-fetâvâ*, *Fetâva'n-nevâzil* ve *Muhtârâtü'n-nevâzil* adlı eserlerin hepsi aynı eserdir ve farklı isimlerle günümüze ulaşmıştır. Haydarâbâd'da 1936'da *Fetâva'n-nevâzil* adıyla basılan ve Ebûlleys'e nisbet edilen eser ona ait değildir.⁶² Yine Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye tarafından 2004'te Beyrut'ta basılan Seyyid Yûsuf Ahmet tahkikli eserin de Ebûlleys'e ait olması mümkün görünmemektedir. İbareleri Merginânî'nin *Muhtârâtü'n-nevâzil*'i ile nerdeyse birebir aynı olan bu tahkik, muhtemelen *Muhtârât* ile karıştırılıp yanlışlıkla Ebûlleys'e nispet edilmiştir. Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ında (٢) başlığıyla açtığı ve altında Ebûlleys'in *Nevâzil*'inden mesâili derlediği bölümde yer alan bazı örneklerle söz konusu tahkikli eserde rastlanmaması da bu tespiti destekler niteliktedir.⁶³

Ebûlleys, *en-Nevâzil* isimli eserinin girişinde Ebû Hanîfe, Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un hükümlerini ihtivâ eden *Mebûsât (el-Asl)*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât*'ın insanların fikhî yönden hayatını kolaylaştırdığını ifade etmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe ve ashâbı başta olmak üzere onun yolundan giden fakihlerin, insan hayatına yönelik çözümler ürettiğini, bunu yaparken de değişen şartların ve yaşanan dönemdeki uygulamaların nazarı dikkate alındığını vurgulamaktadır. Ebûlleys, kendisinden atıfta bulunduğu meşâyihî şöyle sıralamaktadır: Ebû Abdullah Muhammed b. Şucâ' es-Selcî, Ebû Abdullah Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Seleme, Nusayr b. Yahya, Ebû Nasr Muhammed b. Selâm, Ebû'l-Kasım Ahmed b. Humam, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İşkâf, Ali b. Ahmed ve Fakih b. Câ'fer.⁶⁴

⁶⁰ İshak Yazıcı, "Ebû'l-leys Semerkandî", *DİA*, XXXIV, 473-475.

⁶¹ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s.88; İshak Yazıcı, "Ebû'l-leys Semerkandî", *DİA*, XXXIV, 473-475; Eyüp Said Kaya, "Nevâzil", *DİA*, XXXIII, 34-35; *Hanefîlerde Mezhep Usûlü* s.122; İsmail Güllük, "Ebû'l-leys es-Semerkandî'nin Nevâzil'i Işığında Sosyal Olgu-Fetvâ İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 13.

⁶² İshak Yazıcı, "Ebû'l-leys Semerkandî", XXXIV, *DİA*, 473-475.

⁶³ İncelemek için Bk. Ebû'l-leys es-Semerkandî, *Fetâvâ'n-Nevâzil*, tahkik: Seyyid Yûsuf Ahmet, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2004.

⁶⁴ Ebû'l-leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a.

Ebûlleys, gerek ilk imamlar ve gerekse yukarda ismini zikrettiği meşâyih tarafından ortaya konulan mesâili, *Uyûnü 'l-mesâil* ve *en-Nevâzil* olmak üzere iki kaynakta topladığını dile getirmektedir. *Uyûnü 'l-mesâil*'de Ashâb-ı Ebî Hanîfe'nin *Mebûsât (el-Asl)*, *Câmiayn* ve *Ziyâdât*'da geçmeyen rivâyetlerini topladığını, *Kitâbü 'n-Nevâzil*'de ise meşâyihın kavilleriyle Ashâb-ı Ebî Hanîfe'den rivâyet ulaşmayan meselelerde içtihat yoluyla elde edilen meseleleri derlediğini belirtmektedir.⁶⁵

en-Nevâzil'in konuları işleyişi klasik fıkıh sistematğine uygun biçimdedir. Bâblara ayrılan bölümler, ilgili bölüme dair teorik bilgi verilmeksizin doğrudan mesâil ile başlamaktadır. Alt alta meseleleri sıralıyor olmasından hareketle eserin kazuistik yapıda olduğu söylenebilir. Bâb sıralaması ise şu şekildedir: Bâbu't-Tahâret, Salât, Zekât, Savm, Hac, Nikah, Nafaka, Talak, Eymân, Bey', İcâre, Müzâraa, Şehâdât, Kadâ, Dâvâ, İkrar, Mudârahe, Şufa, Zebâih ve Duhâyâ, Gasp ve Damân, Diyât ve Kısâs, Serika ve Hudûd, Vedîa ve Âriye, Hibe, Lakît ve Lukata, Eşribe, Vakıf, Vekâle, Kefâle, Kısmet, Itâk, Müsâkât, Vasâyâ, Ferâiz, Çeşitli Meseleler.⁶⁶

Kitâbü 'n-Nevâzil'i kendisinden önceki eserlerden farklı kılan şey, sadece nevâzil kapsamındaki mesâili derlemesidir. Bunu yaparken meselelerin rivâyet değeri önemsenmiş ve meseleyi izâha başlarken ilk önce içtihadın sahibi olan fakîhe atıfta bulunulmuştur. Meseleler çoğunlukla (قال)–(سئل) şeklinde sorulu cevaplı ele alınmakta, bazen ise doğrudan konuya girilmekte ancak, her iki şekilde de mesâilin hangi fakîhten ulaştığı mutlaka belirtilmektedir. *Kitâbü 'n-Nevâzil*'de kaydedilen bir mesele şu şekilde ele alınmaktadır:

“Ebû Bekir el-İskâf'ın, ‘mescidin halısı eskidiği zaman onu satıp üstüne para ekleyip yeni hasır alma’ konusunda gelen soruya verdiği cevap şöyledir: ‘Câizdir, çünkü artık o halı faydalanılmaz hükmündedir. Eğer hâlâ fayda görür durumdayken satılırsa durum değişir. Görmez misin ki, bir kimse bir başka insanın gömleğini yırtsa, onu faydalanılmaz hale getirmiştir ki kıymetini öder ve (yırtık) gömlek kendisine kalır ancak gömlek kullanılacak durumda ise burada da durum değişir’.”⁶⁷

Ebûlleys bir mesâili ele alırken, o kavlin sahibi olan meşâyihın görüşünü aktarmakta, ancak bazen kendi içtihadını da sonuna eklemektedir. Bazen ise bir konu hakkında

⁶⁵ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a-2b.

⁶⁶ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 1a.

⁶⁷ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 126b.

birden fazla meşâyihın görüşünü sıralamaktadır. Yer yer hükümlerin sebeplerini de açıklayan Ebûlleys, bazı meselelerde ise zikrettiği meselenin hükmünü verirken, aynı hükmle sonuçlanan benzer başka bir olayı dayanak göstermektedir. (Yukarıdaki örnekte olduğu gibi. Nitekim mescidin hasırıyla ilgili olan hükmü, yırtılan gömlek meselesine dayandırarak izah etmişti.)

1.3.2. Sadruşşehîd (ö. 536/1141) ve *el-Vâkıât*

Tam adı Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmüddîn es-Sadrü'sş-şehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî'dir. 5/11-7/13. asırlarda Buhara'da "Sadr" unvanıyla anılan ve büyük Hanefî fakîhleri yetiştiren Burhân ailesine mensuptur. Bu aile, Ortaçağ'ın önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri konumundaki Buhâra'da ekonomik yönden güçlü olmasının yanında akademik alanda da yetkin isimler yetiştirmekteydi. Sadâret gibi kilit noktalarda görev yapan aile bireyleri sebebiyle isimlerinin başında sadr unvanı kullanılmaktadır. Sadruşşehîd'in dedesi Burhâneddin Abdülazîz b. Ömer b. Mâze, Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Buhara'ya sadr tayin edilmiş ayrıca halifenin kız kardeşiyle evlenmişti. Hüsâmeddin Ömer, dedesine nispetle İbn Mâze lakabıyla anılmaktadır. İbn Mâze lakabıyla bilinen fakîhlerden birisi de yine Burhan ailesine mensup, Sadruşşehîd'in yeğeni olan Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219)'dir. Bu kullanım bazen bu fakîhlerin karıştırılmasına yol açmaktadır. Hüsâmeddin Ömer, Katvân savaşında şehit düştüğü için "es-Sadrü'sş-şehîd" (el-Hüsâmü'sş-şehîd) olarak da anılmakta ve daha çok bu isimle tanınmaktadır.⁶⁸

Hicrî 483 yılında dünyaya gelen Sadruşşehîd, babasından özel bir eğitim alarak yetişmiş, Ali b. Muhammed b. Hizâm, Ebû Sa'd İbnü't-Tuyûrî ve Ebû Tâlib b. Yûsuf gibi âlimlerden de ders almıştır. Kısa sürede ismini duyuran ve yetkin bir fakîh olan Sadruşşehîd'in talebeleri arasında yeğeni olan Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, bunun oğlu Sadrülsîlâm Tâhir b. Mahmûd, *el-Ensâb* müellifi Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Radiyyüddin es-Serahsî, *el-Hidâye* müellifi Burhâneddin el-Mergînânî gibi meşhur isimler vardır. *Şerhu Edebi'l-kâdî*, *Câmi'u's-Sadri'sş-şehîd*, *Şerhu'l-Câmi'i's-*

⁶⁸ Ahmet Özel, "Sadruşşehîd", *DİA*, XXXV, 425-427; Abdulnasır Hâkimi, "Sadruşshid Ömer b. Abdülazîz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi", s. 10-14.

sagîr, Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr, Umdetü'l-fetâvâ, el-Fetâva's-suğrâ, el-Fetâva'l-kübrâ gibi önemli eserler veren Sadruşşehîd, 5 Safer 536'da pek çok âlimin şehit düştüğü Katvân savaşında vefât etmiştir.⁶⁹

Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı doktora tezi olarak çalışılarak Abdulnasır Hâkimi tarafından 2018 yılında tahkik edilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tahkikli nüshadan yararlanılmıştır.

Nevâzil literatürü içinde Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü farklı coğrafyalarda yaşayan beş meşâyih'ten atıflarla derlediği bu eser, Semerkand, Buhâra, Belh ve Batı İran gibi farklı ilim merkezlerinin mesâiline tek bir kaynakla ulaşma kolaylığı sunmaktadır. Sadruşşehîd *el-Vâkıât*'ı faydalandığı kaynaklara göre beş başlığa ayırmış, her bir başlığa rumuz vermiş ve bu rumuzların altında da ilgili kaynaktan aldığı mesâili sıralamıştır. Ebülleys Semerkandî (ö.373/983)'nin *en-Nevâzil*'ini (ن) harfiyle, yine Ebülleys Semerkandî'nin *el-Uyûnu'l-mesâil* 'ini (ع) harfiyle, Ebû'l-Abbâs en-Nâtîfî (ö.446/1054)'nin *el-Vâkıât*'ını (و) harfiyle, Ebûbekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî (ö.381/?)'nin *Fetâvâ*'sını (ب) harfiyle, müellifi meçhul olan *Fetâvâ-i Ehli Semerkand*'ı ise (س) harfiyle rumuzlamıştır.

el-Vâkıât'da meseleler alt alta sıraladığından eser kazuistik bir tarza sahiptir. Sadruşşehîd, konu düzenini klasik fıkıh sistematığına uygun bir şekilde oluşturmuş, eserini kitap başlığıyla ana konulara ayırmış, her bir kitabı da yukarıda bahsettiğimiz eserleri rumuzlayarak beşe bölmüştür. Her bir kitapta teorik bilgi vermeksizin doğrudan beşli kategorizasyon ile örnekleri zikretmeye başlamıştır. *el-Vâkıât*'ın kitap başlıkları şu şekildedir: Tahâret, Salât, Zekât, Savm, Hac, Nikah, Talak, Itâk, Nezirler ve Eymân, Hudûd, Serika, Siyer, Kerâhe ve İstihsan, Lakît ve Lukata, Gasp ve Damân, Vedîa, Âriye, Şerike, Sayd-Zebâih –Udhîye, Vakıf, Hîbe, Buyû', Şufa, Kısmet, İcâre, Edebü'l-kâdî, Şehâdât, Dâvâ, İkrar, Vekâle, Kefâle, Sulh, Rehin, Mudârabe, Müzâraa, Şirb, Eşribe, Diyât ve Kısâs, Vasâyâ, Ferâiz, Söyleyeni küfre götüren lafızlar. Bu son kitap başlığı altında diğerlerinden farklı bir konu dizini yapılmış ve çeşitli konular bâb başlığı açılarak incelenmiştir.

⁶⁹ Ahmet Özel, "Sadruşşehîd", *DİA*, XXXV, 425-427.

Sadruşşehîd, bazen sadece meselenin hükmünü vermiş, bazen sebebini açıklamış, bazen ise bir mesele hakkındaki farklı görüşlere değinerek ve kendi görüşünü de açıklayarak meseleyi noktalamıştır. Yer yer kendi eserlerine atıf yaparak konunun geçtiği bölümlere işaret etmiş ve bu meselelere kısaca değinmiş, bu sayede eserinin hacmini kontrol altında tutmuştur. Ancak Sadruşşehîd'in aynı örneği birden fazla rumuz altında zikrettiği de olmuştur. Örneğin dut yaprağının satışını konu alan bir mesele hem (ن) rumuzu altında hem de (س) rumuzu altında ele alınmıştır.⁷⁰ Değnilmesi gereken bir diğer husus da şu ki, örnekler aktarılırken bazen kaynak eserle birebir aynı lafızlar kullanılmış, bazen ise manası alınıp lafızlarda değişiklik yapılmıştır.⁷¹

el-Vâkıât'da meselenin kimden geldiğinden çok hangi eserde geçtiği ve hangi meşâyih grubuna ait olduğu önemsenmektedir. Bundan dolayı meseleler senetsiz olarak sıralanmaktadır. Semerkandî'nin meseleleri soru-cevap tarzında ele aldığı ve mutlaka meselenin sahibi olan meşâyih'in adını zikrettiğini yukarıda söylemiştik. Sadruşşehîd ise Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'inden aldığı meselelerde hükmün sahibi olan meşâyih'in ismini atarak doğrudan meseleye geçmektedir. Örneğin satın alınan bir ürünün dokumasının pamuk olması beklenirken yün çıkması durumunu anlatan bir mesele, Sadruşşehîd'in (ن) rumuzu altında şöyle aktarılmıştır:

“Bir adam, Pamuk dokuma diye bir takke (börk) ya da üst satın alsa, ancak söküldüğünde pamuk değil de yün dokuma olduğu anlaşılırsa, bu bey caizdir. Sadece noksan kadar iade yoluna gidilebilir. Satışın caiz olması gelince, çünkü dokuma teb'dir (asıl değildir), teb'in değişimi beyi batıl yapmaz. Noksan ile dönüş yapılması ise geri verilmesi mümkün olmamasındandır.”⁷²

Aynı mesele Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'inde ise hükmü verenin ismi zikredilerek “Esed b. Amr'a sorulduğunda şöyle dedi” şeklinde başlamakta olup Esed b. Amr bu bey'i

⁷⁰ Örnekler için bakınız: (ن) rumuzu için Abdulnasır Hâkimi, “Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 563; (س) rumuzu için Abdulnasır Hâkimi”, *a.g.e.*, s. 611-612.

⁷¹ Bin dirheme sattım şeklindeki icâba, iki bin dirheme aldım şeklinde gelen kabul ile cereyân eden meseleyi aktaran örneğin nasıl ele alındığını görmek için Bk. Ebü'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 127a; Abdulnasır Hâkimi, “*el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 567. Birebir aynı lafızlar ile aktarılan ve yürürken yapılan bey' akdini ele alan örnek için Bk. Ebü'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 128a; Abdulnasır Hâkimi, “*el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 568.

⁷² Abdulnasır Hâkimi, “Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 561.

fâsit görmektedir, çünkü müşteri ürünü pamuk diye almış ancak yün çıkmıştır. Sonrasında Hasan b. Ziyâd'ın câiz olduğu yönündeki görüşü ile devam edilmiş, Semerkandî de tercihini câiz olup noksan kısmın iâde edilmesinden yana kullanmıştır.⁷³

1.3.3. Ūşî (ö. 575/1179) ve *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*

Tam adı Ebû Muhammed (Ebü'l-Hasen) Sirâcüddîn Ali b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ūşî'dir. Fergana bölgesinde bulunan Oş şehrinde dünyaya gelmiş ve Selçuklular, Karahanlılar ve Karahıtaylar arasında siyasî çekişmelerin olduğu dönemde bu bölgede yaşamıştır. Fergana dışında, Buhara ve Semerkant'ın pek çok şehrinde bulunan Ūşî'nin bir dönem kadılık görevi îfâ ettiği bilinmektedir. Nâsirüddin es-Semerkandî, Ebü'l-Mehâsin Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Merginânî, Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Nesefî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ali b. Nasr en-Nesefî, Alâeddin el-Üsmendî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Bistâmî, dedesi olduğu düşünülen Ebû Abdullah Nasîrüddin Muhammed b. Süleyman el-Ūşî, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin oğlu İmâdüddin Hasan b. Ali el-Pezdevî ve Seyfeddin Muhammed b. Muhammed el-Bâharzî'den ilim tahsil etmiştir. Ortak hocalardan ders almaları sebebiyle *el-Hidâye* müellifi Merginânî (ö. 593/1197) ve Kâdihân (ö. 592/1196) ile ders arkadaşı olabileceği kaydedilmektedir. Hadis, Fıkıh ve Kelâm alanlarında yetkin olmakla birlikte en çok kelimci kişiliği ile öne çıkan Ūşî, kelâmî meseleleri şiirsel bir üslupla maddelediği *Kasîde-i Lâmiyye* ile tanınmaktadır. Şeyh, imam, allâme, muhakkik gibi isimlerle anılması, yaşadığı dönemde ses getiren bir âlim olduğuna işaret etmektedir. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buhârî el-Attâbî, Ūşî'nin fıkıh alanında talebesidir. Sirâceddin el-Ūşî, 575/1179 yılında vebâya yakalanarak vefât etmiştir.⁷⁴

Fergana bölgesinin fikhî mesâilî hakkında fikir verir düşüncesiyle inceleyeceğimiz *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, Muhammed Osman el-Bistevî'nin tahkikiyle 2011 yılında

⁷³ Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 121a-b.

⁷⁴ Mehmet Said Toprak, "Ūşî", *DİA*, XLII, 230, 231; Zharkynbai Sebetov, "*el-Fetâvâ's-Sirâciyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Ali B. Osman el-Ūşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), s. 5-24.

Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye tarafından Beyrut'ta basılmıştır. Bu çalışmada, söz konusu baskıdan istifâde edilmiştir. *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, 2015 yılında Zharkynbai Sebetov tarafından yazılan doktora tezinde ayrıntılı olarak incelenmiştir.⁷⁵

Ûşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'yi kendisine kadar gelen kaynaklardan istifade ederek yazdığını belirtmektedir. Nâdir ve nevâzil rivâyetlerin sıralandığı *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, aynı zamanda başka eserlerde bulunmayan pek çok meseleyi de içerdiğinden önemli bir konuma sahiptir. Zharkynbai Sebetov esere dair yaptığı kapsamlı çalışmada, Ûşî'nin atıfta bulunduğu kaynaklar arasında zâhir ve nâdir kapsamındaki telifât başta olmak üzere, 4/10. asırdan *Muhtasaru't-Tahâvî*, *el-Kâfî*, *Muntekâ*, *Uyûnu'l-mesâil*, Ebûlleys Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i, Ebû Bekir b. Fazl'ın *Fetâvâ'sı*; 5/11. asırdan *Şâmilü'l-beyhâkî*, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Nâtîfî'nin *el-Vâkıât*'ı, Serahsî'nin *el-Mebsût*'u; 6/12. asırdan Sadruşşehîd'in eserleri ve bunun gibi başka eserler olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶ Ayrıca Ûşî'nin kendisinden atıfta bulunduğu pek çok âlim de vardır. Bunların isimleri Sebetov tarafından yüzyıllara ayrılarak listelenmiş ve ayrıntılı şekilde incelenmiştir.⁷⁷

el-Fetâvâ's-Sirâciyye'de konular klasik fıkıh sistematigine uygun şekilde incelenmiş, önce “kitap” adı altında üst başlık açılıp altlarında bablar şeklinde bölümler oluşturulmuş, bazı yerlerde ise babların altında “fasıl” adıyla yeni başlıklar açılmıştır. Eserin konu sıralaması şu şekildedir: Tahâret, Salât, Cenâiz, Zekât, Savm, Hac, Nikah, Talak, Itâk, Mükâtep, Velâ, Eymân, Hudûd, Serika, Siyer, Kerâhe ve İstihsan, Lakît ve Lukata, Âbık, Mefkûd, Gasp, Vedâ, Âriye, Şerike, Sayd- Zebâih, Udhıye, Vakıf, Hîbe, Buyû', Sarf, Şufa, Kısmet, İcâre, Kadâ, Dâvâ, İkrar, Şehâdât, Vekâle, Kefâle, Havâle, Sulh, Rehin, Mudârabe, Müzâraa, Şirb, İkrâh, Hacir, Me'zûn, Cinâyât, Kısâs, Vasâyâ, Ferâiz, Hiyele ve Mehâric, Edebü'l-müftî ve't-tenbih ala'l-cevab, Fevâid.

Eserde teorik bilgiye çok az yer verilmiş, her kitabın girişinde o bölümde ele alınacak babların sıralaması yapılarak doğrudan mesâil aktarımına geçilmiştir. Bu nedenle kazuistik yöntemle yazılmış bir kaynak olduğu söylenebilir. Meseleler incelenirken çoğu

⁷⁵ Zharkynbai Sebetov, “*el-Fetâvâ's-Sirâciyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Ali B. Osman el-Ûşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri.”

⁷⁶ Sebetov, “*el-Fetâvâ's-Sirâciyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Ali B. Osman el-Ûşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri”, s. 30; 36-48.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için Bk. Sebetov, “*el-Fetâvâ's-Sirâciyye* Adlı Eseri Çerçevesinde Ali B. Osman el-Ûşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri”, s. 49-83.

zaman bu meselenin alındığı kaynak ya da kişiye atıf yapılmaktadır. Yer yer soru-cevaplı bir anlatım tarzı benimsenmiş, bazen bir konu hakkındaki birden fazla kişinin görüşü sıralanmış, ihtilâflı görüşlerin sonunda ya tercih edilen görüşün altı çizilmiş ya da herhangi bir tercih yapılmaksızın devam edilmiş, bazen meseleyle ilgili anekdotlar aktarılmış, aynı meseleyi yeniden zikretmek gereken durumlarda ise eserin hacmini korumak adına daha önce zikredilen yere gönderme yapılmıştır. *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, tek ciltten oluşan, içeriği zengin ancak meselelerin özlü ele alındığı bir eserdir ve meselelerin hükmüne yönelik açıklamalara yer verilmemiştir.

Ûşî bu eserde, nevâzil literatürünün oluşup gelişmesinde kilit rol oynayan meşâyih gruplarına dair bilgi ve ipuçları vermektedir. İçinde yer yer Farsça ve Türkçe ifadelerin kullanıldığı *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, farklı kültür ve kökenden insanların yaşadığı Fergana bölgesinin sosyal hayatına dair materyaller sunmaktadır. *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*’de dikkat çeken bir diğer nokta da Hanefî mezhebine yönelik bir eser olmasına rağmen ara ara diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer vermesidir.

Ûşî’nin mesâili ele alış tarzını daha iyi anlamak için eserde kaydedilen bir meseleden örnek vermek faydalı olacaktır. Hurmanın çekirdeği ve pamuğun içindeki tanenin satışı meselesi *Fetâvâ-i Sirâciyye*’de şöyle ele alınmaktadır: “Hurmanın çekirdeği ki, onu satın alırsa fâsittir. Eğer pamuğun tanesini alırsa câizdir. Fakîh Ebûlleys de böyle söylemektedir.”⁷⁸

Ebûlleys ise aynı meseleyi; “Hasan b. Ebî Mutî’ye hurmanın çekirdeği ve pamuğun içindeki taneyi satma meselesi sorulduğunda ‘fâsittir çünkü zarar vermeksizin bunları çıkarmak mümkün olmaz’ şeklinde cevap verdi” diyerek aktarmış ve meselenin sonunda da hurmanın çekirdeği konusunda aynı kanaatte olduğunu ancak pamuğun tanesi çıkarılırken zarar doğmadığından bu satışın câiz olması gerektiğini eklemiştir.⁷⁹ Örneklerden anlaşıldığı gibi *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*’de hükmün sebebi açıklanmaksızın mesele öz şekilde aktarılmış ve sadece Ebûlleys’e atıfla yetinilmiştir. *Nevâzil*’de ise hükmün sebebi mantıksal çerçevede izah edilmiştir.

⁷⁸ Ûşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 420.

⁷⁹ Ebû'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 136b-137a.

el-Fetâvâ's-Sirâciyye'de en fazla atıf yapılan isimlerden biri Sadruşşehîd'dir. Bu nedenle aynı meselenin her iki kaynakta nasıl ele alındığını görmek için bir örnek kaydetmek yerinde olacaktır. Köpek ve eşeği boğazlayıp etini satma meselesi *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'de şu şekilde geçmektedir: “Köpek veya eşeği boğazlayıp etini satarsa câiz olur, bu Hüsameddîn rahimehümullahın (Sadruşşehîd) ihtiyârıdır.”⁸⁰

Aynı mesele *el-Vâkıât*'da şöyle geçmektedir: “Bir adam köpeğini boğazlayıp sonra etini satarsa câizdir. Eşegini boğazlayıp etini satarsa da yine böyledir. Bu benim ihtiyârımdır. Çünkü bu et temizdir. Hıncı kesip etini satmak ise câiz olmaz. İki mesele arasındaki farkın sebebi şudur: Kesilen köpeğin ya da eşeğin etinden faydalanılır Zira temiz olduğu için onu kedi-köpeğine yedirmek câizdir. Ancak hıncı necistir, yedirilmez. Nitekim Peygamber Efendimiz (sav) ‘Meytenin (boğazlanmamış) hiçbir şeyinden faydalanmayınız’ buyurmuştur.”⁸¹

1.3.4. Kâdîhan (ö. 592/1196) ve *el-Fetâvâ'l-Kâdîhan* (*Fetâvâ-i Hâniyye*)

Tam adı, Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'dir. Mâverâünnehir'in Fergana bölgesindeki Özkent şehrinden olan Kâdîhan, ulemâ bir ailede yetişmiştir. Babasının amcazâdesi Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî, Ebû İshak es-Saffâr, Ebû İshak Nizâmeddin İbrâhim b. Ali el-Mergînânî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Şemsüleimme el-Kerderî, Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî, Muhammed b. Es'ad el-Fergânî gibi isimlere de hocalık yapmıştır.⁸²

Kadılıktaki üstünlüğü sebebiyle Kâdîhan olarak şöhret bulmuştur. Ancak bazı kaynaklarda Özcendî⁸³ olarak anılmaktadır. Meselede müçtehit kabul edilen Kâdîhan, Hanefî mezhebi içindeki görüşleri “sahih” addedilmiş yetkin bir fakîhtir. *Fetâvâ-i Kâdîhân*, *Şerhu'l-Câmi's-sagîr* ve *Şerhu'z-Ziyâdât* telif ettiği eserlerdir. 15 Ramazan 592'de vefât etmiştir.⁸⁴

⁸⁰ Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414.

⁸¹ Hâkimi, “Sadruşşehid Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 607, 608.

⁸² Ahmet Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-123.

⁸³ Burhâneddin el-Buhârî, kendisinden “Özcendî” ismiyle atıfta bulunmaktadır. Bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fî fikhî'n-Nû'mânî*, VI, 286.

⁸⁴ Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-123.

Fetâvâ-i Kâdîhân, Hanefî mezhebinin en çok şöhret bulan eserlerinden biridir. *Fetâvâ-i Hindiyye*'nin kendisinden çokça atıf yaptığı bir kaynaktır. Eserin imlâ yoluyla yazıldığı düşünülmektedir, Zira bazı yerlerde “efendimiz dedi ki” “musannıf dedi ki” şeklinde ifadeler kullanılmıştır.⁸⁵ Birkaç kez basılan ve üzerine ihtisar çalışmaları yapılan bu eser, Osmanlı döneminde büyük ilgiye mazhar olmuş, hüküm ve iftâ makamındakilerin göz bebeği olarak görülmüştür.⁸⁶

Kâdîhân, eserin başında, gelişen problemlere paralel olarak eimme ve fukahâ tarafından çözüme kavuşturulan mesâili aktardığını, bunlardan bir kısmının mütekaddimîn ashâbına bir kısmının ise müteahhirîn addedilen meşâihe ait olduğunu söylemektedir.⁸⁷ Buradan hareketle eserin hem nevâdir hem de nevâzil kapsamındaki hükümleri derlediği anlaşılmaktadır.

Fetâvâ-i Kâdîhân’da takip edilen metodu mukaddimesinde anlatan Kâdîhan, konuları işleme noktasında ma’rûf eserlerin tertibini esas aldığını, temel konular için fasıl şeklinde başlıklar açtığını kaydetmektedir. Fer’î meselelerin asıllarını açıkladığını, müteahhir fukahâdan fazlaca kavil gelen meselelerde bir veya iki kavili aktarmakla yetindiğini, eserini okuyanlara kolaylık olsun ve cevâbı bulmada zorlanmasın diye ilk önce ezher görüşü verip daha sonra eşher görüşe geçtiğini söylemektedir.⁸⁸

Fetâvâ-i Kâdîhân “faslun fî resmi’l-müftî” isimli bir fasılla başlamakta ve fetvâ verme usulü genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Eserde görüşlerin geçtiği eserlerden ziyâde görüş sahibi isimlere atıf yapılmıştır. Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî, el-Fakîh Ebülleys es-Semerkandî, Şemsüleimme el-Halvânî, Şemsüleimme es-Serahsî, Hâherzâde, Hassâf, Ebü’l-Kâsım es-Saffâr, Ali b. Hüseyin es-Suğdî, Nâtîfî, Ebû Bekir el-Belhî kendisine en çok atıf yapılan isimlerdir. Kâdîhan, zikrettiği meseleleri *sahih*, *kuvvetli*, *fetvâya esas olan*, *ihtiyata daha yakın* şeklinde altlarını çizerek aktarmıştır.⁸⁹

Fetâvâ-i Kâdîhân’dan birkaç örnek vermek, eserin mesâili ele alış tarzını anlamak açısından faydalı olacaktır: Kâdîhan, üç kurucu imam arasında tartışmalı olan sülûk satışı

⁸⁵ Hasan Tetik, “Kâdîhan’ın *Fetâvâ* adlı eserinde Örf ve Adet” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 22; Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-123.

⁸⁶ Tetik, “Kâdîhan’ın *Fetâvâ* adlı eserinde Örf ve Adet”, s. 24.

⁸⁷ Hasen b. Manşûr el-Ûzcendi el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, I, 1.

⁸⁸ el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, I, 1.

⁸⁹ Tetik, “Kâdîhan’ın *Fetâvâ* adlı eserinde Örf ve Adet”, s. 22-27; Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-123.

meselesinde Şeybânî'nin görüşünü benimsemiş ve “İmam Muhammed indinde sülük satışı câizdir”⁹⁰ şeklinde aktarmıştır. Kâdîhân'ın üzerinde fazlaca görüş olan ihtilâflı meseleyi tek görüşle ya da iki görüşle sınırladığı yukarıda ifade edilmişti. Bey akdinin inikâdı ile ilgili bir mesele *Fetâvâ-i Kâdîhân*’da şöyle aktarılmıştır:

“Bir adam diğerine kölemi sana bin dirheme sattım dese, müşteri de “فعلت” demiş olsa aralarında bey’ tamam olur. Müşteri “evet” derse bu konuda ihtilâf vardır. Bazıları aralarında bey’ tamam olur dedi. Bazıları ise bey’ tamam olmaz, Zira karısına boşanma konusunda “kendin seç, kendi kararını kendin ver” diyen bir adama cevaben “قد فعلت” denilse bu söz ihtiyar ifade eder, ama “evet” cevabı verilirse ihtiyar ifade etmez.”⁹¹

Burada görüldüğü gibi Kâdîhân, hükmün sebebine girmeksizin sadece meseleyi aktarmıştır. İhtilaf olan noktada ise “bazısı şöyle dedi” şeklinde bir ifadeyle “kimin” ne dediğinden ziyâde “hüküm” olarak ne verildiğine odaklanmıştır. Bu durum bize nevâzil türünden pek çok meselenin hükmünde “tercih” noktasında elemeye gidildiğini göstermektedir. Dahası, nevâzil kapsamındaki mesâilin, süreç içerisinde “müstakil birer ilke” seviyesine ulaşmaya başladığına işaret etmektedir.

1.3.5. Merginânî (ö. 593/1197) ve *Muhtârâtü’n-Nevâzil*

Tam adı, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Âlî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî'dir. Mâverâünnehir'de bulunan ve Fergana bölgesine bağlı Merginân şehrinin Riştân köyünde doğmuştur. Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen Merginânî, içinde ulemânın yetiştiği bir aileye mensuptur. Ebû Hafs Ömer b. Ali ez-Zenderâmasî, Necmeddin en-Nesefî, Sadrüşşehîd, Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî, Şemsüleimme es-Serahsî'nin öğrencisi Osman b. Ali el-Bîkendî, Ebû Muhammed Ziyâeddin Sâid b. Es'ad el-Merginânî ve Kıvâmüddin Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında ise oğulları Celâleddin Muhammed ve Nizâmeddin Ömer başta olmak üzere, Şemsüleimme el-Kerderî, Celâleddin Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrüşenî ve *Ta'limü'l-müte'allim* müellifi Zernûcî sayılabilir.⁹²

⁹⁰ el-Fergânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 67.

⁹¹ el-Fergânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 67.

⁹² Ferhat Koca, “Burhaneddin el-Merginânî”, *DİA*, XXIX, 182-183.

Hadis, tefsir, Arap edebiyatı gibi alanlarda temâyüz eden Merginânî, en çok fıkıhçı kimliğiyle tanınmaktadır. Özellikle *el-Hidâye* isimli eseri Hanefî mezhebinde oldukça yankı uyandırmış, defalarca basılmış ve farklı dillere tercüme edilmiştir. Çağdaşı olan Kâdîhan, Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, Zahîrüddin Muhammed b. Ahmed el-Buhârî ve Ahmed b. Muhammed el-Attâbî gibi fakîhler, onun ilmî yetkinliğini dile getirmiştir. *Bidâyetü'l-mübtedî*, *Hidâye*, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, *et-Tecnîs* ve *l-mezîd fi'l-fetâvâ* gibi eserler kaleme alan, bazılarına göre meselede müçtehid bazılarına göreysen mezhepte müçtehit kabul edilen Merginânî, 14 Zilhicce 593'te vefât etmiş ve Semerkant'ta defnedilmiştir.⁹³

Nevâzil eserleri genellikle teorik bilgiye çok girmeksizin alt alta mesâilin sıralandığı fetvâ derlemesi şeklindedir. Merginânî, *Muhtârâtü'n-nevâzil*⁹⁴ ile farklı bir yorum ortaya koymuş, muhtasar tadında bir nevâzil eseri yazmıştır. Bölüm girişlerinde öncelikle ilgili konunun lügat ve ıstılah anlamlarını vermiş, sonra teorik bilgiler ile konunun çerçevesini belirlemiş, daha sonra mesâili aktarmıştır. Örneğin buyû kitabına “buyû’ bey’ kelimesinin çoğuludur” şeklinde kelime analizi yaparak başlamış, “bundan sonra bey’, mebînin isteyerek mülkten çıkarılmasıdır” diye devam ederek icâb-kabule yönelik teorik bilgi vermiştir. Daha sonra ise bey’in şerî tanımını yapıp bey’ akdinin türlerini anlatmıştır.⁹⁵

Eserde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin yanı sıra İmam Şâfiî’ye atıflar⁹⁶ yapılmaktadır. Mesâil aktarılırken görüşün kaynağı olan eser ya da isimlere atıf pek yoktur. Örneklere çoğu zaman (يجوز) veya (لا يجوز) şeklinde başlanmış, bazen “bir racûl satarsa” “bir kimse satın alırsa” şeklinde hikâye yollu bir anlatım benimsenmiş, bazen ise “eğer şöyle olursa” şeklinde farazî üslup kullanılmıştır. Genellikle aktarılan meselede hükmün sebebi açıklanmıştır.

⁹³ Koca, “Burhaneddin el-Merginânî”, *DİA*, XXIX, 182-183.

⁹⁴ *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Ahmet Güneş tarafından tahkik edilmiş ve İrşad Yayınevi tarafından İstanbul’da 2014 yılında tek cilt halinde basılmıştır. Çalışmamızda bu nüshayı esas aldık. Ayrıca Halid Seyfullah Rahmânî tahkikli dört ciltlik bir New Delhi baskısı ve Emsâl Salâhuddin Sagır tahkikli 4 ciltlik Dâru’l-Mukaddes baskısı da mevcuttur.

⁹⁵ Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 494-495.

⁹⁶ Bk. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 501-513.

Muhtârâtü'n-nevâzil'de kendinden önceki nevâzil eserlerinden farklı olarak isim ya da esere atıf yapılmaksızın doğrudan meselenin kaydedilmesi, üstelik meselelere teorik çerçeve çizilmesi, mevcut mesâilin artık müstakil birer hüküm kategorisine yükseldiğini göstermektedir. Bir mesele hakkında meşâyih arasındaki görüş farklılıkları, yerini kabul gören tercihlere bırakmış, çoğu mesele artık sadece hükmü verilerek zikredilmeye başlanmıştır.

Eser hakkında fikir vermesi açısından *Muhtârâtü'n-nevâzil*'den bir örnek vermek yerinde olacaktır. Merginânî, ayıplı ürün kapsamında ele alınan bir meseleyi şöyle aktarmaktadır:

“Bir adam, İmam Muhammed'in telifâtınandır diye bir kitap satın alıyor, o kitabın Hasan b. Ziyâd'ın ya da bir başkasının telifi olduğunu görüyor, bu bey' câizdir ve satın alan için muhayyerlik vardır.”⁹⁷

Bu mesele çağdaşı olan Kâdîhan'ın *Fetâvâ*'sında şöyle geçmektedir: “Bir adam İmam Muhammed'in teliflerinden nikâh kitabı satın alsa ancak talak kitabı veya tıp kitabı çıksa, ya da İmam Muhammed'in teliflerinden nikâh kitabı diye Mâlik'in veya Hasan b. Ziyâd'ın nikâh kitabını alsa, bu bey' câizdir dediler. Çünkü kitap demek, mürekkep ile beyaz (kâğıda) yazılan demektir ve bu sebepten aralarında cins birliği vardır. Türünün farklı olması bey'in cevâzına mânî değildir.”⁹⁸

Konuları ele alış klasik fıkıh sistematığına uygun olan *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de önce kitap adı altında üst başlıklar açılmış, daha sonra fasıllar halinde alt başlıklara geçilmiştir. Kitap sıralaması şu şekildedir: Tahâret, Salât, Zekât, Savm, Hac, Nikah, Radâ, Talak, Itâk, Yemin, Serika, Lakît, Âriye, Şerike, Mudârabe, Sayd, Udhîye, Vakıf, Hîbe, Sadaka, Buyû', Şufa, İcâre, Kâdî, Kismet, Şehâdet, Yemin, İkrar, Sulh, İzin, Müzâraa, Eşribe, İkrâh, Cinâyet, Diyet, Vasıyyet.

⁹⁷ Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 507

⁹⁸ el-Fergânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, V, 79.

1.3.6. Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219) ve *el-Muhîtü'l-Burhânî fî'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*

Tam adı, Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî' dir. Karahanlı döneminde Buhâra'da gerek ilmî gerekse ekonomik yönden öne çıkan Burhân ailesine mensuptur. 5/11-7/13. asırlar arasında çok sayıda nitelikli âlimin yetiştiği bu ailede, sadaret gibi kilit görevlere getirilen ya da kadı tayin edilen isimler temâyüz etmiştir. Büyük dedesine nispetle İbn-Mâze, Burhan ailesine mensubiyeti sebebiyle de Burhaneddin ismini almıştır. Zira Burhâneddin el-Buhârî'nin büyük dedesi Burhâneddin Abdülazîz b. Ömer b. Mâze, Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Buhara'ya "sadr" ünvanıyla tayin edilen ilk kişidir ve halifenin kız kardeşiyle evlenmiştir. Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz (ö. 536/1141) Burhâneddin el-Buhârî'nin amcasıdır. Babası olan Sadrüşşehîd Tâceddin Ahmed, oğlu olan Sadrülislâm Tâhir b. Mahmûd da bu ailede yetişen âlimlerdendir. Aynı aileden çok sayıda âlim yetişmesi tabâkât kitaplarında bazı isimlerin birbirine karıştırılmasına ve yanlış bilgiler aktarılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Burhâneddin el-Buhârî'nin vefât tarihi ya da hayatı boyunca bulunduğu yerlerle ilgili hatalı bilgiler mevcuttur. Burhâneddin el-Buhârî, doğru olduğu bilinen tespitte göre, 616/1219 yılında vefât etmiştir.⁹⁹

Fıkıh ilmindeki yetkinliği ile bilinen, kadılık görevi îfâ eden Burhâneddin el-Buhârî, bazıları tarafından meselede müçtehid kabul edilmektedir. *el-Muhîtü'l-burhânî*, *Zehîratü'l-fetâvâ*, *Tetimmetü'l-fetâvâ*, *el-Vecîz fî'l-fetâvâ*, *Nisâbü'l-fukahâ* gibi eserler veren Burhâneddin el-Buhârî'nin kaynaklarda geçen diğer eserleri ise şunlardır: *Şerhu'l-Câmi 'i's-sagîr*, *Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr*, *Şerhu'z-Ziyâdât*, *el-Fetâvâ*, *el-Vâkıât*, *et-Tecrîdü'l-Burhânî*, *et-Tarîkatü'l-Burhâniyye*¹⁰⁰

Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-burhânî*'si Hanefî mezhebi literatüründe çok önemli bir noktada durmaktadır. *el-Muhîtü'l-burhânî fî fıkhi'n-Nû'mânî* olarak da isimlendirilmektedir. Zâhir, nâdir ve nevâzil türünden meseleleri aktardığı kitabına, babasından öğrendiği tamamlayıcı bilgileri de eklemiştir. Bu yönüyle nevâdir literatürünün kayıp durumdaki pek çok eserini tespitte önemli bir role sahiptir. *Zehîratü'l-fetâvâ*, *el-*

⁹⁹ Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", *DİA*, VI, 435-437.

¹⁰⁰ Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", *DİA*, VI, 435-437.

Muhîr'in özeti mahiyetindeki kitabıdır. Daha kapsamlı olduğu ve daha fazla sayıda örnek içerdiği için bu çalışmada *el-Muhîrü'l-burhânî* incelenmiştir.¹⁰¹ Eseri Abdülkerim Sâmî el-Cündî tahkik etmiş, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye tarafından 2004 yılında ilk baskısı yapılmıştır.

Burhâneddin el-Buhârî, eserin mukaddimeside fıkıh ilminin Rasûl-i Zîşan (sav)'dan kendi dönemine kadar olan yolculuğunu anlatarak başlamıştır. Kurucu imamların mesâile nasıl şekil verip sınır belirlediğini yani mezhebin metodunu nasıl oluşturduğunu, doğan problemleri nasıl çözdüğünü anlatmış, kurucu imamların mesâilinin tasnif edilip sonraki kuşağa nakline dikkat çekmiştir. Sonra gelen ulemânın bir yandan kurucu imamların mesâilini şerh ederken diğer yandan da fetvâ ve kazâ faaliyetinde bulunduklarını kaydetmektedir. Burhâneddin el-Buhârî eserinde *Mebisût*, *Câmiayn*, *Siyer* ve *Ziyâdât*'daki meseleleri topladığını, bunlara nevâdir meseleleriyle nevâzil ve vâkıât meselelerini, bir de babasından istifade ettiği fevâidi eklediğini belirtmektedir. Dönemindeki meşâyıhtan hıfzettiği dekâiki, eserinde tafsîlatlı ele aldığı ve tahlil ettiğini kaydeden Burhâneddin el-Buhârî, mutekaddîmînin güvenilir konumdaki delillerine ve müteahhirînin dayanaklarına da yer verdiğini belirtmiştir.¹⁰²

El-Muhîrü'l-burhânî, klasik fıkıh sistemetiğine göre oluşturulmuş hacimli bir eserdir. Konular önce *kitap* adıyla ana başlıklara ayrılmış, daha sonra *fasıl* adıyla alt başlık açılmış ve bunlara çoğu zaman numara verilmiş, bunların altına da *nev'* ismiyle bölümler yerleştirilmiştir. Kitapta hem teorik bilgi verilmiş hem de bolca mesâil aktarılmıştır.

Burhâneddin el-Buhârî, konuları oldukça ayrıntılı ve uzun ele almaktadır. Örneğin *buyu'* kitabı yirmi altı fasılda ve altına çok sayıda alt başlık açılarak işlenmiştir. Her kitabın başında bölümün genel taksimi ve fasıl sayısı hakkında bilgi verilmektedir. Fasıl girişlerinde ise kapsamlı bir teorik anlatım yapılmakta, bu esnada *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *Müntekâ* gibi eserlere atıflar bulunmaktadır. Gerek teori gerekse mesâil kaydedilirken mutlaka eser ya da kişi ismi verilmektedir. Yer yer zikrettiği isimlerin hangi meşâyıh

¹⁰¹ Ençakar, "Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 7; Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", *DİA*, VI, 435-437.

¹⁰² Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîrü'l-burhânî*, I, 29.

grubundan olduğu belirtilmektedir.¹⁰³ Bazen mesele aktarılırken atıf yapılmış bazense “filanca eserde şöyle geçiyor” şeklinde önce atıf yapıp sonra mesele kaydedilmiştir. Bunun yanında senetlere rastlamak mümkündür.¹⁰⁴ *el-Muhîtü’l-burhânî*’de mesâil aktarıldıktan sonra hükmün aklî ya da naklî gerekçeleri sunulmaktadır. Bir mesele ele alınırken hangi fakîh bu konuda ne hüküm verdiyse sıralanmıştır. Meseleler atıf yapılan kaynaktan bazen aynı ifedelerle alınmış, bazense manâ cihetinden aktarılmıştır. Çok fazla sayıda isim, eser ve meşâyih gruplarından atıflar yapılması nedeniyle *el-Muhîtü’l-burhânî*, Hanefî mezhebinin oluşum haritasını çıkaracak bir hazine değerindedir.

el-Muhîtü’l-burhânî’den örnekler aktarmak, eserde meselelerin nasıl işlendiği hakkında daha iyi fikir verecektir. Mebî ya da semende cehâlet olması durumundaki bir mesele şu şekilde kaydedilmektedir:

“*Nevâdir-i İbn Hişâm*’da geçiyor ki, ben İmam Muhammed’e karpuz vikri¹⁰⁵ tartıran adam hakkında sordum. O adam, şu cins karpuzlarından on karpuz ne fiyat söylediğini sorsa, bunu söylerken hangi on karpuz olduğunu tayin etmese, satıcı da bir fiyat söylese ve on tane karpuzu ayırıp müşterinin önüne koysa, müşteri de onları taşısa, karpuzlar adediyyât-ı mütefâvite¹⁰⁶ olsalar bile, bu akdın istihsânen câiz olduğunu söyledi.”¹⁰⁷

Yırtıcı hayvanların etini satmak noktasındaki bir mesele ise şöyle kaydedilmektedir:

“Yırtıcı hayvanların etleri Kudûrî’de şöyle zikredilmektedir: ‘bunların satışı tafsile gerek duymaksızın câiz olmaz’. *Fetâvâ*’da¹⁰⁸ ise şöyle geçmektedir: ‘yırtıcı hayvan meyte ise satışı câiz olmaz ancak boğazlanması durumu bunun hilâfıdır’. Yırtıcı hayvanın boğazlanıp (satılması) noktasında meşâyih ihtilâf etmiştir. Bazısı câiz olmaz dedi. Bu görüşte olanlar fakîh Ebû Cafer ile fakîh Ebûlleys’tir, çünkü onlara göre bu et necistir.

¹⁰³ Bk. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 361-362.

¹⁰⁴ Bk. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 269.

¹⁰⁵ Bir ölçü birimi olduğu anlaşılan vikr hakkında bilgiye ulaşamadık.

¹⁰⁶ Adediyyât-ı mütefâvite: “Aynı cinsten olup sayı ile satılmakla birlikte değer ve standart açısından farklı olan mallar bu bölüme girer. Bunlara kıyemî mal da denir.” Hamdi Döndüren, *DİA*, I, 356.

¹⁰⁷ Bk. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 367. (Meselenin devamında bu hüküm, kasaptan et alma meselesine dayandırılmıştır.)

¹⁰⁸ Burhaneddin Buhârî, bunun kimin *Fetâvâ*’sı olduğunu belirtmemiştir.

Bazısı ise câizdir çünkü bu et temizdir dedi. Bu, Sadruşşehîd'in ihtiyarıdır. İsmail b. Hammad, İbni Ebî Mâlik'ten o da Ebû Yûsuf'tan rivâyet etti ki, isterse boğazlanmış olsun yırtıcı hayvanın etini satmak câiz olmaz.”¹⁰⁹

1.3.7. Konevî (ö. 770/1369) ve *el-Gunye fî'l-Fetâvâ*

Tam adı Ebû'l-Mehâsin (Ebû's-Senâ) Cemâlüddîn Mahmûd b. Sirâciddîn Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî ed-Dımaşkî'dir. Babasının lakabına nispetle İbnü's-Sirâc, doğduğu şehire nispetle Dımaşkî, bir dönem Konya'da ikâmet ettiği için de Konevî olarak tanınmaktadır. Memlûkler döneminde Şam ve Konya civarında yaşamış, kadıkudatlık ve müderrislik yapmış bir âlimdir. Yetkin bir Hanefî fakîhi olan Konevî, aynı zamanda usul, nahiv, hadis ve kelamda da temâyüz etmiştir. *el-Gunye fî'l-fetâvâ*, *el-Müntehab min vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf*, *el-İ'câz fî'l-i'tirâz 'ale'l-edilleti's-şer'iyye*, *el-Buğye*, *Hulâsatü'n-Nihâye fî fevâ'idî'l-Hidâye*, *el-Ğalâ'id fî şerhi'l-'Akâ'id*, *el-Mu'temed fî ehâdisi'l-Müsned*, *Müntehab mine'l-Fetâvâ'l-kübrâ* yazdığı eserlerdir. Pek çok eseri günümüze ulaşan bu fakîhin hocaları ve talebelerinin kim olduğu hakkında çok az sayıda bilgi bulunmaktadır. Vefât tarihi de farklı rivâyetler barındırmakta olup, kabul gören bilgi 770/1369 yılında Dımaşk'ta vefât ettiği yönündedir.¹¹⁰

Konevî'nin, *el-Gunye fî'l-fetâvâ*'sı Muhammed Akram Hâkim tarafından “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fî'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi” ismiyle doktora tezi olarak çalışılmış ve tahkik edilmiştir. Bu eserde söz konusu tahkikli nüshadan istifâde edilmiştir.

Konevî, *el-Gunye fî'l-fetâvâ*'nın mukaddimesinde fetvâ ve vâkıâta yönelik sıkça karşılaşılan temel meseleleri derleyerek bu kitabı oluşturduğunu kaydetmektedir. Özellikle üç tane kitabın mesâilini topladığını ve bu kitapları mesâili güvenilir kişilerden nak-

¹⁰⁹ Bk. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 349.

¹¹⁰ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Cemâleddin el-Konevî” *DİA*, XXVI, 164, 165; Akram Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fî'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 7-19.

letme konusunda mûteber gördüğünü de eklemektedir. Her birisine rumuz koyarak kendisinden istifade ettiği bu kaynakların, Futays'ın *el-Fetâvâ 'l-Kübrâ*'sı, Kâdîhân'ın *el-Fetâvâ*'sı ve Zâhiruddîn el-Buhârî'nin *el-Fetâvâ*'sı olduğunu belirtmektedir.¹¹¹

Futays ile Necmeddin Yûsuf b. Ahmed el-Harezmî kastedilmiş ve (فك) rumuzu verilmiştir. Kâdîhân'ın *el-Fetâvâ*'sı (فق) rumuzuyla, Zâhiruddîn el-Buhârî'nin *el-Fetâvâ*'sı da (فظ) rumuzuyla işaretlenmiştir. Söz konusu bu üç eserin sistemi esas alınarak yazılan *el-Gunye fi'l-Fetâvâ*, nevâzil literatürü için örnek teşkil eden önemli bir fetvâ derlemesidir. Zira eseri tahkik eden Akram Hâkim'in tespitine göre elliden fazla kaynak ve doksandan fazla isme atıf yapılmıştır.¹¹²

el-Gunye fi'l-Fetâvâ, klasik fıkıh sistematîği esas alınarak yazılan bir eserdir. Konu sıralaması Tahâret ile başlayıp Ferâiz ile bitmektedir. Meseleler işlenirken önce *kitap* adıyla ana başlıklar açılmış, altına *fasıl*, *nev'*, *bâb*, *mesâil* gibi çeşitli alt başlıklar yerleştirilmiştir.

Eserde mesâilin yanı sıra âyet-i kerîme, hadîs-i şerif ve sahâbe kavillerine yer verilmektedir. Meseleler şer'î delilleriyle verilmekte ya da fikhî kâidelere dayandırılmaktadır. Nâdiren rivâyet edilen hadislerin sıhhatine değinilmektedir. Konevî, yer yer kavram ve kelimelerin ilm-i sarf açısından tahlilini yapmış ya da terim anlamını açıklamış, bazense kelimelerin eş anlamlılarını yan yana kullanmıştır. Bazen Farsça'da nasıl ifade edildiğini ekleyerek meseleyi izah etmiş, bazen zamanın örfüne yönelik bilgiler vermiştir. Eserde meseleler aktarılırken müftâ bih ya da tercihe şâyan olan görüşlerin altı çizilmektedir.¹¹³

el-Gunye fi'l-Fetâvâ 'da yer alan bir mesele şöyle kaydedilmektedir:

“Sütanne olması şartıyla bir câriye satın alsa, Şeyh İmam Ebû Bekir b. Fazl câiz olmayacağını söyledi. Fakîh Ebû Cafer ise câiz olacağını söyledi. Çünkü bu, tıpkı kâtip ya da fırıncı köle alımı gibi rağbet gören bir şart içermektedir. Meşâyih'in çoğu bu görüştedir çünkü bu, (akit anında var olduğu) bilinen bir şeyi şart koşturur.”¹¹⁴

¹¹¹ Akram Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 132.

¹¹² *el-Gunye*'nin kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi ve listelerin yer aldığı bölüm için Bk. Akram Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 57-99.

¹¹³ Hakîm, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 99-106.

¹¹⁴ Hakîm, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 500.

Diğer bir mesele ise, kaynağına atıf yapılmaksızın şöyle kaydedilmektedir:

“ Bir balık satın alsa ve karnında inci bulsa, eğer inci sedefi içindeyse müşterinin-
dir, çünkü sedef balık tarafından yenen bir şeydir. Ancak inci sedefin içinde değilse bu
takdirde inci satıcındır, karnında inci olan tavuk satın alan kişi için de aynı durum söz
konusudur.”¹¹⁵

1.4. Nevâzil’in Hanefî Mezhebine Katkıları

1.4.1. Fıkhın Dinamizmine Hizmet

Nevâzil ile toplumdaki gelişmeler ve yeni ortaya çıkan fikhî meseleler yakından takip edilmiş, bu sayede İslâm hukuk düşüncesi hem doktrin hem de uygulama yönüyle durağan olma tehlikesinden kurtulmuştur. Bu yapılırken de, keyfî ve taraflı yaklaşımlar yerine, mezhep sistematigi ve önceki kuşaklardan devralınan fikhî miras göz ardı edilmeksizin, yani mezhebin ana çizgisinden çıkmadan kurucu imamların metodolojisine sadâkatle içtihat etmeye özen gösterilmiştir. Söz konusu hassasiyete binâen, kurucu hükümlere müdahaleyi kurallara bağlayan bir güvenlik kilidi oluşturulmuştur. Bu, mezhep fıkhının dinamik bir işleve sahip olmasını sağlamıştır.

1.4.2 Mezhebe Yeni Bir Fikhî Mesâil Türü Kazandırması

Nevâzilin Hanefî mezhebine bir büyük katkısı, zâhir-nâdir-nevâzil şeklinde bir ayrıma sebep olacak yeni bir mesâil türü ortaya çıkarmış olmasıdır. Nevâzille birlikte, Ashâb-ı Ebî Hanîfe merkezli hükümler, Murteza Bedir’in ifadesiyle *temel kurucu hukuk* ve *yardımcı kurucu hukuk* olarak görülüp, kendi içinde bir ayrıma tâbî tutulmakta, nevâzil hükümler de *boşluk doldurucu hukuk* özelliğiyle yeni bir temele oturarak, hukuku uyarlama

¹¹⁵ Hakim, “Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 503.

ve hatta bazen değiştirme yetkisini üstlenmektedir. Nevâzilin, fikhî boşlukları doldur-
mada önemli bir fonksiyon icrâ ettiği söylenebilir.¹¹⁶ Semerkandî *en-Nevâzil*'in mukad-
dimesinde, yaşanan gelişmelerin mezhep birikimini kendi içinde bir ayırım yapmaya gö-
türdüğüne işaret ederek; zâhir, nâdir ve nevâzil kabilinden meseleleri ilk kez ayrı ayrı ele
almıştır. Semerkandî'nin bu girişimiyle nevâzil sanki boşluk doldurucu hukuk konumu
kazanmıştır.¹¹⁷

1.4.3. Mütûn, Şerh Ve Hâşiyeler İçin Zengin Bir İçerik Sunması

Nevâzil literatüründe, aynı meseleler birebir ya da bazı değişiklikler ile tekrar edilerek
aktarılmış ve bunun sonucunda genel kabul gören fetvâlar ortaya çıkmıştır. Mezhebin
temel kurallarını özet halinde bir araya getiren *mütûn*¹¹⁸ dediğimiz kitaplar, hem genel
kabullere varması hem de mezhebin ilk kaynaklarını değerlendirmeye tâbî tutan yönün-
den hareketle, nevâzil literatürünü kaynak olarak kullanmıştır. *Hidâye*, *Vikâye*, *Kenzüd-
dekâik* ve *Mültekâ'l-ebhur*, nevâzil literatürünü kaynak olarak kullanan metinlerden bi-
zim tespit edebildiklerimizdir. Bu eserlerin şerh ve hâşiyelerinde nevâzil eserleri ve mü-
elliflerine çok fazla sayıda atıf yapılmakta ve bir meselenin farklı nevâzillerde nasıl ele
alındığı kaydedilmektedir. Yine Timurtâşî'nin müftî ve kadılar için özlü bir el kitabı ola-
rak yazdığı *Tenvîru'l-ebzar* isimli muhtasar metinde ve sonraki yıllarda üzerine yazılmış
şerh ve hâşiyelerde de nevâzil literatüründen büyük ölçüde istifade edildiği görülmekte-
dir.¹¹⁹ Şimdi, bu metinlerin şerh ve hâşiyeleri ile söz konusu eserlerde nevâzil literatürüne
yapılan atıflar kısaca ele alınacaktır.¹²⁰

Nevâzil eserlerinin yoğunluk kazandığı 5/11. asırla birlikte Mâverünnehir fu-
kahâsı, Irak ve Horasan fukahâsına göre bir adım öne çıkmış, Hanefî literatüründe yeni

¹¹⁶ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s.100-101.

¹¹⁷ Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a-2b.

¹¹⁸ Hanefî Mezhebindeki fikhî mesâilin sistematik şekilde incelendiği eserler olup, popüler olanlar “müte-
ber metin” kabul edilerek Mütûn-ü Selâse, Mütûn-ü Erbaa, Mütûn-ü Sitte şeklinde gruplandırılmıştır. Daha
ayrıntılı bilgi için Bk. Orazsahet Orazov, “Muhtasar Metinlerin Hanefî Literatürü İçindeki Yeri”, *Bülent
Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2018, s. 107-122.

¹¹⁹ *Tenvîru'l-ebzar* üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler, “Nevâzilin Osmanlı hukuk düşüncesine katkısı” baş-
lığında incelenecektir.

¹²⁰ İncelenen eserlerde yapılan atıfları tespit etmek için Kuramer Pro programı kullanılmıştır.

bir merhaleye girilmiştir. Artık Ebû Hanîfe'den o döneme kadar gelen bütün fikhî kaynaklardan istifade edilerek, hepsinin tek bir metinde toplandığı eserler verilmeye başlanmıştır. Bu yeni süreçle bir yandan şerh ve muhtasar formları geliştirilmiş, diğer yandan da fûrû fıkıhta tasnif ve kavramlaştırma çalışmaları sürdürülmüştür. Bir nevâzil eserinin de sahibi olan Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli eseri tam da bu çerçevede telif edilen bir eser olup, yazıldığı dönemden bugüne kadar önemini yitirmemiştir. Zira bu muhtasar metin, Ebû Hanîfe'den kendi dönemine kadarki fukahânın birikimini başarılı bir şekilde seçip terkip etmektedir.¹²¹ *el-Hidâye* üzerine altmış civarında şerh ve hâşiye yazıldığı bilinmektedir.¹²² Bunlardan ikisi¹²³ üzerinde yaptığımız inceleme, Babertî'nin *el-Înâye fî şerhi 'l-Hidâye*¹²⁴ isimli şerhinde ve Bedreddin Aynî'nin *el-Binâye fî şerhi 'l-Hidâye*¹²⁵ isimli şerhinde, meşâyıh grupları¹²⁶ ve nevâzil eserlerine yapılan çok sayıda atıftan hareketle, nevâzil literatüründen istifade edildiğini göstermektedir.

Mezhep içinde büyük iltifâta mazhar kılınan *Hidâye*, başka eserlerin doğmasına da vesile olmuştur. *Mütûn-i selâse* ve *mütûn-i erbaa* şeklindeki favori kitap gruplarında yer alan *Vikâye* de bunlardan biridir ve Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî tarafından *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-Hidâye* ismiyle 7/13. asrın sonları ile 8/14. asrın başlarındaki bir dönemde yazılmıştır. Kurucu imamların görüşleri yanında, kendi dönemine kadarki meşâyıhın kavillerini toplayan *Hidâye*'nin özü olan bu metinde, *Hidâye*'nin delilleri değil de sadece meseleler kısmı özetlenmiştir.¹²⁷ Buradan hareketle, *Vikâye* yazılırken 4/10. ve 5/11. asır nevâzil eserlerinden dolayı bir istifade sağlandığını söyleyebiliriz. Müellifin torunu olan Sadruşşeria (ö.747/1346) tarafından *Şerhu 'l-Vikâye* ismiyle bir çalışma yapılmış ve zamanla popüler

¹²¹ Orazsahet Orazov, "Muhtasar Metinlerin Hanefî Literatürü İçindeki Yeri", s. 110-111.

¹²² Cengiz Kallek, "Hidâye", *DİA*, XVII, 471-473.

¹²³ Bir yüksek lisans tezi olan bu çalışmanın kapsamını aşmaması için iki tane *el-Hidâye* şerhi ile yetinilmiştir.

¹²⁴ Ebû'l-Leys'e yapılan otuzdan fazla atıftan bazısı için bk. el-Bâbertî, *el-Înâye*, VI, 164-218-404; Sadruşşehîd'e yapılan otuz kadar atıftan bazısı için bk. VI, 421-432-504; *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*'ye yapılan dört atıftan bazısı için bk. II, 119, III, 244; Kâdîhan'a yapılan ellinin üzerinde atıftan bazısı için bk. III, 486, IV, 92-370, X, 371.

¹²⁵ Ebû'l-Leys'e yapılan iki yüze yakın atıftan bazısı için bk. Bedruddîn el-Aynî, *el-Binâye*, II, 232, IV, 148, V, 682; *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye yapılan doksandan fazla atıftan bazısı için bk. VII, 290; *el-Muhîtü 'l-burhânî*'ye yapılan yüzden fazla atıftan bazısı için bk. I, 307, II, 416, IV, 325.

¹²⁶ Bk. el-Bâbertî, *el-Înâye*, VI, 276-373-405-422-428.

¹²⁷ Murteza Bedir, "Vikâyetü'r-rivâye" *DİA*, XL, 106-108.

olan bu şerh, Osmanlı medreselerinde yüksek öğrenim için okutulan kitaplar arasına girmiş, üzerine hâşiyeler yazılmıştır.¹²⁸ Bunlardan tespit ettiğimiz iki tane hâşiyede nevâzil eser ve yazarlarına atıflar yapılmakta, bu da nevâzil lîretatüründen istifade edildiğini göstermektedir. Söz konusu şerhler Leknevî (ö. 1886)'nin *Umdetü'riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*'si¹²⁹ ile yine Leknevî'ye ait *es-Siâye fî Keşfi mâ fi 'ş-Şerhi'l-Vikâye*'dir.¹³⁰

Nevâzil literatürünü kaynak olarak kullanan müteber metinlerden birisi *Kenzü'd-dekâik*'tir. Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) kurucu hüküm dediğimiz zâhir ve nâdir rivâyetlerden ve Ebülleys es-Semerkandî, Halvânî, Necmeddin en-Nesefî, Velvâlicî, Kâdîhân gibi kendi dönemine kadarki nevâzil eserlerinden yararlanarak *el-Vâfî* ismiyle kapsamlı bir kitap yazmış, daha sonra muhtasar metinlere rağbetin artmasından hareketle, bunu *Kenzü'd-dekâik* ismiyle ihtisar etmiştir.¹³¹ *Mütûnü selâse* ve *mütûnü erbaada* yer alan *Kenzü'd-dekâik* üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Zeylâî'nin (ö. 743/1343) *Tebyînü'l-Hakâik*'i,¹³² Zeynüddin İbn Nuceym (ö. 970/1563)'in *el-Bahru'r-râik*'i¹³³ ve Siraceddin İbn Nuceym'in (ö. 1005/1596) *en-Nehru'l-Fâik*'i¹³⁴ bunlardan biridir ve hepsinde nevâzil sahiplerine hatırı sayılır kadar çok sayıda atıf bulunmaktadır.

¹²⁸ Şükrü Özen, "Sadruşşerîa", *DİA*, XXXIV, 427-431.

¹²⁹ Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazısı için Bk. *Umdetü'riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*, IV, 106, 108, V, 436, X, 29; Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. IV, 353, VI, 141, IX, 63, V, 20; *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan yirmi kadar atıftan bazısı için bk. VI, 258, VII, 256, III, 174; *Fetâvâ-i Hânîyye* için yapılan çok sayıda atıftan bazısı için bk. III, 145, IV, 13, V, 143, X, 7; *el-Muhîtü'l-Burhânî* için yapılan çok sayıda atıftan bazısı için bk. IV, 94, IV, 165, V, 294, V, 311.

¹³⁰ Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazısı için bk. *es-Siâye fî Keşfi mâ fi 'ş-Şerhi'l-Vikâye*, 431-598-245-538; Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. 538-466-375-227; *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflar için bk. 241-634-690; *Fetâvâ-i Hânîyye* için yapılan çok sayıda atıftan bazısı için bk. 594-466-246-463; *el-Muhîtü'l-Burhânî* için yapılan çok sayıda atıftan bazısı için Bk. 701-659-634-422.

¹³¹ Ahmet Yaman, "Ebü'l-Berekât en-Nesefî ve Bir Fıkıh Klasığı Kenzü'd-dekâik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII, Konya, 1999, s. 354-357; Yaman, "Kenzü'd-dekâik" *DİA*, XXV, 261-262.

¹³² *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-Hakâik* I, 4, II, 13-4-45-6-226; *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan çok sayıda atıftan bazısı için bk. age, III, 27, III, 61, V, 122; Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. age, I, 22, VI, 223, V, 236, VI, 71; Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazısı için bk. age, III, 81, I, 239, II, 159; *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflardan bazısı için bk. age, III, 61, II, 274, I, 105, I, 438.

¹³³ Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*, VI, s. 10-21-44-87-124-182-187. Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. age, VI, s. 10-37-44-84-85-93; *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*'den yapılan atıflardan bazıları için bk. age, VI, s. 29-30-33-34-35-39-41. Kâdîhân'a Özcendî ismiyle yapılan atıflardan bazıları için bk. age, VI, s. 207, VII, s. 15-22-62-67.

¹³⁴ *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. Sirâcuddîn İbn Nuceym, *en-Nehru'l-Fâik Şerhu Kenzü'd-Dekaik* I, 38, II, 159, III, 413, III, 534. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan çok sayıda atıftan bazısı için bk. age, III, 47, III, 629, I, 43, I, 119. Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. age, I, 304, II, 409, III, 550. Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazısı için bk. age, III, 459, II, 316, II, 259. *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflardan bazısı için bk. age, I, 105, I, 438, III, 611, II, 374.

İbrahim el Halebî'nin (ö.956/1549) *Mülteka'l-ebhur* isimli metni, yazılırken *Kenzü'd-dekâik* ve *Vikâye*'yi referans olarak kullandığından, doğrudan olmasa bile do-
laylı şekilde nevâzil literatüründen etkilenmiş olmalıdır. Bunun şerhlerinden biri olan
Şeyhizâde'nin (1078) *Mecmeu'l-enhur fî şerhi Mültekâl-ebhur* isimli eserindeki mevcut
atıflar, nevâzil literatüründen faydalandığını göstermektedir.¹³⁵

Nevâzil literatürünü kaynak olarak kullandığını tespit ettiğimiz başka eserler de
vardır. Ancak çalışmanın kapsamını aşması kaygısıyla sadece isimlerini vererek geçmek
isabetli olacaktır. Ebü'l-Velîd Lisânüddîn es-Sekafî el-Halebî (ö. 882/1477)'nin İslâm
muhâkeme usûlüne dair yazdığı *Lisânü'l-Hukkâm fî Marifeti'l-ahkâm*, Abdülganî el-
Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî (ö. 1298/1881)'nin *Muhtasarü'l-Kudurî* şerhi olarak
yazdığı *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitap*, Molla Hüsrev (ö. 885/1480)'in *Düreru'l-Hukkâm*
Şerhu Gururi'l-Ahkâm 1, Şurunbulâlî (ö. 1069/1659)'nin ibâdet fikhına yönelik özet eseri
Nûru'l-İdâh ve Necâtu'l-Ervâh fî'l-Fıkhi'l-Haneî, Tahtâvî (ö. 1231/1816)'nin *Nûru'l-
İdâh* üzerine şerh olarak yazdığı *Hâşiyet-ü Tahtâvî alâ Merâkı'l-Felâh*.¹³⁶

1.4.4. Mezhep içi fikhî mesâilin değerlendirilmesi

Nevâzil eserleri, mezhep birikiminin incelenip değerlendirilmesi noktasında önemli bir
role sahiptir. Bir sorunun çözümünün önce kurucu hükümlerde aranması prensibi, zâhir
ve nâdir türünden meselelerin tahlil ve tasnifini sağlamaktadır. Zira nevâzil literatürüne
bakıldığında sadece yeni vukû bulmuş mesâilin değil, nâdir ve zâhir türünden hükümlerin
de yer aldığı görülmektedir. Nevâzil eserlerinde tekrar edilegelen bu meselelerde, ilk önce
kurucu imamların kavilleri içinden tercih edilen görüş tespit edilmiştir.¹³⁷ İkinci aşama-

¹³⁵ *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. Abdurrahmân Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-
'Enhur*, I, 21, II, 283, II, 73. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. *age*, I, 25, II,
740, II, 159. Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, I, 29, II, 154, II, 705. Sadruşşehîd'e
yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, I, 55, II, 34, II, 725. *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflardan bazıları
için bk. *age*, I, 38, I, 706, II, 681.

¹³⁶ Bu eserlerin tamamı hakkında tezin ikinci bölümünde yer alan "*Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'nin kaynakları"
başlığında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

¹³⁷ Örneğin, Ebü'l-Leys Semerkandî'nin *Nevâzil*'inde (bk. *en-Nevâzil*, 119b), Sadruşşehîd'in *Vâkıât*'ında
(bk. Hâkimi, "Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in el-Vâkıât İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi", s.
558,559), *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de (*el-Muhîtü'l-Burhânî*, VI, 336) ve *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'de geçen şu me-
selede Ebü Hanîfe ve İmâmeyn arasında tartışma olan bir konuda, meşâyih'ten olan Ebü'l-Leys tercih ettiği

daki değerlendirme süreci ise, bir mesele hakkında meşâyih'ten gelen rivâyetlerin incelenip, tercih edilen bir hükme varmak için elemeye tâbî tutulmasıdır. İlk eser Semerkandî'nin *Nevâzil*'inden, literatürün son dönem eserlerine kadar devam eden süreçte, meşâyih içindeki farklı görüşlerin tek bir sonuca indirildiği görülmektedir. Örneğin, köpeği ve eşiği boğazlayıp etini satmanın hükmü meşâyih arasında tartışılmış, Sadruşşehîd câiz görmüş,¹³⁸ sonraki nevâzil eserleri de Sadruşşehîd'in bu tercihinin benimseyerek câiz hükmü vermiştir. Bazıları mevcut ihtilâfa dikkat çekerek Sadruşşehîd'in görüşünü tercih etmiş,¹³⁹ bazıları ise doğrudan müstakil bir hüküm gibi câiz olmasını kaydetmekle yetinmiştir.¹⁴⁰ Ebülleys'in *Nevâzil*'inde, pamuktur diye bir takke satın alan ancak söktüğünde pamuk değil de yün dokuma olduğunu fark eden kişinin bey'i Esed b. Amr tarafından fâsit, Hasan b. Ziyad tarafından câiz kabul edilmiş olup, Ebülleys, Hasan b. Ziyad'ın görüşünü tercih etmiştir.¹⁴¹ Aynı örnek bazı nevâzil eserlerinde meşâyih arasındaki görüş farklılığına işaret ederek kaydedilmiş,¹⁴² bazılarında ise doğrudan meselenin hükmü câizdir deyip geçilmiştir.¹⁴³

görüşü benimsemiş ve bu tercih sonraki diğer nevâzillerde de beyan edilmiştir: “Bir adam “şu bağın üzümünü her bir vikri şu kadardan sana sattım” dese; bu mesele iki vecihtir: Eğer “vikri” taraflarca maruf ise ve bağdaki üzümler de bir cins ise Ebû Hanîfe'ye göre sadece bir vikr üzümde akit câiz olur; İmâmeyn'e göre ise hepsinde câiz olur. Bu hüküm meşhur buğdaydan bir yığın örneğine binâen çıkarılır ki; bir adam her kafizi bir dirhemden buğday yığını satın alsın, Ebû Hanîfe'ye göre sadece buğday yığınınındaki bir kafizde satış gerçekleşmiş olur, İmâmeyn'e göre ise buğday yığınının tamamında akit câizdir. Eğer “vikri” taraflarca maruf ise fakat bağdaki üzümler farklı cinslerde ise Ebû Hanîfe'ye göre bey' asla câiz olmaz. İmâmeyn'e göre câizdir; bu hükmün dayanağı da meşhur sürü ve koyun meselesidir: Her bir koyunu bir dirhemden bir koyun sürüsü alınsa Ebû Hanîfe'ye göre bu koyunların hiçbirinde akit câiz değildir. İmâmeyn'e göre ise koyunların hepsinde akit câizdir. Ebû'l-Leys ilk vecihte muttefekkun aleyh; ikincisinde muhtelefun fihi olduğunu düşünmektedir.” Ebû'l-Feth'e göre, Ebû'l-Leys Semerkandî insanlara kolaylık olsun diye bu meselede İmâmeyn'in görüşünü almıştır. (*el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 140)

¹³⁸ Hâkimi, “Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 607-608.

¹³⁹ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, VI, 349; Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414; Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 147.

¹⁴⁰ Hâkimi, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 514.

¹⁴¹ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, 121a-121b.

¹⁴² Hâkimi, “Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 502.

¹⁴³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 141; Hâkimi, “Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 561.

1.4.5. Fetvâ ve içtihat arasındaki bağın güçlenmesi

Nevâzil türünden meselelerde, içtihat etmek isteyenlere kolaylık sağlamak hedeflenmiş ve fetvâ ile içtihat kavramları arasındaki bağ güçlendirilmiştir. Semerkandî'nin *Nevâzil*'i ve 4/10. asırda yazılan diğer nevâzil eserleri, belirli bir bölgenin problemleri ve o bölgedeki kişilerin sorularına verilen fetvâların derlemesi niteliğinde olup “fetâvâ, nevâzil veya vâkıât” ismiyle yazılıyordu. Sonraki nevâzil yazarlarıyla devam edegelen bu süreçte fık- hın canlılığını sürdürmek ve değişim esnasında ortaya çıkan krizleri doğru yönetmek için *fetvâ* ile *icthâh* arasındaki ilişki kurumsal hale gelmiştir. Zira nevâzil öncesi dönem, kıs- men de olsa bireysel kararların verilebildiği, mezhebin kural ve ilkelerinin tam oturmadiğı dönemdir. Herkesin kendi yöntemi ile fetvâ ürettiği bu mutlak içtihat döneminin uzun süre devam etmesi fikhî istikrâra aykırı olduğundan fakîhler belli hukuk okulları etrafında toplanmaya başlamış ve fikhî anlamda değişimin nasıl yönetileceği konusunda belli bir fikhî insicam ve durulma ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴

Nevâzilin böyle bir konuma yükselmesinde *meşâyih* denilen grubun çalışmaları büyük önem arz etmektedir.¹⁴⁵ Hanefî fıkıh kitaplarında, Belh Meşâyihı, Mâverâünnehir Meşâyihı, Semerkand Meşâyihı gibi kullanımlar, bazı fakîhlerin hüküm vaz etme nokta- sında daha yetkin ve donanımlı olduğuna işaret etmektedir. Başta nevâzil eserleri¹⁴⁶ ol- mak üzere mezhebin klasikleri kabul edilen metinlerde¹⁴⁷ de, bir mesele hakkında farklı fıkıh okullarına ait fetvâlar kaydedilmekte, görüş birliği ya da görüş ayrılığı olan nokta- ların altı çizilmekte ve bu şekilde bir metodoloji oluşmasına hizmet edilmektedir.

1.4.6. Müftülük eğitiminde kullanımı

Nevâzil eserleri, Hanefî geleneğinde müftülük eğitimi için önemli bir kaynak kabul edil- miştir. Bu yönüyle nevâzil, fetvâ üretecek her müftînin vâkıf olması gereken bir kaynak özelliği taşımaktadır. Nevâzil eserlerinin verildiği dönemde, müftülük eğitimine ilk önce zâhirü'r-rivâye ve şerhleri ile başlayarak fıkıh doktrini öğrenen müftî adayları, daha sonra

¹⁴⁴ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 90-93.

¹⁴⁵ Meşâyih'in nevâzil literatürü ve mezhep içindeki rolüne ayrı bir başlık altında değinilecektir.

¹⁴⁶ Örneğin, Buz kalıbı satışındaki meşâyih ihtilâfı için bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-Burhânî*, VI, 361-362.

¹⁴⁷ Örneğin, el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Şanâ'î*, V, 178, V, 168, V, 190, V, 148.

staj sürecine tâbî tutularak içtihat etmeyi öğrenirdi. Kendisine sorulan fetvâlara cevap üretir hale gelir ve bu fetvâları da meşâyih tarafından belirli bir olgunlukta görülürse, o kişinin görüşleri “vâkıât/nevâzil/fetvâ” ismiyle derlenir, böylece mezhep geleneği içinde yetkin ve itibarlı bir konuma erişirdi.¹⁴⁸ Yani nevâzil literatürü, hem müftî adayının eğitim sürecinde kullandığı bir kaynak olması açısından hem de staj sonrası başarılı olursa , rüş-tünü ispat için bizzat kendisine ait bir eser ortaya koyması açısından önemliydi.

Murteza Bedir’in *Buhara Hukuk Okulu* isimli çalışmasında *el-Hâvî* sahibi Hâsirî’den naklen yer verdiği bilgi, söz konusu süreci şöyle aktarmaktadır:

Hanefî mezhebinde müftî olmak isteyen kişi üç aşamalı bir eğitimden geçmelidir. İlk aşamada İslam fıkhnın ana konu ve önermelerini benimsemek için *el-Mebsût* ve benzeri eserler okunur. İkinci aşama olan orta seviyede fıkhnın genel ve soyut kavrayışını kazanmak hedeflenmektedir. Bunun için bütün ile parça arasındaki ilişkiye yoğunlaşarak *el-Câmiu’l-kebîr*, *el-Câmiu’s-sagîr* ve bunların şerhleri okunur. İleri aşama, artık fıkıh tahsilini tamamlama seviyesidir. *ez-Ziyâdât* başta olmak üzere zâhir rivâyet eserlerinin inceliklerine vâkıf olunur. Bu eğitim sürecini bitiren kişi eğer fetvâ verecek salâhiyet ve kabiliyette değil ise fetvâdan uzak durmalı, eğer yeterli ise staj sürecine girmelidir. Bir müftî yanında gerçekleştirilen mülâzemet (staj) esnasında hedeflenen şey, sorulara cevap üretebilme ve özellikle de değişik şart ve zeminlerde uygulama yapabilme melekesidir. İşte tam da bu amaçla nevâzil literatüründen ve meşâyih’in çözüm üretme kabiliyetinden faydalanılmaktadır. Hâsirî’ye göre üçlü eğitim kulvarını tamamlayan kişinin staj aşamasına geçmeden önce çok iyi düşünüp kararını gözden geçirmesi gerekir. Çünkü tâlip olduğu şey tek başına içtihat üretme yetkisi olup kimsenin çözemediği bir sorun karşısında söz söyleyebilme işidir.¹⁴⁹

1.4.7. Osmanlı fıkıh düşüncesine katkısı

Nevâzil literatürü, Osmanlı devleti fıkıh sistemine dolaylı olarak katkı sağlamıştır. Zirâ nevâzil eserlerinden istifâde edilerek yazılmış mütûn ve şerhler, Osmanlı’da kadılar tara-

¹⁴⁸ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 115.

¹⁴⁹ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 65-79.

findan mahkemede kaynak olarak kullanılmaktadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet dönemine kadarki süreçte Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'i gibi metinlerin, kadılar için kaynaklık bakımından önem arz ettiği görülmektedir.¹⁵⁰ Mâverâünnehir'de 4/10. asır itibarıyla başlayıp 8/14. asra kadar gelişerek devam eden fikhî çalışmalar, asırlar sonra bile farklı coğrafyalarda kaynak değeri taşıyacak kadar sistematik ve zengin bir birikim var etmiştir. Bu birikim Osmanlı hukuk sistemine katkı sunduğu gibi Hint-Bâbü devleti hukuk sistemine de kaynak sunmuştur.¹⁵¹ Zira Bâbürler döneminde kadı ve müftülere yardımcı bir ilmî eser olarak yazılan¹⁵² *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*'de nevâzil eserlerine yapılan çok sayıda atıf buna işaret etmektedir.¹⁵³

Kahire'de, halîfeliğin Osmanlı'ya geçişinden sonraki dönemde, Zeynüddin İbn Nüceym ve Kınalızâde Ali'den ders alan Timurtâşî (ö. 1006/1598), müftî ve kadılar için özlü bir el kitabı olarak *Tenvîru'l-Ebsar*'ı kaleme almıştır. Güvenilir fıkıh kitaplarından derlediği meseleleri ele aldığı bu kitap üzerine sonraki dönemlerde şerh ve hâşiyeler yazılmıştır.¹⁵⁴ Bir dönem Kahire müftülüğü yapan ve Hanefî çevresince yetkin bir fıkıhçı olarak görülen Haskefî (ö. 1088/1677)'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ı bu şerhlerden biri olup, Osmanlı döneminde kullanımı yaygınlaşan bir eser haline gelmiş, üzerine hâşiyeler yazılmış, çok defa basılmış, İngilizceye çevrilmiştir.¹⁵⁵ Mezhebin sahih görüşlerine yer verip bunları muhtasar halde ele alan *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ın kaynakları arasında nevâzil eserleri de bulunmaktadır.¹⁵⁶

Osmanlı'nın son dönem Hanefî fakîhlerinin önde gelen isimlerinden biri olan ve bir dönem fetvâ eminliği yapan İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ına *Reddü'l-Muhtâr'ale'd-Dürri'l-Muhtâr* ismiyle bir hâşiyeye kaleme almıştır. Sahih, mû'temed, zayıf ve tenkit edilen görüşlere işaret ettiği, hükümlerin delillerini incelediği

¹⁵⁰ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İsam Yayınları, İstanbul, 2020, s. 287.

¹⁵¹ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 87.

¹⁵² Aydın, *Osmanlı Hukuku*, s. 285-286.

¹⁵³ *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, III, 585, V, 168-4-14. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, II, 169, II, 266, II, 94, I, 85. *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, II, 70, I, 233, II, 335, III, 27.

¹⁵⁴ Ahmet Özel, "Muhammed b. Abdullah Timurtâşî", *DİA*, XLI, 188-189.

¹⁵⁵ Ahmet Özel, "Haskefî", *DİA*, XVI, 387-388.

¹⁵⁶ *El-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. Alâ'uddîn el-Haskefî, *ed-Durru'l-Muhtâr*, I, 42, I, 287. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, I, 739, I, 703, I, 633. *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, I, 466, I, 743, I, 586.

bu hâşiyede, Hanefî mezhebinin hemen hemen bütün kaynaklarından faydalanılmıştır.¹⁵⁷ Nevâzil eserlerine de çokça yer verilmektedir.¹⁵⁸ İbn Âbidîn'in oğlu ve *Mecelle* Cemiyeti üyesi olan, bir dönem fetvâ eminliği yapan İbn Âbidinzâde (ö. 1306/1889), babasının hâşiyesine *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr li-tekmileti Reddi'l-muhtâr* ismiyle bir tekmile yazmış¹⁵⁹ ve bu eserde de nevâzil literatüründen faydalanmıştır.¹⁶⁰

Hakkında bilgi verilen bu eserler bize gösteriyor ki, 4/10. asırda Mâverâünnehir'de doğup gelişen nevâzil literatürü, yüzyıllar sonra bile kadılık, müftülük, fetvâ eminliği gibi görevlere sahip kimseler tarafından Osmanlı topraklarında yazılacak eserlere kaynaklık eden çok zengin bir birikim sunmuş ve Osmanlı Hukuk düşüncesine katkı sağlamıştır. Bu etkileşimde, Moğol istilasının etkisi büyüktür. Zira Moğol baskınına kadar devam eden ilmî inkişaf döneminde, Orta Asya fakîhleri hem mezhep sistematüğini geliştirmiş hem de çok zengin bir fikhî koleksiyon oluşturmuştur. Kaynaklarda Serahs, Nişabur, Merv, İsfahan, Hemedân, Herat, Belh ve Buhâra gibi şehirlerdeki medreselerin içinde, zengin kütüphaneler olduğu yönünde bilgiler vardır.¹⁶¹ Moğol istilasından sonra göç etmek zorunda kalan Mâverâünnehir ulemâsı, Orta Asya'daki bu zengin birikimin Bağdat, Şam, Kâhire, Hint alt kıtası, Anadolu gibi çeşitli İslam topraklarına taşınmasına ve buralarda yerleşmesine vesile olmuştur.¹⁶² Orta çağda verildiği kaydedilen birkaç milyon eser Haçlılar, Moğollar gibi belli gruplar tarafından vandalca imha edilmiş, içlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiştir.¹⁶³ Her ne kadar, Orta çağ kütüphanelerine kıyasla mütevâzi sayılsa da, Orta Asya fakîhlerinin yazma eserlerinden çok zengin bir koleksiyonun hâlâ İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde mevcut olması, hatta Orta Asya kütüphanelerinde

¹⁵⁷ Ahmet Özel, "Muhammed Emin İbn Âbidîn", *DİA*, XIX, 292-293.

¹⁵⁸ *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, I, 44, I, 174, VI, 798. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, I, 44, II, 104, III, 208. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, I, 67, III, 34, V, 23.

¹⁵⁹ Ahmet Özel, "İbn Âbidinzâde", *DİA*, XIX, 293-294.

¹⁶⁰ *el-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. Alâ'uddîn b. Muhammed b. Âbidîn, *Kurre 'Ayni'l-Ahbâr*, VII, 107, VII, 330, VIII, 52. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, VIII, 28 VII, 23, VII, 33. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, VII, 139, VII, 178, VIII, 51.

¹⁶¹ İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, İstanbul: Timaş, 2020, s. 392; İsmail Erünsal, *Osmanlı'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş, 2020, s. 101.

¹⁶² Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 402; Erünsal, *Osmanlı'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, s. 114; Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 87.

¹⁶³ Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 398.

bile bulunmayan bazı yazma eserlere bu kütüphanelerde ulaşılıyor olması¹⁶⁴ yaşanan bunca üzücü şeye rağmen sevindirici bir gelişmedir.

Osmanlı döneminde, kadı ve müftülere içtihadın temel prensiplerini işaret eden başka muhtasar, hâşiye ve şerhler de muhtemelen yazılmış ve belki nevâzil eserleri de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak bir yüksek lisans tezi olan çalışmamızın ana konusu bu olmadığından ve fazlası tezin kapsamını aşacağından sadece *Tenvîru 'l-Ebsar*'ın şerh ve hâşiyeleri ile yetinilmiştir.

Mecelle Cemiyeti üyesi olan İbn Âbidinzâde'nin yazdığı eserde çok sayıda nevâzil eserini kaynak edinmesi, “Nevâzilin *Mecelle* üzerinde etkisi ve kaynaklık değeri olabilir mi?” sorusunu akla getirmektedir. Zira *Mecelle*'ye kadar devam eden yoğun şerh ve hâşiye çalışmalarında, nevâzil önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Bir şerh çalışması olan ve nevâzil eserlerine atıflarda bulunan *Mecmeu 'l-enhur fî şerhi 'l-Mültekâl-eb-hur*'un *Mecelle* kanunnamesinin oluşumundaki katkısı¹⁶⁵ göz önüne alınınca, bunun varsayımdan öte bir anlam taşıdığı görülmektedir. Nevâzil ve *Mecele* arasındaki muhtemel bir ilişki, farklı yüzyıllara ait geniş bir literatür üzerinde uzun okumalar yapmayı gerektiren ve ancak başka bir çalışmayla cevaba kavuşacak bir konudur.

1.4.8. Sosyoloji, Antropoloji ve Kültür Tarihi Çalışmalarına Zengin bir Materyal Sunması

Nevâzil eserleri, alt alta sıralanan meseleler formatında olduğundan, yazıldığı dönemin kültürü, dili, ticârî hayatı, ziraati, dînî inançları gibi çok fazla alanda bilgi içermektedir. Zîra nevâzil, günlük hayata dair olay ve problemleri olduğu gibi hikâyeleştirerek aktarmakta ve toplumdaki gelişmelerin nabzını tutmaktadır. Bu yönünden hareketle nevâzil literatürü sosyoloji, antropoloji, kültür tarihi çalışmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Sadece araştırmamızın sınırları olan bey' akdi bile, Mâverâünnehir'in o dönemdeki

¹⁶⁴ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 86-87.

¹⁶⁵ “*Mültekâ*'nın en yaygın şerhlerinden olan *Mecma 'u 'l-enhur* Osmanlı döneminin temel fıkıh metinleri arasında önemli bir yere sahiptir. *Mecelle*'nin hazırlanmasında sıkça başvurulan kaynaklardan olup *Mecelle*'deki iki yüz yetmiş maddenin tamamen ve yaklaşık seksen maddenin kısmen *Mültekâ* ve *Mecma 'u 'l-enhur*'dan alındığı belirtilmektedir.” Tahsin Özcan, “Şeyhizâde”, *DİA*, XXXIX, 86.

sosyal yapısı ve ticari ilişkileriyle ilgili çok sayıda bilgi içermektedir. Örneğin, ipek böceği ile ilgili farklı görüşlerin yer aldığı bir mesele, o coğrafyada ipek kullanımına işaret etmektedir.¹⁶⁶ Karpuz, turp, üzüm, hurma gibi ismi geçen çok sayıda meyve ve sebze üzerine çözüme kavuşturulan olaylar, ziraatin o dönemde önemli bir gelir kaynağı olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷ Altın, gümüş, arpa, buğday gibi hem mal hem de para olarak kullanılan ürünler hakkında verilen fetvâlar, trampa'nın o dönemde hâlâ yaygın şekilde kullanılan bir alışveriş şekli olduğuna delâlât etmektedir.¹⁶⁸ Para birimleri üzerinde üretilen çözümler, devlet eliyle para basımına gidildiğini göstermektedir.¹⁶⁹ Ya da Farsça, Türkçe gibi dillerden ifadelerin yer aldığı;¹⁷⁰ Mecûsî, Ehl-i kitap gibi kullanımların olduğu meseleler,¹⁷¹ Ortaçağ Mâverâünnehir'inde bir arada yaşayan etnik köken ve dinler hakkında bilgiler içermektedir. Çalışmamızın kapsamında yer almayan nikâh, talâk, ukûbât, yeminler, itâk, vakıf gibi onlarca ana konu, dönemin aile yaşantısından, örfüne, devletler arası hukuktan cezâ hukukuna kadar çok geniş alanda bilgi içeren bir veri tabanı niteliğindedir.

1.5. Meşâyih Gruplarının, Nevâzil Literatürüne Katkısı

Meşâyih, mezhebin kurucu imamlarından sonra yaşayan ve diğer fukahâ tarafından içti-hatta otorite kabul edilen donanımlı ve içtihat kabiliyeti yüksek fakîhler için kullanılan

¹⁶⁶ Bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 136a. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 349. Ebu'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 513.

¹⁶⁷ Bk: Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 335; VI, 334; VI, 337. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 497. Akram Hakim, "Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", s. 494, 496, 508. Ebu'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 148-152.

¹⁶⁸ Bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129a. Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 150. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s.420. Abdulhalik Uygur, "Hâssî'nin *el-Fetâvâ's-Suğrâ* isimli Eserinin Tahkik ve Tahlili" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), s. 141.

¹⁶⁹ Bk: Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 416. Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 150; III, 159. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 327.

¹⁷⁰ Bk: Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 413. Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 137. Abdulnasır Hâkimi, "Sadruşehid Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi", s. 565.

¹⁷¹ Bk: Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145; III, 149. Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 350. Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 136b.

bir kavramdır. İlk kez hangi kaynaktan kullanıldığını tespit edemesek de, Ebûlleys'in *en-Nevâzil*'inden bu yana incelediğimiz eserlerde sıkça rastladığımız meşâyih ifadesi, genellikle üzerinde ihtilâf olan meselelerde tarafların görüşlerine işaret ederken kullanılmaktadır.¹⁷²

Meşâyih kavramının, Hanefî mezhebinde üstlendiği rolün ne olduğunu anlamak için nevâzil eserlerinin oluşmaya başladığı süreçten, sistemleştiği 5/11. asır ve sonrası döneme kadar bakacağız. İlk müstakil nevâzil sahibi Ebûlleys Semerkandî, Ashâb-ı Ebî Hanîfe'den sonra gelen ve kendisinden görüşler aktardığı bazı fakihlerin isimlerini sayarken, onların zâhir ve nâdir hükümleri, yine o hükümlere sâdık kalarak yorumlayıp, ilkeleştirme görevi üstlendiğine işaret etmektedir. Ayrıca insan hayatına yönelik çözümler üretildiğini, bunu yaparken de değişen şartların ve yaşanan dönemdeki uygulamaların dikkate alındığını da belirtmektedir.¹⁷³ Onun bu ifadelerinden yola çıkarak, nevâzil eserlerinin oluşmaya başladığı bu ilk süreçte, meşâyih üstlendiği şu iki temel rolün belirlendiğini görüyoruz: Zâhir-nâdir rivâyeti yorumlamak ve yeni doğan problemlere çözüm sunmak. Burada, Ebûlleys'in meşâyih ifadesini kullandığını hatırlatmakta yarar var. Zira nevâzili, “meşâyih kurucu metinlerde geçmeyen konulardaki fetvâları” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁷⁴

Ebûlleys ve sonrasında verilen eserlerde gördüğümüz kadarıyla, meşâyih'tan kabul edilen fakihler, nevâzilden ihtilâflı olan meselelerde tercih yapmak gibi bir role de sahiptir.¹⁷⁵ Onların tercih belirlemedeki rolü, nevâzil eserlerinde tekrar edilen meselelerin, zamanla tek bir hükme bağlanması sonucuna hizmet etmektedir. Meşâyih üstlendiği bir diğer rol de, belli şartlara uymak kaydıyla zâhir rivâyetteki doktrinlerde değişiklik yapabilmesidir. Hangi şartlarda değişiklik yapabilecekleri, Bedir'in Keşşî'ye ait *Mecmûu'n-nevâzil* mukaddimesinden alıntılanmış şu pasajda gösterilmektedir: “Zamanımızda biri meslektaşlarından öne çıkıp nazar ve istidlâlde çok ileri bile gitse ashabımızın görüşüne

¹⁷² Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 272-273-361. Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî'nin el-Gunye fi'l-Fetâvâ İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 500.

¹⁷³ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a.

¹⁷⁴ Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 2a-2b.

¹⁷⁵ Örneğin, süt vermesi şartıyla câriye satın almanın hükmü konusunda meşâyih'ten Ebû Bekir Muhammed b. Fazl ile meşâyih'ten Ebû Cafer Hinduvânî ihtilâf etmiş, yine meşâyih'ten kabul edilen Saduşşehîd de Ebû Cafer'in görüşünü tercih etmiştir. bk. “Saduşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, s. 560.

aykırı fetvâ veremez, ancak şeriate aykırı olmayan bir şey örf olursa o zaman onlara muhalefet edebilir.”¹⁷⁶ Keşşî’nin bu ifadesinden zâhir rivâyetteki bir doktrinin örfe binâen, ehil kimselerce değiştirilebileceği anlaşılmaktadır. Meşâyih’in, kurucu fakîhlerin ihtilâf ettiği görüşlerden hangisinin esas alınacağını seçmek, içtihadın kurumsallaştırılması yoluyla fikhî istikrarı sağlamak ve zâhir rivâyette öngörülme­yen şeyleri fıkıh doktrinine eklemek gibi faaliyetleri, gerek nevâzilin gerekse mezhep fıkının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.¹⁷⁷

Meşâyih kavramını açıkladıktan sonra, bu fakîhlerin kendi içinde bir gruplaşmaya gittiğini belirtmek gerekir. Bu durum, farklı coğrafyalarda bulunmalarının tabii bir sonucudur. Meşâyih kavramı bazen tek başına¹⁷⁸ kullanılsa da çoğu zaman hayat buldukları bölgelerin ismiyle¹⁷⁹ kullanılmaktadır; Belh meşâyihî, Buhara meşâyihî, Irak meşâyihî, Semerkant meşâyihî gibi. Yukarıda anlatılan metodoloji üretme süreci aslında bir okullaşma faaliyetinin sonucudur. Belh, Buhara, Semerkant birer şehir ismi olsa da her biri bulundukları yörenin civar bölgelerini de kapsayan birer fıkıh okuludur. Bu okullarda oluşturulan ilim halkaları sayesinde hem mezhep birikimi değerlendirilmiş hem de içtihat üretme işi bir sisteme oturtulmuştur. Böylece mezhep doktrinine hâkim fakîh adayları yetiştirilerek içtihat mekanizması işlevsel halde tutulmuştur.¹⁸⁰

Buraya kadar aktarılan bilgiler ışığında meşâyih’in nitelikli ve elit bir fakîh grubu olduğu sonucuna varılabiliriz. Meşâyih kavramının içine tam olarak kimlerin girdiğini tespit edemesek de¹⁸¹ yeni bir şeyler söyleme ve içtihat üretme söz konusu olunca, kimlerin bu konuda liyâkatli olduğu üzerine kafa yorulduğunu görmekteyiz. İbn Kemâl (ö. 940/1534), Yavuz Sultan Selim’in ricasıyla Hanefî fukahâsını gruplandırmıştır. Hukukî birlik ve istikrarın sağlanması için yapılan bu sınıflandırmanın, meşâyih’tan sayılmanın şartları konusunda fikir verebileceğini düşünmekteyiz.¹⁸² İbn Kemâl fukahâyı yedi sınıfa

¹⁷⁶ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 202.

¹⁷⁷ Bedir, *Buhâra Hukuk Okulu*, s. 186-227.

¹⁷⁸ Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 271, 361; Hâkim, “Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, s. 496-497-477-482-485.

¹⁷⁹ Belh meşâyihî, bizim meşâyihimiz vb. kullanımlar için bk. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 415; Burhaneddin el-Buhârî, *el-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 270-361-364-365.

¹⁸⁰ Kaya, “Hanefî Nevâzil Litertürünün Doğuşu”, s. 35-36.

¹⁸¹ Zira bu, başka bir çalışmaya konu olacak nitelikte kapsamlı bir meseledir.

¹⁸² Ahmet İnanır, “İbn Kemal’in Tabakâtü’l Fukahâsı Ve Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 37, Erzurum, 2012 s. 65.

ayırmakta¹⁸³ ve Temîmî (ö. 1010/1601) de *et-Tabkâtü's-Seniyye*'de bu yedi sınıfa yer vermektedir. İlk sınıf, mezhep imamları gibi şerî hükümlerde müçtehit olanlardır. İkinci sınıf, ashâb-ı Ebî Hanîfe gibi mezhepte müçtehit olanlardır. Üçüncü sınıf, Serahsî, Kerhî ve Pezdevî gibi mezhep ashâbından rivâyet olmayan meselelerde içtihat edebilenlerdir. Dördüncü sınıf, Râzî gibi ashâb-ı tahrîc olanlardır. Mutlak içtihat için yeterli değillerdir. Beşinci sınıf, Kudûrî gibi tercih ashâbıdır. Onlar rivâyetleri açıklayıp “şu kavil evlâdır” “şu kavil sahihtir” diye insanlara yol gösterirler. Altıncı sınıf, mukallit ehli olup görüşlerden daha güçlü olanını az güçlü olanından ya da zayıfından, rivâyetlerin zâhir olanını nâdir olanından ayırabilenlerdir. Mütûnü erbea sahipleri gibi. Yedinci ve son sınıf ise mukallid ehli olan ancak bir ayırım yapmaya gücü yetmeyen kısımdır.¹⁸⁴ Temîmî gibi pek çok kişi tarafından yapılan bu tarz sınıflandırmalar, içtihadın liyakatsiz kimselerce yanlış yönde kullanılmasını engelleme çabası olarak görülebilir. Zira fıkıh, toplumsal gelişmelere ayak uydurup yeni durumlar karşısında kendini güncelleyebilmeli ancak bu güncelleme esnasında keyfî ve taraflı yorumlardan uzak olmalı, yerleşik hukuk sistemine uyumlu olarak bu alandaki ehil kişilerce yenilenmelidir. Dolayısıyla Nevâzil eserlerinin çoğu da meşâyih denilen alanında yetkin fakîhler tarafından oluşturulmuş, böylece değişime paralel olarak yapılan güncelleme faaliyeti mezhebin ana yolundan sapmadan gerçekleştirilmiştir.

¹⁸³ Ahmet İnanır, “İbn Kemal’in Tabakâtü'l Fukahâsı Ve Değerlendirilmesi”, s. 75-77.

¹⁸⁴ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 32-34.

İKİNCİ BÖLÜM

***EL-FETÂVÂ'L-VELVÂLİCİYYE* ve HANEFÎ NEVÂZİL LİTERATÜRÜNDEKİ YERİNE GENEL BAKIŞ**

2.1. *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*

2.1.1. Müellifi

Ebû'l-Feth Abdürreşid b. Abdürrezzak b. Abdullah b. Ebî Hanîfe (en-Nû'mân) Zahîruddîn Velvâlicî, Cemâziyelevvel 467/ Ocak 1075 yılında Toharistan'a bağlı Velvâlic'de doğmuştur. Buhâra, Belh ve Semerkant'da ilim halkalarına katılmıştır. Buhâra'da ders aldığı hocaları Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin, Ahmed b. Ebû Sehl el-Attab, Ali b. Hasan el-Surel; Belh'deki hocaları Ebû'l-Kasım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin es-Simnicânî, Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kazzaz'dır. Semerkant'da ise Ebû Muhammed Muhammed el-Katavânî'den ilim almıştır. Hakkında fazilet sahibi bir Hanefî fakîhi olduğu, güzel bir yaşam sürdüğü ve güçlü bir bakış açısına sahip olduğu söylenmektedir. Bir müddet Keş'te ikamet eden Ebû'l-Feth, kısa bir müddet de Semerkant'da yaşadktan sonra 540 yılında doğduğu yer olan Velvâlic'de vefât etmiştir. Fıkıh alanında telif ettiği iki eseri vardır. Bunlardan biri nevâzil literatüründe önemli bir yeri olan *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, diğeri ise bir meşâyih grubundan dinleyerek kaleme aldığı *el-Emâlî*'dir.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Ferhat Koca, “el-Fetâva'l-Velvâliciyye”, *DİA*, XII, 448, 449. Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed es-Semânî et-Temîmî (562/1166), *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, thk: Münir Nâci Sâlim, Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1975, I, 445,446; Ebû'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk: Dr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Matbatü İsâ Elbâbî el-Halebî, 1978, II, 417-419; Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru'r-rufâî, 1989, IV, 336; Fikri Zeki Cezzar, *Medâhilü'l-Müellifîn ve'l-Î'lâmi'l-Arab hattâ âme 1215-180*, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1994, IV, 1887, 1888; Ali Rızâ Karabulut, *Mucemü'l-mahtûtâtü'l-mevcûde fî Mektebât-ı İstanbul ve Anadolu*, t.y, (İSAM 141806), I, 293,294; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*, thk: İbrahim Salih, Beyrut: Dâru'l-me'mûn li't-türâs, 1992, 59,127; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an es'âmi'l-kütüb ve'l-*

Vefât tarihi çoğu kaynakta 540/1146 olarak geçmekte ancak bu tarihin kesin olmayıp, 540'a yakın bir tarih de olabileceğinin altı çizilmektedir. Bazı tabakât kitaplarında, söz konusu vefât tarihini desteklemek adına, 6/12. asrın önemli coğrafyacılarından olan Sem'ânî'nin (ö. 562/1166)¹⁸⁶ Ebû'l-Feth el-Velvâlicî (ö. 540/1146) ile yüz yüze görüştüğünü gösteren bir anekdota yer verilmiştir.¹⁸⁷ Aktarıldığına göre Ebû'l-Feth, Ebû İsmâ et-Tirmîzî (ö. 279/892)'nin *Şemâilü'n-Nebeviyye* isimli eserini Ebû'l-Kâsım el-Halîlî'den dinlediğini bizzat Sem'ânî'ye belirtmiştir. Bu olayın 491 yılında olduğunu belirten Sem'ânî'nin sözleri, Ebû'l-Feth'in vefât tarihinin 540'dan sonra olduğunu destekler niteliktedir.¹⁸⁸ Sem'ânî, Ebû'l-Feth hakkında fazilet sahibi ve yaşayışı düzgün bir imam olduğunu, 467 de dünyaya geldiğini, kendisiyle bizzat görüşme imkânı bulduğunu belirtmiş, ancak vefât tarihi ve eseri olan *el-Fetâvâ* hakkında bilgi vermemiştir.¹⁸⁹ Zira *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin Ebû'l-Feth'e âidiyeti tartışmalıdır ve bu konu aşağıda ayrı bir başlık altında incelenecektir.

2.1.2. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*'nin Ebû'l-Feth Velvâlicî'ye Âidiyeti

Fetâvâ-i Velvâliciyye'nin kime ait olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı tabakât yazarları bu eserin Ebû'l-Feth Abdürreşid Velvâlicî (ö. 540) tarafından yazıldığını belirtirken bazıları ise Ebû İshâk Velvâlicî (ö. 710)'nin kaleme aldığını düşünmektedir. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Temîmî (ö. 1010/1601), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Zeki

fünûn, tsh: Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, Ankara : Maârif Vekaleti, 1943, II, 1230,1231; Muhammed b. Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidi'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324, 94; Hayreddin Zirikli, *el-Â'lâm: Kâmûs-u terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1992, III, 353; Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, Giriş Bölümü, I, 7-8; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV, 2013, 71; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsâru'l-musannifîn*, Millî Eğitim Bakanlığı, 1951, I, 568; Şehabeddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1990, V, 384.

¹⁸⁶ Ebû Sâd Abdülkerim b. Muhammed es-Semânî 6/12. yüzyılda Merv'de yaşamış ve önemli bir lügat eseri olan *el-Ensâb*'ı yazmıştır. Bu esere malzeme toplamak adına uzun seyahatler yapan Semânî, Mâverâünnehir, Harezm ve Semerkant'ta bulunmuştur. Moğol istilası öncesi döneme ait olmakla oldukça önemli sayılan bu eser, Yâkut el-Hamevî'nin de en önemli kaynaklarından. Ayrıntılı bilgi için bk. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc: Hakkı Dursun, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, 46.

¹⁸⁷ Bunun için bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 417-419; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, IV, 336; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 384.

¹⁸⁸ Semânî, *et-Tahbîr*, I, 445-446.

¹⁸⁹ Semânî, *et-Tahbîr*, I, 445-446.

Cezzar, Ali Rızâ Karabulut gibi biyografi yazarları eseri Ebû İshâk Velvâlicî (710)'ye nispet etmektedir.¹⁹⁰ Oysa bu, hatalı bir nispet olup; muhtemelen istinsah edenin eserin başına yanlış isim düşmesinden kaynaklanmış ve çoğaltılan sonraki nüshalarda da aynı hata devam ettirilmiştir.¹⁹¹ Leknevî (ö. 1304/1886), Zirikli (ö. 1893/1976), Ahmet Özel, Ferhat Koca ve *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'yi tahkik eden Mikdâd b. Musa'ya göre de *Fetâvâ*, Ebû'l-Feth Abdürreşid Velvâlicî'ye aittir.¹⁹² Kureşî (775) *el-Cevâhir*'de, Ebû'l Feth Velvâlicî'nin hayatını anlatırken onun *el-Emâli*'yi yazdığını belirtir ancak *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'den bahsetmez. Kureşî'nin *el-Cevâhir*'ini tahkik eden Dr. Abdulfettah el-Hulv, ilgili maddenin dipnotunda eseri Ebû İshâk Velvâlicî'ye nispet etmenin daha isabetli olduğunu belirtmiş ve Temîmî'nin de böyle düşündüğünü belirterek bu görüşünü desteklemiştir.¹⁹³ *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'nin muhakkiki Mikdâd b. Musa ise Kureşî'nin *Fetâvâ*'yı Ebû'l-Feth Abdürreşid Velvâlicî'ye nispet ettiğini söylemektedir.¹⁹⁴ Ancak benim ulaşılabildiğim *el-Cevâhir* nüshalarında *Fetâvâ*'nın kime ait olduğuna değinilmemektedir.

Mikdâd b. Musa, tahkikin başında *Fetâvâ*'nın İshak b. Ebû Bekir'e ait olamayacağı konusunda bazı tespitlerde bulunmaktadır. İlk olarak İshak b. Ebû Bekir'in hayatına bakıldığında herhangi bir hoca, öğrenci ya da bir asırdan bahsedilmediğine dikkat çeken Mikdâd, ikinci olarak ise *Fetâvâ-i Velvâlicîyye*'de 540'dan sonraki meşâyıhtan bahsedilmediğini belirtir. Dolayısıyla İshak b. Ebû Bekir'in 710'da vefât ettiğinden yola çıkılarak eserin 540'da vefât eden Ebû'l-Feth Abdürreşid'e ait olma ihtimali güç kazanmaktadır.¹⁹⁵ *Fetâvâ*'nın Ebû'l-Feth Abdürreşid tarafından telif edildiğini gösteren en önemli argüman, Sadruşşehîd'in Ebû'l-Feth'in hocası olmasıdır. Zîra kitabın bazı yerlerinde Ebû'l-Feth, bizzat Sadru's-Şehîd'den işittiği şeyleri aktarmaktadır.¹⁹⁶ Ebû'l-Feth'in

¹⁹⁰ Cezzar, *Medâhilü'l-Müellifîn ve'l-Îlâmi'l-Arab*, IV,1887,1888; Karabulut, *Mucemü'l-mahtûtâtü'l-mevcûde*, I, 293-294; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 59-127; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, IV, 335-336; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1230-1231.

¹⁹¹ Söz konusu tespit için bk. Koca, "el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye", *DİA*, XII, 448,449. Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*, Giriş, I, 10. Bu yanlış kullanımlardan biri de Zeynüddin İbn Nüceym tarafından *el-Bahru'r-râik* isimli eserinde yapılmıştır. bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, IV, 99

¹⁹² Leknevî, *el-Fevâidi'l-Behiyye*, 94; Zirikli, *el-Âlâm*, III, 353; KOCA, "el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye", *DİA*, XII, 448,449; Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*, Giriş, I; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 71.

¹⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 417-419.

¹⁹⁴ Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*, Giriş, I, 9.

¹⁹⁵ Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*, Giriş, I, 9.

¹⁹⁶ Mikdad b. Musa, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye*, Giriş, I, 10.

Kitâbü'l-kadânın üçüncü faslındaki şu ifadeleri buna örnek olarak verilebilir: “Sadrüş-şehîd’e bir fakîh gelerek ‘Sen müçtehit misin?’ diye sordu. Sadrüşşehîd de ‘Ey fakîh, ben mezhep imamlarının kavillerini ezberleyip bu kaviller doğrultusunda fetvâ veriyorum. Fetvâ verirken de galat, nisyân ve hatadan korunmaya çalışıyorum ki bunu başarabildiğim de Allah’a şükrediyorum. Hayatım boyunca onların uhdesinden ayrılmadım. Şüphesiz içtihat, ulemâ makamının en şerefli ve fakîhlik mertebesinin en faziletlisidir. Bu mertebe sadece selef¹⁹⁷ fakîhlerine mahsustur, biz halef fukahâda ise içtihat ehli yoktur’ dedi.”

Eserin Ebû'l-Feth'e ait olduğunu gösteren diğer argüman ise *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'nin mukaddimesinde müellifin, Sadruşşehîd'in *el-Câmî*'yi telif ederken ne kadar titiz ve dikkatli davrandığına değinmesidir.¹⁹⁸ Ayrıca müellif, *Fetâvâ* ile Sadruşşehîd'in *el-Câmî*'sinde özet geçilen yerleri açıkladığını, Şeybânî'nin eserlerindeki bazı önemli noktaları ele alıp bunlara yeni ortaya çıkan fikhî problemlerin çözümlerini de ekleyerek fıkıh usulü ve kavâidine hizmet eden kapsamlı bir ürün ortaya koyduğunu belirtmiştir.¹⁹⁹ Tüm bunlar *Fetâvâ*'nın müellifinin, Sadruşşehîd'in öğrencisi olan Ebû'l-Feth olduğunu göstermektedir. Mevcut *Fetâvâ* nüshalarında müellif olarak Ebû'l-Feth'in değil de İshak b. Ebû Bekir'in adının geçmesi, yukarıda da zikredildiği gibi eserin çoğaltımı esnasında müstensih tarafından yanlış kayıt düşülmesi ve bu hatanın sonraki istinsahlarda da devam etmesinden kaynaklanıyor olabilir.

Ferhat Koca, eserin yanlış müellife nispetini Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'u ile başlatmaktadır. Zirâ Süleymaniye Kütüphanesindeki bazı nüshalarda müellif olarak 710'da vefât eden İshak b. Ebû Bekir Velvâlicî'nin adı geçmektedir. Öyle görünüyor ki Kâtip Çelebi, bu nüshaları esas almış, *Keşfü'z-Zünûn*'u kaynak olarak kullanan bazı biyograficiler de aynı hatayı tekrar edegelmiştir.²⁰⁰ Leknevî, *Keşfü'z-Zünûn* da geçen bu

¹⁹⁷ Hicrî 710 yılına kadar olan Hanefî fukahâsı üç gruba ayrılmaktadır. Selef, halef ve muteahhirûn. Selef: Ebû Hanîfe ve talebeleridir. Halef: Ebû Hanîfe ile mülâkî olamamış ilk dönem fakîhlerinden başlayarak Halvânî (448)'nin vefâtına kadar yaşayan fukahâdır. Muteahhirûn: Halvânî (448)'nin vefâtından Hafîzuddîn e-Nesefî (710)'nin vefâtına kadar yaşayan fukahâdır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Eyüp Said Kaya, Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürün Doğuşu, s. 40.

¹⁹⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, I, 25.

¹⁹⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, I, 26.

²⁰⁰ Koca, “el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye”, *DİA*, XII, 448.

bilginin hatalı olduğunun altını çizmektedir. *Fetâvâ*’yı İshak b. Ebû Bekir’e nispet etmenin birçok açıdan mümkün olmadığını belirten Leknevî, nedense bu sebepleri açıklamadan geçmiştir.²⁰¹

İlk dönem tabakât eserlerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye* ya da müellifi hakkında ulaşılabildiğimiz kadarıyla bilgi bulunmamakta olup daha çok 11/17. asırdan sonraki biyografi kaynaklarından faydalanılmıştır. Sem’ânî (ö. 562/1166), Hamevî (ö. 626/1229) ve Kureşî (ö. 775/1373)’de ise Ebû'l-Feth Velvâlicî’nin sadece hayatına yer verilmiş, telif ettiği eserlere değinilmemiştir. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’yi Ebû'l-Feth’e nispet eden ulaşılabildiğim en eski kaynak Leknevî (ö. 1304/1886)’nin *el-Fevâidü'l-behiyye*’si, Ebû İshâk el-Velvâlicî’ye yapılan nispet için ise ulaşılabildiğim en eski biyografi eseri İbn Kutluboğa (ö. 879/1474)’nın *Tâcü't-terâcim*’idir. Ferhat Koca, İbn Kutluboğa’nın Ebû İshâk Velvâlicî’ye nispet ederken *Tâcü't-terâcim*’in en önemli kaynaklarından biri olan Kureşî’den istifade etmiş olabileceğini belirtmektedir.²⁰²

2.1.3. Müellifin Nisbet Edildiği Toharistan/Belh Bölgesi

Yakup el-Hamevî’nin kaydettiğine göre Velvâlic, Belh’e bağlı bir şehir olup Toharistan ve Belh’in arkasında yer almaktadır.²⁰³ Burası müellifin yaşadığı 6/12. asırda Toharistan bölgesi olarak bilinmekte, bugün ise Afganistan’ın kuzeyine tekâbül etmektedir. Ceyhun nehrinin yukarı havzasında tarihî bir bölge²⁰⁴ olan Toharistan ile geniş anlamda Belh’e bağlı olan bütün dağlık alanlar kastedilmektedir. Dar anlamda kastedilen ise Belh ile Bedahşan arasındaki bölgedir. İstahrî (ö. 340) ve Hamevî (ö. 626), Toharistan sınırlarını “Bedehşan’ın batısında, Belh’in doğusunda, Ceyhun’un (Amuderya) güneyinde ve Hinduş dağlarının kuzeyinde yer alan bölge” olarak belirlemektedir. Toharistan, aşağı ve yukarı Toharistan olmak üzere iki kısımdır. Belh’in doğusundan Ceyhun’un güneyine kadar olan kısım yukarı Toharistan, bu bölgenin doğu tarafı olan ve Ceyhun’un batısında kalan kısım da aşağı Toharistan’dır.²⁰⁵ O günkü Toharistan şehirleri Hulm, Simincân,

²⁰¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 94.

²⁰² Koca, “el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye”, *DİA*, XII, 448.

²⁰³ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 384.

²⁰⁴ Hüseyin Salman, “Toharistan”, *DİA*, XLI, 214.

²⁰⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 23; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî el-Kerhî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden: E. J. Brill, 1967, 275-279; Salman, “Toharistan”, *DİA*, XLI, 214, Mehmet

Bağlân, Seklekend, Vervâliz, Arman, Revan, Tâlekân, Sekimşet, Rûb, Âsam, Mezir ve Kâh'dır.²⁰⁶

Belh, Ceyhun nehrinin (Amuderya) güneyinde yer almakta olup Horasan'ın en meşhur şehirlerinden biridir.²⁰⁷ Hanefî mezhebinin ilk yayıldığı şehirlerden biri olan Belh, re'y ehlinin yaşadığı şehir olarak şöret bulmuştur. Bu açıdan Hanefî mezhebindeki yeri oldukça önemlidir. Hatta re'y ekolünden olmakla suçlanıp sürgüne mâruz kalanların yerleşerek burada fikhî faaliyetlerine devam ettiği söylenmektedir.²⁰⁸

Toharistan bölgesinin İslâmiyet ile tanışması 1/7. asırda olmuştur. İlk kez Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Ahnef b. Kays tarafından fethedildiği söylenmektedir. Emevîler devrinde devam eden fetihler ile Ceyhun nehri geçilmiş ve aşağı Toharistan İslam sınırlarına dâhil edilmiştir. Rebî b. Ziyad el-Hârisî'nin Belh'i fethedip Çâğâniyân'a kadar olan kısmı almasıyla Müslüman Araplar bölgeye yerleşmiş, Belh'i merkez edinerek aşağı Toharistan'da egemenlik kurmuşlardır.²⁰⁹

Abbâsîler döneminde Belh ve Toharistan'a Bağdat'tan kumandanlar gönderilmiştir. Yönetim, uygulamada mahallî hanedanlara verilmiş ancak tayin edilen bu komutanlara bağlı olarak yürütülmüştür. Toharistan bölgesinin egemenliği tarih boyunca sık sık el değiştirmiş Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Gurlular, Harzemşahlar gibi pek çok devletin idaresi altına girip çıkmıştır.²¹⁰

Belh en parlak ve ihtişamlı dönemini 3/9 ve 4/10. yüzyıllarda Sâmânîoğulları döneminde yaşamıştır. Belh'in gelişmesine katkı sağlayan Sâmânîoğulları, Orta Asya'da ortaya çıkan ilk bağımsız Müslüman devlet olup, yerli halktan oluşan bu topluluk milâdî 874-999 yılları arasında zâhiren halifeye bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Halifeliğin merkezî otoritesinin zayıfladığı bir dönemde yükseliş gösteren Samanoğulları, bu nedenle Belh bölgesinde ve Mâverâünnehir'de rahat ve güçlü bir şekilde yönetim sağlayabilmiştir.²¹¹ Belh, bu dönemde ilim, medeniyet ve ticâret merkezi haline gelmiş, "şehirlerin

Saray, "Bedahşan", *DİA*, V, 291; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 86-88.

²⁰⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 23; İstahrî, *Mesâlik*, 275-276.

²⁰⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 479-480; İstahrî, *Mesâlik*, 275-278.

²⁰⁸ Eyüp Said Kaya, "Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürün Doğuşu", 80.

²⁰⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 479, 480; Salman, "Toharistan", *DİA*, XLI, 214-215; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410-411.

²¹⁰ Salman, "Toharistan", *DİA*, XLI, 215; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410.

²¹¹ İsmail Güllük, "Ebûlleys es-Semerkindî'nin *Nevâzil*'i Işığında Sosyal Olgu Fetvâ İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s.16.

anası” ünvanı ile anılmaya başlanmıştır. Eski İpek yolunun bu civardan geçmesi, Tibet ticâret yolunun Bedahşan yakınında bulunması gibi faktörler ile yörede ekonomi canlanmış ve hızla büyüyüp gelişen Belh, büyüklük bakımından Buhara’ya rakip duruma gelmiştir.²¹²

4/10. asrın sonlarına doğru Sâ mânîler zayıflamaya başlamış, orduda görevli olan Türkler ayrılarak Sebük Tekin’le işbirliği yapmış ve Gazne şehrini merkez kabul ederek Gazne Devletini kurmuşlardır. Yeni kurulan bu devlet, Halaç Türkleri ile birleşerek gücünü pekiştirmiştir. Daha sonra Sâ mânî toprakları, Karahanlılar ile Gazneliler arasında bölüşülmüş; paylaşım esnasında Belh, Gazneli Mahmud’un payına düşmüştür. Bu dönemden sonra Belh, Selçuklu-Gazneli arasında sürekli el değiştirmiş, mîlâdî 1043 yılında kesin olarak Selçukluların yönetimine girmiş ve Kuzey Afganistan’ın zaptı için hareket üssü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mîlâdî 1152 yılında ise Gurlular tarafından ele geçirilmiştir. 6/12. asrın sonlarına doğru Gurlular güçlerini yitirmiş ve Harzemşahlar hâkimiyet kurmuştur. Belh’i ele geçiren Harzemşahlar, 1215 yılında Toharistan Yabgu-luğunu ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle Toharistan, kaynaklarda mîlâdî 1215’ten sonra bir ‘yabguluk’ ya da ‘devlet’ ismi olarak geçmemektedir. Ancak ‘Belh bölgesi’ olarak varlığını devam ettirmiştir. Belh bölgesi, 1220’lerden sonra Moğolların istilasına uğramış, burada yurt tutan Türk boyları Anadolu’ya doğru göç etmeye mecbur kalmıştır. Bir buçuk asır süren Moğol baskını, arkasında büyük bir enkaz bırakmış, harabeye dönen Belh, sonradan imar edilse de eski önemini yitirmiş, geçmişteki ihtişamına kavuşamamıştır. Barthold’un kaydettiğine göre Belh harabeleri, bugün yaklaşık on altı mil genişliğindedir. Cengiz Han’ın ölümünden sonra Belh, 12/18. yüzyıla kadar olan süreçte Çağatay Hanlığı, Timurlular, Özbekler, Safevî lideri Şah İsmail gibi güçler arasında el değiştirmiştir. 1841’de ise kesin olarak Afganların eline geçmiş ve günümüze kadar Afgan idaresi altında yaşamaya devam etmiştir.²¹³

²¹² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 99-101; Yazıcı, “Belh”, *DİA*, V, 410.

²¹³ Clifford & Edmund & Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*, İstanbul : Kaknüs, 2005, 388-389; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1997, s. 2-29; Yazıcı, “Belh”, *DİA*, V, 410; Salman, “Toharistan”, *DİA*, XLI, 215; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 102.

2.1.4. Eserin Dili, Üslûbu ve Yöntemi²¹⁴

Ebû'l-Feth, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi anlaşılır bir Arapça ile kaleme almış, eserde ağıdalı ifadelerden uzak sade bir dil benimsemiştir. Bazı meselelerde Farsça kalıp ya da kelimeler kullanılmaktadır.²¹⁵ Bu kullanım, başka nevâzil eserlerinde de mevcut olup,²¹⁶ Mâverâün-nehir'de farklı kökenden insanların yaşamasının tabî bir sonucudur.

Fetâvâ-i Velvâliciyye 'nin yormayan bir üslûbu vardır. Ebû'l-Feth, meseleleri kısa sayılmayan fakat bıkip usandırmayacak ve soru işaretine mahal bırakmayacak bir ölçüde ele almaktadır. Tekrardan sakınmakta, aynı meselelere bir daha temas etmek gerektiğinde, ayrıntı için daha önce kaydettiği yeri işaret etmektedir.²¹⁷

Meselelerin alt alta sıralandığı bir fetvâ derlemesi görünümüne sahip *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi, bu yönünden hareketle kazuistik eser kapsamında değerlendirebiliriz. Ancak müftî-müsteftî ilişkisinde sorulu cevaplı bir fetvâ kitabı değil, furû eseri görünümünde, hükme bağlanan meselelerin sistem dahilinde sıralandığı bir eser olduğunun da altını çizmek istiyoruz. Zira kaydedilen pratik meseler ışığında, nazarî önermelere de vâkıf olabildiğimiz *el-Fetâvâ* 'da, meseleler aktarılırken aklî ve naklî gerekçeleri de açıklanmaktadır.²¹⁸ Hükümün gerekçesi açıklanırken, bazen gramer kapsamında îzahat yapılmakta,²¹⁹ bazen ise soru yollu bir anlatım kullanılmaktadır.²²⁰

Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ* 'da sadece nevâzil türünden meseleleri derlemekle kalmayıp, zâhir²²¹ ve nâdir²²² türünden meselelere de çokça yer vermiştir.²²³ Kurucu imamların

²¹⁴ Ebû'l-Feth'in takip ettiği yöntem hakkındaki tespitler, beş cilt hacmindeki bu eserin tamamı yüksek lisans tezi için ağır geleceğinden; daha çok bey' akdinin ilk iki faslında bulunan ve bizim de bu tezin kapsamı olarak belirlediğimiz örneklerden yola çıkarak verilmiştir.

²¹⁵ Aynı satışta, Farsça kullanım ile Arapça kullanm sonucu doğan hüküm farklılığı için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178-179. Başka bir kullanım için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 37.

²¹⁶ Bk. Sirâceddin el-Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 413; Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129b

²¹⁷ Yırtıcı hayvanın etiyle ilgili mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 141.

²¹⁸ Naklî delil sunulan örnekler için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 183; III, 141; III, 147. Aklî deliller için bk. III, 140; III, 142; III, 179.

²¹⁹ (ج) harfinin atıf edatı olmasıyla ilgili mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 184; elif lam takısıyla ilgili teorik ayrıntıya girilen mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 181.

²²⁰ *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178; III, 142, III, 141.

²²¹ *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145.

²²² *Nevâdir-i Ebû Yûsuf ve Nevâdir-i İbn-i Rüstem* 'de geçen mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 157-158.

²²³ Ayrıca Semerkandî'nin kurucu hükümlerden biri olan nevâdir meselelerini derlediği *Uyûnü'l-mesâil* isimli eserinde, bey' başlığı altında geçen pek çok mesâilin, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'de kaydedildiğini gör-

görüşlerine sık sık değinen Ebû'l-Feth, Ebû Hanîfe ve ashâbının aralarında ihtilâflı olduğu meseleleri kaydederken, onların kavilleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.²²⁴ Kurucu imamların kavilleri arasından kendi tercihini ortaya koyan²²⁵ Ebû'l-Feth, bazen ise *zâhiru'r-rivâye*'deki bir görüşün aksi yönünde hüküm vermektedir.²²⁶

Ebû'l-Feth, meşâyihın ihtilâflı olduğu meseleleri kaydederken, Ashâb-ı Ebî Hanîfe arasındaki ihtilâflarda izlediği yolun aksine, çok ayrıntıya girmemiş, tercih edilen görüş hangisiyse onu merkeze alarak ihtilâfa işaretle yetinmiştir.²²⁷ Ayrıca kendi tercihini kaydederken de ihtilâflara yönelik ayrıntı vermeden doğrudan hükme geçmektedir.²²⁸

Diğer pek çok nevâzil eserinden farklı olarak *el-Fetâvâ*'da, incelenen nevâzil meseleleri, kaynağına atıfta bulunmaksızın, normatif bir formda kaydedilmektedir. Ancak sık olmamakla birlikte bazı kişi ya da eser isimlerine atıf yapıldığı da olmuştur.²²⁹ Burada

dük. Örneğin; ehli küfrün boğazladıkları ya da benzer yöntemlerle boğazlanmış kapsamında değerlendirilecek koyun vb. türden hayvanları kendi aralarında satmasını konu alan mesele *Uyûnü'l-mesâil*'de geçmekte ve Bısr b. Velid ile Ebû Yûsuf'un soru-cevap şeklindeki diyaloguyla aktarılmaktadır. Aynı mesele *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de kaynağı belirtilmeksizin, müstakil bir ilke gibi kaydedilmektedir. Bk. *Uyûnü'l-mesâil*, 135; *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 149. Her iki eserde de geçen örnekler için bk. *Uyûnü'l-mesâil*, s. 128-132-133-135-136-138-139-140-141-142-143-148-149-161-163-166-168. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 175, III, 176, III, 149, III, 145, III, 142, III, 178, III, 150, III, 177, III, 151, III, 152, III, 146.

²²⁴ Örneğin *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 140'da geçen şu mesele: Bir adam “şu bağın üzümünü her bir vikri²²⁴ falanca fiyattan sana sattım” dese, bu mesele iki vecihtir: Birinci vecih: Eğer “vikr” taraflarca biliniyorsa ve bağdaki üzümler de bir cins ise, Ebû Hanîfe'ye göre sadece bir vikr üzümde akdin câiz olması gerekir. İmâmeyn'e göre ise hepsinde câiz olur. Bu hüküm meşhur buğdaydan bir yığın örneğine binâen çıkarılır ki, bir adam her kafizi²²⁴ bir dirhemden buğday yığını satarsa, Ebû Hanîfe'ye göre sadece buğday yığınınındaki bir kafizde satış gerçekleşmiş olur, İmâmeyn'e göre ise, buğday yığınının tamamında akit câizdir. İkinci vecih: Eğer “vikr” taraflarca biliniyor fakat bağdaki üzümler farklı cinslerde ise, Ebû Hanîfe'ye göre bey'in asla câiz olmaması gerekir. İmâmeyn'e göre tamamında câizdir, bu hükmün dayanağı da meşhur sürü ve koyun meselesidir: Her bir koyunu bir dirhemden bir koyun sürüsü satarsa, Ebû Hanîfe'ye göre bu koyunların hiçbirinde satış câiz değildir. İmâmeyn'e göre ise koyunların hepsinde akit câizdir. Fakih Ebû'l-Leys ilk vecihte cevabın tümünde ittikfakla caiz olduğunu, ikinci vecihte ise, ihtilâflı olduğunu zikretmiştir. Söylediğimiz gibi bu böyle değildir. Ebû'l-Leys insanlara kolaylık olsun diye bu meselede İmâmeyn'in görüşünü tercih etmiştir. Yine un karşılığında kepek satışı meselesindeki farklı kaviller için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 158.

²²⁵ Şeybânî'nin görüşünü Ebû Yûsuf'a tercih ettiği mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145. Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin görüşünü Ebû Yûsuf'a tercih ettiği mesele için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 156.

²²⁶ bk. Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (31 numaralı fetvâ). “İki kişi yürürlerken biri diğerine ‘sana kölemi on dirheme sattım’ dese, bir adım attıktan sonra ‘onayladım’ dese, bu bey’ câizdir. Bazı yerlerde (kitaplarda) böyle zikredilir. Ancak bu *Zâhiru'r-rivâye* görüşlerine aykırıdır. Çünkü *Zâhiru'r-rivâye* görüşlerinde bu câiz görülmemektedir; çünkü akit meclisi değişmiştir ve meclis değişikliği bey'den yüz çevirmeye delâlet eder.

²²⁷ Satıcının ürünü müşterinin evine taşınmasıyla ilgili meselede Ebû'l-Leys'in tercih edilen görüşü için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178-179. Sütannelik yapan bir câriye hakkındaki meselede, meşâyihden Ebû Cafer Hinduvânî'nin tercih edilen görüşü için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178.

²²⁸ Ebû'l-Feth'in vasiyetsiz ölen kişinin terekisi üzerinde cereyan eden meselede, kefeni misil hakkındaki tercihi için bk. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 141-142.

²²⁹ *Nevâdir-i İbn Rüstem* (233/848), *Nevâdir-i Ebî Yûsuf* ve Kudûrî'ye yapılan atıfların yer aldığı mesele

önemle altını çizmek istediğimiz bir husus var ki o da, incelediğimiz meselelerin çoğunun başka bir nevâzil eserinde daha kaydedilmiş olmasıdır.

el-Fetâvâ üzerine yaptığımız bu kısa değerlendirme sonucu, Ebû'l-Feth'in gerek üslûp gerekse içerik bakımından oldukça nitelikli bir eser ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Bunda müellifin kabiliyeti kadar, yazıldığı dönemin de etkisi olmalıdır. Zîra Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ* 'yı nevâzil literatürünün en parlak dönemlerinden biri olan 6/12. asırda telif etmiştir. Daha önce, nevâzil eserlerinin soru cevap formunda başlayıp, norma dönüşen gelişim serüvenini anlatmıştık. Bu eser, Semerkandî'nin *Nevâzil*'inden *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye kadarki sürecin başarılı bir sonucu mahiyetinde görülmelidir. Tam da bu noktada, *el-Fetâvâ* 'nın nevâzil meselelerini, kavil formatından ziyâde ilke ya da örnek olay hüviyetinde kaydettiğini belirtmeliyiz. Zira, çoğu nevâzil meselesinin artık anonim bir ilke haline gelmesine binaen, Ebû'l-Feth'in meseleleri aktarırken kişi ya da kaynak bilgisini atlaması, meşâyih'in ihtilâf ettiği görüşlerde tercih edilen görüşü ele alıp geçmesi, her meseleyi delile dayandırarak aynı sistematik disiplin içinde kaydetmesi gibi hususlar bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.

2.1.5. Eserin Kaynakları

Ebû'l-Feth, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi yazarken başta kurucu eserler olmak üzere, hocası²³⁰ Sadruşşehîd'in eserlerinden, kendi dönemine kadar yazılan muhtasar metinlerden ve kendinden önce yazılmış nevâzillerden faydalanmıştır. Eserin mukaddimesinde, özellikle Sadruşşehîd'in *el-Câmî* 'sinde özet geçtiği hususları açıkladığını, ilave olarak da vukû bulan yeni olaylardan önemli gördüğü meseleleri ve İmam Muhammed'in görüşlerini derleyen kaynaklardaki meseleleri eklediğini ifade etmektedir.²³¹ Ebû'l-Feth'in kaynak olarak kullandığı ve *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'nin muhakkiki Mikdâd b. Musa tarafından mukaddime sıralanan eserler şunlardır:

için bk: *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 157. Sadruşşehîd'in günümüze ulaşmayan bir eseri olan *Muhtasaru 'l-Isam* için bk: III, 159.

²³⁰ Ebû'l-Feth'in Sadruşşehîd'in öğrencisi olduğunu, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'de yer alan bazı ifade ve anekdotlardan anlıyoruz. Bunlardan biri eserin mukaddimesinde Sadruşşehîd'in hayır ve iyiliği altında yetiştirdiğini söylemesidir. Diğer de "Sadruşşehîd'den duyduğu" şeklindeki ifadelerle aktardığı anekdotlardır. bk: *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, I, 10 (muhakkikin girişi); I, 27 (müellifin mukaddimesi).

²³¹ *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, I, 27-28.

1. *Zâhiru'r-rivâye* eserleri
2. *Serahsî, el-Mebsût*
3. *Ziyâdât Şerhleri*
4. *Nevâdir-i İbn Hişam*
5. *Nevâdr-u İbn Semmâa*
6. *Nevâdr-u Rüstem*
7. *Hâkimü's-şehîd, el-Kâfi*
8. *Hâkimü's-şehîd, el-Müntekâ*
9. *Sadruşşehîd, Fetâvâ-i Suğrâ ve Fetâvâ-i Kübrâ*
10. *Sadruşşehîd, Muhtasaru'l-Isâm*
11. *Muhtasaru't-Tahâvî*
12. *Muhtasaru'l-Kudurî*
13. *Muhtasaru'l-Kerhî*
14. *Nâtîfî, el-Vâkiât*

2.1.6. Eserin Muhtevası

Zengin bir fıkıh koleksiyonu olan *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, zâhir-nâdir-nevâzil gibi farklı türden mesâilî ihtivâ etmekte olup, bu meseleleri gruplara ayırmaksızın bir kompozisyon içinde kaydetmektedir. Ebû'l-Feth, eserini klasik fıkıh sistematiğine uygun şekilde konulara ayırmıştır. “Kitap” adıyla ana başlıklar oluşturmuş, altına “fasıl” adıyla alt başlıklar yerleştirmiştir. Her kitabın başında o konuyu kaç fasılda işleyeceği hakkında bilgi verip, fasılları maddeler halinde sıralamış ve fasıl içerikleri hakkında da detaylar eklemiştir. Örneğin, Kitâbu'l-Buyû bölümünü şu şekilde kategorize etmiştir:

1. Birinci Fasıl: Bey'in mün'akid olduğu ve olmadığı durumlar, akdin iki semen türü ile mün'akid olması, bir semen üzerine kurulmaması, kendisi ile beyin câiz olup olmadığı durumlar, selemin câiz olup olmadığı durumlar, seleimde ana para.
2. İkinci Fasıl: Bey'i ifsâd eden ve etmeyen şartlar, kendisinde fâizin tahakkuk ettiği ve etmediği bey', veresiyenin sahih olup olmaması, bir belde kullanılan nakit parayı harcamak, mebî olan parayı ibrânın sahih olması ve olmaması, para ya da mebîdeki bir fazlalığın satıcıya ya da müşteriye iâdesi, velâyetü'l-istirdât.
3. Üçüncü Fasıl: Satıcı ve müşterinin para ve mebîde tasarruflarının câiz olması ve

- olmaması, zikredilmeyen bir şeyin akde dâhil olup olmaması, satıcı veya müşterinin para veya mebûdeki vaki olan mülkiyetleri, satıcı veya müşterinin para veya mebûdeki ihtilâfları, satıcı veya müşterinin, müşterinin teberrû hakkındaki ihtilâfı.
4. Dördüncü Fasıl: Satıcının mebûyi ve müşterinin de semeni tesliminde kontrat ve şahitlerin mecburiyeti.
 5. Beşinci Fasıl: Bâî ve müşterinin, semen veya mebiddeki tasarrufları sonucu tazminle yükümlü olup olmamaları, mebî veya semenin helâki sonucu akdin feshi durumu.
 6. Altıncı Fasıl: Baba, vasî, vekîlin bey'inin kabulünün câiz olup olmaması, vekil ile müvekkilin ihtilâfı.
 7. Yedinci Fasıl: Müşteri veya satıcının yapması mekruh görülen şeyler, mürâbaha, tevliye, velâyetü'l-haps, icârenin sahih olup olmaması.
 8. Sekizinci Fasıl: Ayıp ve rucû muhayyerliği, aybın noksan olması durumu.
 9. Dokuzuncu Fasıl: Görme muhayyerliği ve şart muhayyerliğinin düşmesi, muhayyerliğin butlânı.
 10. Çeşitli Meseleler.

Ebû'l-Feth, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi klasik fıkıh sistematiğine uygun şekilde yazmıştır. Eserin konu sıralaması ve içlerinde yer alan fasıl sayıları şu şekildedir:

1. Kitâbü't-Tahâret (on dört fasıl)
2. Kitâbü's-Secdât
3. Kitâbü'z-Zekât (beş fasıl)
4. Kitâbü's-Savm (beş fasıl)
5. Kitâbü'l-Hac (altı fasıl)
6. Kitâbü'n-Nikâh (altı fasıl)
7. Kitâbü'Talak (sekiz fasıl)
8. Kitâbü'l-Itak (beş fasıl)
9. Kitâbü'l-Eymân (on fasıl)
10. Kitâbü'l-Hudûd (sekiz fasıl)

11. Kitâbü's-Serika (dört fasıl)
12. Kitâbü's-Siyer (on iki fasıl)
13. Kitâbü'l-Kerâhiyye ve'l-İstihsan (on üç fasıl)
14. Kitâbü'l-Lakât ve'l-Lukata (beş fasıl)
15. Kitâbü'l-Âbık (üç fasıl)
16. Kitâbü'l-Mefkûd (üç fasıl)
17. Kitâbü'l-Gasp (üç fasıl)
18. Kitâbü'l-Vedîa (üç fasıl)
19. Kitâbü'l-Âriye (üç fasıl)
20. Kitâbü's-Şerike (üç fasıl)
21. Kitâbü's-Sayd ve'z-Zebâih ve'l-Udhıyye (beş fasıl)
22. Kitâbü'l-Vâkıf (altı fasıl)
23. Kitâbü'l-Hıbe (altı fasıl)
24. Kitâbü'l-Buyû' (on fasıl)
25. Kitâbü's-Şüf'a (beş fasıl)
26. Kitâbü'l-İcâre (altı fasıl)
27. Kitâbü'l-Kısme (üç fasıl)
28. Kitâbü'l-Kadâ (beş fasıl)
29. Kitâbü's-Şehâdât (on üç fasıl)
30. Kitâbü'd-Dâvâ (sekiz fasıl)
31. Kitâbü'l-İkrar (altı fasıl)
32. Kitâbü'l-Vekâle (yedi fasıl)
33. Kitâbü'l-Kefâle ve'l-Havâle (dört fasıl)
34. Kitâbü's-Sulh (dört fasıl)

35. Kitâbü'r-Rehin (dört fasıl)
36. Kitâbü'l-Mudârabe (dört fasıl)
37. Kitâbü'l-Müzâraa (dört fasıl)
38. Kitâbü'ş-Şirb (dört fasıl)
39. Kitâbü'l-Eşribe (üç fasıl)
40. Kitâbü'l-İkrah (üç fasıl)
41. Kitâbü'l-Me'zûn (üç fasıl)
42. Kitâbü'd-Diyâd (dört fasıl)
43. Kitâbü'l-Vesâyâ (sekiz fasıl)
44. Ferâiz
45. Kitâbü'l-Elfâz (telaffuz edildiğinde küfre götüren ve götürmeyen ifadeler)
46. Kitâbü'l-Hayl
47. Bütün Kitaplardan Çeşitli Meseleler

2.2. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*'nin Hanefî Nevâzilindeki Yeri

2.2.1. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*'nin Hanefî Literatüründe Kaynak Olarak Kullanımı

Fetâvâ-i Velvâliciyye, kendisinden sonra yazılan muhtasar metin, şerh ve hâşiye gibi pek çok esere doğrudan ya da dolaylı olarak kaynaklık etmiş, kendisine atıflar yapılmış, hatta bazı konularda Ebûl-Feth Velvâlicî'nin görüşü esas kabul edilmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu durum özel olarak *Fetâvâ-i Velvâliciyye* için değil, genel olarak nevâzil literatürü için geçerlidir. Nevâzil literatürünün mütûn türünden eserlerdeki kaynak değerine, şerh ve hâşiyeler için kaynak olarak kullanımına daha önce değinmiştik. Bu başlıkta, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi kaynak olarak kullanan eserler listelenecek, çalışmanın hacmini korumak ve tekrara düşmemek gayesiyle, nevâzil literatürünün kaynaklık değeri ile ilgili ayrıntıya girilmeyecektir. Kuramer Pro dijital kütüphanesini kullanarak, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi kaynak olarak kullandığını tespit ettiğimiz yirmi bir eser, en çok atıf yapandan en az atıf yapana doğru sıralanacaktır:

2.2.1.1. *el-Bahru'r-râik*

Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (ö. 970/1563) tarafından Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)'nin *Kenzü'd-dekâik*'i üzerine yazılan bir şerhtir. Zeylâî (ö. 743/1343)'nin Tebyînü'l-Hakâik isimli şerhinde hilâfiyyat üzerinde durulduğu ancak metin îzâhının zayıf olduğu gerekçesiyle bu şerhi yazan İbn Nuceym, bahsettiği eksikliği fetvâ mecmuaları ve şerhlerden tamamlamıştır.²³² Eserin mukaddimesinde istifâde ettiği kaynakların isimlerini sıralamıştır²³³ ve bunların içinde nevâzil literatürü de vardır.²³⁴ İbn Nuceym, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'den dört yüz otuz bir atıf yapmış²³⁵ ancak eseri yanlış kişi olan İshak Velvâlicî'ye nispet etmiştir.²³⁶

²³² Ahmet Özel, “Zeynüddin İbn Nuceym”, *DİA*, XX, 236, 237; Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekaik” *DİA*, XXV, 261-262.

²³³ İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*, I, 2-6.

²³⁴ Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*, VI, s. 10-21-44-87-124-182-187. Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, VI, s. 10-37-44-84-85-93; Kâdîhan'a Öz-cendî ismiyle yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, VI, s. 207, VII, s. 15-22-62-67.

²³⁵ Bk. İbn Nuceym, *el-Bahru'r-Râik*, VI, s. 29-30-33-34-35-39-41.

²³⁶ Bk. *el-Bahru'r-Râik*, IV, 99.

2.2.1.2. *Reddû'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*

Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836)'nin, Timurtâşî'nin *Tenvîru'l-Ebsar* şerhlerinden biri olan Haskefî'nin *ed-Dürri'l-Muhtâr* isimli eseri üzerine, yazdığı bir hâşiye çalışmasıdır. İbn Âbidîn olarak şöhret bulan Muhammed b. Emin, son dönem Osmanlı fakîhlerinin en önemli isimlerinden olup, fetvâ eminliği görevinde bulunmuştur. İbn Âbidîn'in *Reddû'l-Muhtâr*'ı, çok sayıda Hanefî kaynağından istifadeyle yazılmış bir eserdir.²³⁷ Nevâzil literatürü de istifâde ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Âbidîn, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'den üç yüz yedi atıfta bulunmuştur.²³⁸

2.2.1.3. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*

En hacimli *el-Hidâye* şerhi olup Türk asıllı Hanefî fakîhi Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451) tarafından yazılmıştır.²³⁹ *el-Binâye* 'de, fikhî konular derli toplu ele alınmış, *el-Hidâye* 'nin kapalı ifadeleri açılmış, ahkâm hadisleri ve dört mezhep imamının görüşleri açıklanmıştır. Aynî, eserinde Hanefî fakîhleri ve diğer *el-Hidâye* şârihlerini tenkîd edip yer yer kendi tercihlerini beyân etmektedir.²⁴⁰ Nevâzil literatürüne çokça atıf yapılan bu şerhte, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'den de doksan iki atıf mevcuttur.²⁴¹

2.2.1.4. *en-Nehru'l-Fâik*

Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (ö.1005/1596) tarafından Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik* isimli eseri üzerine yazılan bir şerhtir.²⁴² En pratik

²³⁷ Ahmet Özel, “Muhammed Emin İbn Âbidîn”, *DİA*, XIX, 292, 293; Ahmet Özel, “Haskefî”, *DİA*, XVI, 387-388.

²³⁸ Bk. İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, I, 67, III, 34, V, 23. Ayrıca *el-Muhîtü'l-burhânî* 'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, I, 44, I, 174, VI, 798. *Fetâvâ-i Kâdîhân* 'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, I, 44, II, 104, III, 208.

²³⁹ Ali Osman Koçkuzu, “Beyreddin el-Aynî”, *DİA*, IV, 271-272.

²⁴⁰ Cengiz Kallek, “Hidâye”, *DİA*, XVII, 471-473; Ali Osman Koçkuzu, “Beyreddin el-Aynî”, *DİA*, IV, 271-272.

²⁴¹ *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye yapılan doksandan fazla atıftan bazıları için bk. VII, 290; Ebü'l-Leys'e yapılan iki yüze yakın atıftan bazıları için bk. Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye*, II, 232, IV, 148, V, 682; *el-Muhîtü'l-burhânî* 'ye yapılan yüzün üzerinde atıfın bazıları için bk. I, 307, II, 416, IV, 325.

²⁴² Ahmet Nedim Serinsu, “Sirâceddin İbn Nüceym”, *DİA*, XX, 235-236.

Kenzü'd-dekâik şerhi kabul edilen eserde, bölüm başlarında filolojik ve ilmî izahlar yer almakta, hüküm tespitinde hukuk metodolojisi ve uygulanışı gösterilmektedir. Sirâceddin İbn Nuceym, diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiş, delil olarak kullanılan hadisleri değerlendirip tahrîc yapmış, yer yer ağabeyi Zeynüddin İbn Nuceym'i eleştirmiştir.²⁴³ Nevâzil literatürüne atıfların yer aldığı²⁴⁴ bu şerhin, seksen dört yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye atıf yapılmıştır.²⁴⁵

2.2.1.5. *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr li-tekmileti Reddî'l-muhtâr*

Babası İbn Âbidîn'in *Reddû'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr* isimli hâşiyesi üzerine Alâüddîn Muhammed b. Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1306/1889) tarafından yazılan tekmiledir. İbn Âbidinzâde olarak bilinen bu Hanefî fakîhi, Mecelle Cemiyyeti'nde üyelik yapmıştır. Babası İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr* 'ı temize çekmeden vefât edince, Ahmet Cevdet Paşa'nın isteği üzerine tekmilesi olan *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr* 'ı kaleme almıştır.²⁴⁶ Nevâzil literatürü, *Reddû'l-Muhtâr* 'da olduğu gibi, *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr* 'da kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴⁷ Bu eserde *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'den yetmiş bir atıf vardır.²⁴⁸

2.2.1.6. *el- 'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*

Hâmid b. Ali el-İmâdî ed-Dımaşkî'ye (ö. 1171/1757) ait eserin, İbn Âbidîn (ö. 1252/1836)²⁴⁹ tarafından yeniden düzenlenmiş şeklidir. Hâmid Efendi'nin Şam müftülüğü sırasında verdiği fetvâları derleyen bu kitabın güvenilirliğine dikkat çeken İbn

²⁴³ Ahmet Yaman, "Kenzü'd-Dekaik" *DİA*, XXV, 261-261.

²⁴⁴ *el-Muhîtü'l-burhânî* 'ye yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. Sirâcuddîn İbn Nuceym, *en-Nehru'l-Fâ'ik Şerhu Kenzü'd-Dekaik* I,38, II,159, III,413, III, 534. *Fetâvâ-i Kâdîhân* 'dan yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. *age*, III, 47, III, 629, I, 43, I, 119. Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, I, 304, II, 409, III, 550. Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, III, 459, II, 316, II, 259.

²⁴⁵ Bk. Sirâcuddîn İbn Nuceym, *en-Nehru'l-Fâ'ik Şerhu Kenzü'd-Dekaik*, I, 105, I, 438, III, 611, II, 374.

²⁴⁶ Ahmet Özel, "İbn Âbidinzâde", *DİA*, XIX, 293, 294; Ahmet Özel, "Muhammed Emin İbn Âbidîn", *DİA*, XIX, 292-293.

²⁴⁷ *el-Muhîtü'l-burhânî* 'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. Alâ'uddîn b. Muhammed b. Âbidîn, *Qurre 'Ayni'l-Ahbâr*, VII, 107, VII, 330, VIII, 52. *Fetâvâ-i Kâdîhân* 'dan yapılan atıfların bazıları için bk. *age*, VIII, 28 VII, 23, VII, 33.

²⁴⁸ Bk. Alâ'uddîn b. Muhammed b. Âbidîn, *Qurretu-Ayni'l-Ahbâr*, VII,139, VII, 178, VIII, 51.

²⁴⁹ Tam adı, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî'dir. Müellif hakkında ayrıntılı

Âbidîn, tertibini güzel bulmadığı ve tekrara düşüldüğü gerekçesiyle, eseri kısaltıp yeniden düzenlemiştir.²⁵⁰ Kitabın kırk yedi yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’ye atıf yapılmıştır.²⁵¹

2.2.1.7. *Düreru’l-Hukkâm Şerhu Gureri’l-Ahkâm*

Osmanlı dönemi âlim ve müftülerinden olan Molla Hüsrev (ö. 885/1480)’in, eseri olan *Gurerü’l-ahkâm* üzerine yazdığı şerhtir. Molla Hüsrev, İstanbul’un fethi döneminde yaşamış olup, ilk İstanbul kadısı Hızır Bey’in vefâtı üzerine bu göreve tayin edilmiş, Aya-sofya Medresesi’nde müderrislik yapmış, içinde padişah Fatih Sultan Mehmet’in de olduğu Sahn-ı Semân medreselerinin programını hazırlayan heyetin içinde yer almıştır.²⁵² Molla Hüsrev’in, Hanefî fıkıh kitaplarını esas alarak hazırladığı *Gurerü’l-ahkâm*, kısa ve özlü hükümleriyle âdeta maddeler haline getirilmemiş bir kanun hüviyetinde görülüp, kadılar tarafından uzun yıllar resmî olmayan bir kanun metni gibi kullanılmıştır. Bu eser yine Molla Hüsrev tarafından *Düreru’l-Hukkâm* ismiyle şerh edilerek Fâtih’e hediye edilmiştir. Uzun yıllar kadı ve müderrislerin başvuru kitabı olarak kullanılan *Düreru’l-Hukkâm*, içinde et-Timurtâşî’nin (ö. 1004/1596) *Tenvîrü’l-ebşâr*’ı ve bunun Haskefî (ö. 1088/1677) tarafından yapılan şerhi *ed-Dürri’l-muhtâr*’ın da yer aldığı pek çok fıkıh kitabına kaynaklık etmiştir.²⁵³ Nevâzil literatürü, Molla Hüsrev’in kendisinden istifade ettiği bir kaynak olup, *Düreru’l-Hukkâm*’ın kırk yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’ye atıf yapılmaktadır.²⁵⁴

2.2.1.8. *Lisânü’l-Hukkâm fî Marifeti’l-ahkâm*

Ebü’l-Velîd Lisânüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî (ö. 882/1477)’nin İslâm muhâkeme usûlüne yönelik yazdığı eseridir. Genç yaşta kadı olan

bilgi, bu bölümde yer alan “*Reddü’l-Muhtâr ‘ale’ d-Dürri’l-Muhtâr*” başlığı altında verilmişti.

²⁵⁰ Ahmet Özel, “Muhammed Emin İbn Âbidîn”, *DİA*, XIX, 292-293; Ahmet Özel, “Haskefî”, *DİA*, XVI, 387-388.

²⁵¹ Bk. İbn ‘Âbidîn, *el-‘Ukûdu’d-Durriyye*, II, 16,-233-307; I, 23-60-83.

²⁵² Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, *DİA*, XXX, 252-254.

²⁵³ Ahmed Akgündüz, “Düreru’l-Hukkâm”, *DİA*, X, 27-28.

²⁵⁴ Bazıları için bk. Mollâ Hüsrev, *Dureru’l-Hukkâm*, I, 157-163-198; II, 112-115. Ayrıca diğer nevâzil eserlerinden yapılan bazı atıflar için bk. I, 104-129-154.

ve bu görevi başarıyla ifâ eden Halebî, *Lisânü'l-Hukkâm* 'ı otuz fasıl olarak yazmayı planlamış ancak yirmi birinci fasılı tamamlayamadan vebadan vefât etmiştir. Kadıların el kitabı haline gelen *Lisânü'l-Hukkâm*, Burhâneddîn İbrâhim el-Hâlî el-Halebî el-Adevî tarafından *Gâyetü'l-merâm fî tetimmeti Lisâni'l-hükkâm* adlı kitabında (1015/1606) tamamlanmış olup, bu iki eser birlikte basılmıştır.²⁵⁵ Eserin otuz üç yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yeatıf yapılmıştır.²⁵⁶

2.2.1.9. *el-Âlemgîriyye (el-Fetâva'l-Hindiyye)*

Hindistanlı bir alim topluluğu tarafından oluşturulan ve Hindistan dışında daha çok *el-Fetâva'l-Hindiyye* olarak bilinen, Hanefî mezhebi görüşlerinin derlendiği bir Arapça fetvâ kitabıdır. Hint-Türk devletlerinde fiilen yürürlükte olan İslâm adlî ve idarî sistemine esas teşkil etmiş, İslâm dünyasının pek çok tarafında görülen çeşitli hukukî düzenleme ve kanunlaştırma çalışmalarında başvuru temel kaynaklardan biri olmuş, İngiliz hâkimiyetine girinceye kadar Hindistan'da İslâm hukukunun uygulanmasında en önemli kaynak kabul edilmiş hatta İngiliz mahkemelerince de itibar görmüştür. *el-Fetâva'l-Hindiyye*, Bâbürlü hükümdârı Evrengzîb (1118/1707)'in fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan kuvvetli görüşlerin kazâ ve fetvâyâ esas olacak şekilde tasnif edilerek düzenlenmesi yönündeki emriyle, 1664-1672 yılları arasında oluşturulan bir heyet tarafından tamamlanmıştır. Eserin tertibinde *el-Hidâye* esas alınmış, başta zâhir ve nâdir rivâyetler olmak üzere Hanefî mezhebinin müteber kitapları kaynak olarak kullanılmıştır. Kaynak edindikleri eserdeki mesâil kaydedilirken, çoğu zaman ibâreler aynı alınmış, değişiklik yapılan ibâreler mukaddimede işaret koyularak belirtilmiştir. Ayrıca meselelere fetvâ ya da tercih işareti de koyulmuştur. Hakkında iki ayrı hüküm bulunan meselelerde, her ikisi de tercih ve fetvâ işareti taşıyor ya da hiçbir delilin kuvvetini gösteren bir işaret taşımıyorsa, bu durum, her iki hükmün de alındığı anlamını taşımıştır.²⁵⁷ Kaynakları arasında Nevâzil

²⁵⁵ Şükrü Özen, "Lisânüddin İbnü's-Şihne", *DİA*, XXI, 224-225.

²⁵⁶ Bazısı için bk. İbnü's-Şihne, *Lisânü'l-Hukkâm*, s. 223-275-310-381.

²⁵⁷ Ahmet Özel, "el-Âlemgîriyye" *DİA*, II, 365-366.

literatürü de bulunmakta olup *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye yirmi dokuz yerde atıf yapılmaktadır.²⁵⁸

2.2.1.10. *ed-Dürri'l-Muhtâr*

Timurtâşî (ö. 1006/1598)'nin müftî ve kadılara özlü el kitabı mahiyetinde yazdığı *Tenvîru'l-Ebsar* isimli eserine, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî (ö. 1088/1677) tarafından yapılan şerhtir. Şam müftülüğü, kadılık ve müderrislik gibi görevlerde bulununan Haskefî'nin yazdığı bu şerhin üzerine hâşiyeler yazılmış olup, gerek müstakil olarak gerekse hâşiyeleriyle çok kez basılmış, hatta İngilizce ve Türkçe'ye de çevrilmiştir.²⁵⁹ Nevâzil literatürünü kaynak olarak kullanan bu şerhte, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye yirmi üç atıf bulunmaktadır.²⁶⁰

2.2.1.11. *Umdetü'r-riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*

Sadrüşşeria'nın *Şerhu'l-Vikâye* isimli eseri üzerine, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (ö. 1886) tarafından yazılan bir hâşiyedir. Eserde, Sadrüşşeria'nın *Şerhu'l-Vikâye* 'sindeki görüşlerin Kitap, Sünnet, sahâbe kavlından delilleri kaydedilmiş ve Hanefî imamlarının farklı kanaatlerine işaret edilmiştir.²⁶¹ Leknevî'nin, *Muḳaddimetü 'Umdetü'r-ri'âye* ismiyle yazdığı giriş, *Umdetü'r-ri'âye* ile birlikte neşredilmiştir.²⁶² Eserin yirmi yerinde, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'ye atıf yapılmaktadır.²⁶³

²⁵⁸ Bk. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, II, 70, I, 233, II, 335, III, 27. Ayrıca *el-Muhîtü'l-burhânî* 'ye yapılan atıflardan bazıları için bk. *age*, III, 585, V, 168, 4, 14. *Fetâvâ-i Kâdîhân* 'dan yapılan atıfların bazısı için k. *age*, II, 169, II, 266, II, 94, I, 85.

²⁵⁹ Ahmet Özel, "Haskefî", *DİA*, XVI, 387, 388; Ahmet Özel, "Muhammed b. Abdullah Timurtâşî", *DİA*, XLI, 188-189.

²⁶⁰ Bk. Alâ'uddîn el-Haskefî, *ed-Durru'l-Muhtâr*, I, 466, I, 743, I, 586.

²⁶¹ İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", *DİA*, XXVII, 133-136.

²⁶² Leknev, ts.; Delhi 191altı [taşbaskı]

²⁶³ Bk. *Umdetü'r-riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*, VI, 258, VII, 256, III, 174.

2.1.1.12. *Mecmeu'l-enhur fî şerhi Mültekâl-ebhur*

Şeyhizâde Abdurrahman (ö. 1078/1667) tarafından İbrahim el Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli eserine yazılan şerhtir. En yaygın *Mültekâ* şerhlerinden biri olup, Osmanlı döneminin temel fıkıh metinleri arasında kabul edilmiş, *Mecelle*'nin hazırlanmasında kendisine sıkça başvurulmuştur. Kaynaklarda *Mecelle*'nin iki yüz yetmiş maddesinin tamamen ve yaklaşık seksen maddesinin kısmen *Mültekâ* ve *Mecma'u'l-enhur*'dan alındığı kaydedilmektedir.²⁶⁴ Eserde nevâzil literatüründen istifade edilmiş²⁶⁵ olup, on yedi yerde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıf yapılmıştır.²⁶⁶

2.2.1.13. *Hâşiyet-ü Tahtâvî alâ Merâkî'l-Felâh*

Şürûnbülâlî'nin, *Nûru'l-İzâh* isimli muhtasarı üzerine yazdığı *Merâkî'l-Felâh* isimli şerhe, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl ed- Dûkâtî et-Tahtâvî (ö.1231/1816) tarafından yapılan bir hâşiyeye çalışmasıdır.²⁶⁷ Tahtâvî, müderrislik, kadılık ve Mısır müftülüğü gibi görevlerde bulunmuş bir Hanefî fakîhidir. Hâşiyesinde nevâzil literatüründen çok sayıda atıf mevcuttur.²⁶⁸ Dokuz yerde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıfta bulunmuştur.²⁶⁹

²⁶⁴ Tahsin Özcan, “Şeyhizâde”, *DİA*, XXXIX, 86; Şükrü Selim Has, “Mültekâ'l-ebhur”, *DİA*, XXXI, 549-552.

²⁶⁵ *El-Muhîtü'l-burhânî*'ye yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. Abdurrahmân Şeyhizâde, *Mecma'u'l-Enhur*, I, 21, II, 283, II, 73. *Fetâvâ-i Kâdîhân*'dan yapılan çok sayıda atıftan bazıları için bk. age, I, 25, II, 740, II, 159. Ebü'l-Leys'e yapılan atıflardan bazıları için bk. age, I, 29, II, 154, II, 705. Sadruşşehîd'e yapılan atıflardan bazıları için bk. age, I, 55, II, 34, II, 725.

²⁶⁶ Bk. Abdurrahmân Şeyhizâde, *Mecma'u'l-Enhur*, I, 38, I, 706, II, 681.

²⁶⁷ Philip Charles Sadgrove, “Ahmed b. Muhammed Tahtâvî”, *DİA*, XXXIX, 438, 439.

²⁶⁸ *Fetâvâ-i Hânîyye*'den yapılan altmışın üzerinde atıftan bazıları için bk. et-Tahtâvî, *Hâşiyetu't-Tahtâvî 'alâ Merâkî'l-Felâh*, s. 526-661-610; Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı için bk. age, 319-381-595-659; *Fetâvâ-i Zahîriyye* için bk. age, 296-447-680-728; Ebü'l-Leys için bk. age, 79-381-209-382-520.

²⁶⁹ Bazıları için bk. et-Tahtâvî, *Hâşiyetu't-Tahtâvî 'alâ Merâkî'l-Felâh*, I, 283-423- 434-725-519.

2.2.1.14. *Tebyînü'l-Hakâik*

Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâî (ö. 743/1343) tarafından, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik* isimli eseri üzerine yazılan bir şerhtir. Mûteber fıkıh eserlerinden kabul edilip, Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Zeylâî, bu eserde ilk dönem Hanefî fakihlerinin yanı sıra, mezhebin sonrakî fakihlerinin görüşlerini de ele almış ve diğer mezheplerin görüşleri karşısında Hanefî mezhebinin tutarlılığını ortaya koymak amacıyla aklî ve naklî delillere yer vermiştir.²⁷⁰ Nevâzil literatüründen faydalanan Zeylâî, beş yerde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıfta bulunmuştur.²⁷¹

2.2.1.15. *Mecma'u'd-Damânât*

Tazminat hukukuna yönelik ilk eserlerden biri olup, mezhepte müçtehit kabul edilen Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Ganim b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 1032/1623) tarafından yazılmıştır.²⁷² *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye dört atfın yapıldığı²⁷³ bu eserde, diğer nevâzil eserleri de kaynak olarak kullanılmıştır.²⁷⁴

2.2.1.16. *el-Înâye fî şerhi'l-Hidâye*

Hanefî mezhebinin muhakkik âlimlerinden kabul edilen Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (ö. 786/1384) tarafından Merginânî'nin *el-Hidâye*'sine yazılan bir şerhtir.²⁷⁵ Babertî, *el-Înâye*'yi yazarken, başta Siğnâkî'nin *en-Nihâye*'si olmak üzere diğer *el-Hidâye* şerhlerinden de istifâde etmiş, bazı yerlerde diğer şârihleri tenkid etmiştir. Sade bir uslûba sahip ve dil, gramer, fıkıh usulü gibi açılardan tahlillerin yapıldığı bu eser, Anadolu'da oldukça rağbet görmüştür. Eserde Ebû Hanîfe ve

²⁷⁰ Necmettin Kızılkaya, "Osman b. Ali Zeylâî", *DİA*, XLIV, 354-355.

²⁷¹ Bk. ez-Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik*, III, 61, II, 274, I, 105, I, 438.

²⁷² Recep Özdirek, "Ganim el-Bağdâdî", *DİA*, 350-351.

²⁷³ Bk. Ganim el-Bağdâdî, *Mecma'u'd-Damânât*, s. 454-422-395-259.

²⁷⁴ *Fetâvâ-i Hânîyye*'den yapılan atıfların bazıları için bk. *Mecma'u'd-Damânât*, s. 27-28-222-454; Sadruş-şehîd'in *el-Vâkıât*'ı için bk. *age*, 12-289-315; *Fetâvâ-i Zahîriyye* için bk. *age*, 189-342-174; Ebü'l-Leys için bk. 70-138-192.

²⁷⁵ Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, IV, 377-378.

talebelerinin içtihat ve delilleri değerlendirilmiş, ayrıca Ebû Hanîfe ve talebelerinden sonra gelen fakîhlerin tercih ve görüşlerine de yer verilmiştir.²⁷⁶ Nevâzil literatürünü kaynak olarak kullanan *el-Înâye*'de, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye dört atıf yapılmış olup, bu dört atıfın tamamı ibâdât bölümü kapsamındadır.²⁷⁷

2.2.1.17. *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitap*

Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ının en tanınmış şerhi olup, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî (ö.1298/1881) tarafından yazılmıştır.²⁷⁸ Nevâzil literatürü bu şerhin kaynakları arasındadır ve dört yerde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıf yapılmaktadır.²⁷⁹

2.2.1.18. *es-Siâye fî Keşfi mâ fî's-Şerhi'l-Vikâye*

Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (ö.1886), Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* isimli eseri üzerine *Umdetü'riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye* ismiyle bir hâşiye yazmış, daha sonra bu hâşiye üzerine *es-Siâye fî Keşfi mâ fî's-Şerhi'l-Vikâye*'yi yazmıştır.²⁸⁰ Leknevî'nin bu çalışmasında, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye üç atıf yer almaktadır.²⁸¹

2.2.1.19. *el-Kavlü'l-Hasen fî cevâbi'l-kavli limen*

Nevîzâde Atâî'nin (ö. 1045/1635) Kudûrî, Kâdîhân, Dürer gibi birçok fıkîh kitabında yer alan bazı görüşleri müellif ve kitap ismi vererek tenkit etmek üzere hazırladığı, Arapça

²⁷⁶ Cengiz Kallek, "Hidâye", *DİA*, XVII, 471, 473; Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, IV, 377-378.

²⁷⁷ *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye yapılan dört atıf için bk. el-Bâbertî, *el-Înâye*, II, 119; II, 120; III, 244; III, 351. Ebü'l-Leys'e yapılan otuzdan fazla atıftan bazısı için bk. el-Bâbertî, *el-Înâye*, VI, 164, 218, 404; Sadruşşehîd'e yapılan otuz kadar atıftan bazısı için bk. VI, 421, 432, 504; Kâdîhân'a yapılan ellinin üzerinde atıftan bazısı için bk. III, 486, IV, 92, 370, X, 371.

²⁷⁸ Davut Yaylalı, "Abdulgânî b. Tâlib", *DİA*, XXIX, 500-501; Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *DİA*, XXXI, 64-66.

²⁷⁹ Bk. Abdülganî el-Meydânî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitap*, I, 82-120-146-167. Ayrıca diğer nevâzil eserlerinden yapılan bazı atıflar için bk. I, 134-131-120-160.

²⁸⁰ İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", *DİA*, XXVII, 133-136.

²⁸¹ Bk. *es-Siâye fî Keşfi mâ fî's-Şerhi'l-Vikâye*, 241-634-690.

küçük bir fıkıh kitabıdır.²⁸² Bu eserin iki yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıf yapılmıştır.²⁸³

2.2.1.20. *Merâkı'l-Felâh Şerhu Nûri'l- 'Îdâh*

Şürûnbülâlî'nin tahâret, namaz ve oruç konularını ele aldığı *Nûru'l-Îdâh* isimli muhtasarı üzerine, eksik olan zekat ve hac konularını ekleyerek yazdığı bir şerhtir.²⁸⁴ *Merâkı'l-Felâh*'ın iki yerinde *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye atıfta bulunulmuştur.²⁸⁵ Eserde başka nevâzil kaynaklarından da atıflar mevcuttur.²⁸⁶

2.2.1.21. *Nûru'l-Îdâh ve Necâtu'l-Ervâh fî'l-Fıkhî'l-Hanefî*

Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî el-Vefâî el-Mısrî (ö.1069/1659) tarafından yazılan, tahâret, namaz ve oruç konularının anlatıldığı özlü bir kitaptır. Fıkha yeni başlayanların kolayca anlayabileceği bu muhtasar eserde, Hanefî mezhebinin ehl-i tercih kabul edilen âlimleri tarafından sahihliği kesin şekilde belirtilen görüşleri kaydedilmiş, hükümlerin delilleri verilmemiştir.²⁸⁷ Bu eserde, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'ye bir atıf yapılmaktadır.²⁸⁸

²⁸² Bk. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi; 34 Nk 2057; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 797; Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 34 Atf 1165; Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 43 Ze 198; Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, 34 Ma 100.

²⁸³ Bk. el-Kavlü'l-Hasen fî cevâbi'l-kavli limen, s. 271-347.

²⁸⁴ Şevket Topal, “Şürûnbülâlî”, *DİA*, XXXIX, 274-276.

²⁸⁵ Bk. eş-Şurûnbülâlî, *Merâkı'l-Felâh*, s. 168-162.

²⁸⁶ *Fetâvâ-i Hânîyye* için bk. eş-Şurûnbülâlî, *Merâkı'l-Felâh*, s. 190,246; Ebü'l-Leys için bk. *age*, 82-110-227; *Fetâvâ-i Zahîriyye* için bk. *age*, 112-215-266.

²⁸⁷ Şevket Topal, “Şürûnbülâlî”, *DİA*, XXXIX, 274-276.

²⁸⁸ Bk. eş-Şurûnbülâlî, *Nûru'l- 'Îdâh*, s. 90. Ayrıca Ebü'l-Leys'e yapılan atıf için bk. s. 133, *Fetâvâ-i Zahîriyye* için bk. s. 89.

2.3. el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye Hakkında Genel Değerlendirme

Hanefî nevâzîlinin gelişim sürecini anlamayı ve *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin literatür içindeki yerini tespit edebilmeyi amaçladığımız bu çalışmada, bazı nevâzil eserlerini, bey' akdi konusu özelinde inceledik. İncelemeye Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i ile başlayıp, literatür içinde köşe taşı kabul edilen ve Ebû'l-Feth Velvâlicî'nin de hocası olan Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı ile devam ettik. Daha sonra nevâzîlin en parlak dönemi sayılan 6/12. asrın ikinci yarısından Merginânî, Kâdîhan ve Ūşî'nin nevâzîllerini ele aldık. Bu isimleri seçme sebebimiz Sadruşşehîd'in doğrudan ya da dolaylı şekilde öğrencisi kabul edilmesiydi. Dolayısıyla, yakın bölgelerde yaşayan nevâzil sahipleri ile Ebû'l-Feth Velvâlicî'nin yöntem ve içeriklerini kıyaslama imkânı bulduk. Burhâneddin el-Buhârî ve Konevî'nin nevâzil eserleri ile de, 7/13. asrın ilk yarısı ve 8/14. asrın sonlarında literatürün ne noktaya ulaştığını görmeye çalıştık. Tezimizin ilk bölümünde, saydığımız her bir eseri ayrı başlık altında incelemiştik. Burada ise, söz konusu eserlerden yola çıkarak *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin Hanefî literatüründeki benzer ya da farklı özelliklerini ele alacağız.

Fetâvâ-i Velvâliciyye, Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i, Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı, Ūşî'nin *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'si, Merginânî'nin *Muhtârâtü'n-Nevâzil*'ine kıyasla hacimli bir fetvâ derlemesidir. Muhtemelen bu kadar zengin bir derleme yapması, Ebû'l-Feth Velvâlicî'nin farklı meşâyih gruplarına katılmış olmasıyla ilgilidir. Zira O, Belh meşâyihından kabul edilmekle birlikte Buhâra ve Semerkant'ta da eğitim almıştır.

Nevâzîlin, mezhebin kurucu hükümlerini yani zâhir ve nâdir rivâyetleri inceleyen ve boşluk doldurucu görev üstlenen yönüne, çalışmamızın ilk bölümünde değinmiştik. Dolayısıyla nevâzil eserlerinde, nevâzil meselelerinin yanında, mezhebin kurucu hükümleri de kaydedilmektedir. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de, bizim incelediğimiz diğer nevâzîllerden, *el-Muhîü'l-Burhânî* dışındakilere kıyasla daha fazla zâhir ve nâdir rivâyet yer almaktadır. Üstelik bu meseleler zikredilirken, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşleri ayrı ayrı ele alınmakta ve tercih edilen görüşlere işaret edilmektedir. Çünkü Ebû'l-Feth'in *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi yazma sebebi, Sadruşşehîd'in *Şerhu'l-Câmiu's-Sagîr* isimli eserini özet bularak, muğlak yerlerini açıklama çabasıdır. Bunun yanında, *Zâhirü'r-Rivâye* eserleri ve şerhlerinden, nevâdir eserlerinden de faydalanmış, nevâzîlden meseleleri de ekleyerek bir nevâzil eseri oluşturmuştur.

Fetâvâ-i Velvâliciyye'de kaydedilen nevâzil meselelerinde, zâhir ve nâdir rivâyetten aktarılan meselelerin aksine, isimlere pek yer verilmemiş ve daha çok tercih edilen görüş esas alınmıştır. İhtilaflı görüşlerde ise kaç vecih varsa sayılmış, hangi meşâyîhe ait olduğuna değinilmemiştir. Ancak bazı yerlerde Semerkandî ve Sadruşşehîd'in tercih ettiği görüşlerin altı çizilmektedir. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, nevâzil meselelerini ele alırken, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye* kadar özet değil, fakat *el-Muhît* kadar da uzun ve dolaylı değildir. Yer yer teorik açıklamalar yapsa da, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*'deki kadar yoğun teorik bilgi içermemektedir.

Ûşî, Kâdîhan gibi isimlerin nevâzillerinde, meselelerin hükmü verildikten sonra, çoğu zaman hükmün gerekçesi izah edilmeden geçilmekteydi; *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de ise her mesele sonunda mutlaka aklî ya da naklî bir gerekçeyle hükmün sebebi îzâh edilmektedir. *Fetâvâ-i Kâdîhân* ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de nevâzil meseleleri kaydedilirken sıklıkla farklı görüşlere ve bunların geçtiği eserlere işaret edilmekte, Kâdîhân bunları iki görüşe ya da tek kavile indirmektedir. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de ise nevâzil meselelerinde ihtilaflara pek girilmemiş, çoğunlukla tercih edilen görüş esas alınmıştır. Ancak zâhir ve nâdir kabilinden meselelerde, bunun aksine, kurucu imamlar arasındaki ihtilaflar ve tek tek her görüşün sahibi zikredilmektedir ve bu yönüyle, *el-Muhîtü'l-Burhânî* ile benzerlik göstermektedir.

el-Fetâvâ's-Sirâciyye'de, Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ*'sında ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de nevâzil meselelerinin geçtiği kaynak ya da görüş sahibi meşâyîhın isimleri zikredilmektedir. Ebû'l-Feth, nevâzilden meseleleri ele alırken, fetvânın kaynağı olan isim ya da eseri zikretmeden, müstakil bir fetvâ olarak kaydetmektedir. Buradan hareketle, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin, nevâzil literatüründe fetvâların ilke ve örnek olay seviyesine yükselmesine katkı sağlayan bir eser olduğunu söyleyebiliriz.

Fetâvâ-i Velvâliciyye, mezhebin diğer türlerine yönelik eserlerine de katkı sağlamış, kendisinden sonra yazılan çok sayıda kitaba kaynaklık etmiş, mütûn ve şerh türü eserler ile kurucu metinler arasında köprü vazifesi icrâ etmiştir. Hatta Osmanlı eğitim müfredâtı ve fıkıh düşüncesinde kaynak olarak kullanılmış, müftülük eğitiminde materyal kabul edilmiştir. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta var ki, bu sayılanların yalnızca *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin değil genel olarak nevâzil literatürünün mezhebe katkısı olduğudur. Nevâzil literatürünün, mezhebe katkılarını, çalışmamızın ilk bölümünde başlıklar halinde ele aldığımızdan tekrara düşmemek adına burada ayrıntıya girmeyeceğiz.

Müellifin Belh, Buhâra ve Semerkand gibi çeşitli bölgelerde bulunmasından hareketle, eserin Mâveâünnehir'deki yaşam hakkında zengin bir materyal sunması kaçınılmazdır. O dönemin çarşı pazarından hukuk sistemine, konuşulan dillerden meslek gruplarına kadar pek çok konuda fikir sunacak muhtevaya sahip olduğu düşünülebilir. Sistemli, anlaşılır, kapsamlı ama bıktırmayan bir içeriğe sahip olan *Fetâvâ-i Velvâliciyye*, Hanefî nevâzil literatürü içinde önemli ve özgün bir konuma sahiptir. Buna rağmen yeterince ismi duyulmamıştır. Bunda Ebû'l-Feth'in bugün Afganistan topraklarında yer alan Toharistan'da yaşamış olması etkili olabilir. Çünkü Toharistan, popüler bir ilim merkezi değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

*el-FETÂVÂ'L-VELVÂLİCİYYE'*YE, BEY' AKDİNİN ŞARTLARI ÖZELİNDE BİR BAKIŞ

3.1. Bey' Akdinin Şartlarıyla İlgili *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye'*den Bazı Örnekler

Bey' bölümü, *Fetâvâ-i Velvâliciyye'*de on fasıl halinde işlenmekte olup ilk iki fasılda bey' akdinin şartları kapsamındaki meseleler kaydedilmekte, ayrıca fâiz ve selem konusu da müstakil bir başlık altında ele alınmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde, *Fetâvâ-i Velvâliciyye'* hakkında yapılacak değerlendirilmelerin daha iyi anlaşılması ve hem bu eser hem de genel olarak nevâzil literatürü hakkında fikir vermesi amacıyla, bey' bahsinin şartları ile ilgili kaydedilen meselelerden bazılarını, Arapça orijinalini Ekler bölümünde sunmak suretiyle ve herhangi bir yorum yada değerlendirme yapmaksızın aktardık. Çalışmanın hacmini korumak amacıyla, *Fetâvâ-i Velvâliciyye'*de bey' akdinin şartlarıyla ilgili yer alan örneklerin hepsini değil, bir kısmını aktardık ve yüksek lisans tezinin kapsamını zorlayacağı için fâiz ve selem meselelerinin yer aldığı başlıkları atladık. Söz konusu meseleleri, *Fetâvâ-i Velvâliciyye'*deki gibi alt alta sıralamayıp, konularına göre gruplandırdık.

3.1.1. İcab-Kabûl Uygunluğuna Yönelik Meseleler

1. Bir adam diğere "şu kölemi sana bın dirheme sattım" dese, müşteri de "قد فعلت" (gerçekten yaptım) demiş olsa satış gerçekleşir; çünkü bu söz tekit (kesinlik, katîlik) ifade eder. Müşteri "evet" demiş olsaydı satış akdi tamamlanmış olmazdı; çünkü bu söz tekit (kesinlik, katîlik) ifade etmez. Nitekim karısına boşanma konusunda "ken-

din seç, kendi kararını kendin ver” diyen bir adama cevaben kadın “قد فعلت” (gerçekten yaptım) derse, bu söz, muhayyerlik ifade eder ve eğer kadın “evet” cevabını verseydi muhayyerlik ifade etmezdi.²⁸⁹

2. Bir adam diğetine “köleni bin dirheme satın aldım” dese ve diğeri de “قد فعلت” (gerçekten yaptım) veya “نعم” (evet) ya da “parayı getir (ver)” demiş olsa bey’ sahih olur. Çünkü bunlar cevap niteliğindedir.²⁹⁰
3. Bir adam diğetine “şu elbiseyi sana yirmiye (yirmi dirheme) sattım” dese, müşteri de “ona (on dirheme) alıyorum ya da kabul ediyorum” diyerek elbiseyi alıp gitse, elbise onun yanındayken ziyan olsa; müşterinin elbise kıymetini ödemesi gerekir (dolayısıyla akit tamamlanmamıştır). Eğer satıcı, müşteri elbiseyi alıp giderken “yirmiden aşağıya olmaz” deseydi de müşteri öyle gitseydi, bu durumda müşterinin elbise karşılığında yirmi dirhem ödemesi gerekirdi. Çünkü satıcının sözünü duyup da elbiseyi alarak gitmesi, onun biçilen fiyata delaleten (dolaylı olarak) razı olduğunu gösterir (yani akit tamamlanmıştır).²⁹¹
4. Bir adam başka birinden dokuz dirheme bir elbise satın almak istese, bunun üzerine satıcı Farsça olarak “on dirhemdir, daha aza vermem (fiyatı düşürmem), duydun mu?”²⁹² dese ve müşteri “râzıyım” diyerek cevap vermiş olsa; satıcının “bu fiyata onu satmam çünkü “on dirhemdir, daha aza vermem (fiyatı düşürmem), duydun mu?”²⁹³ şeklindeki sözünde, satıştaki icaba delalet eden bir şey yoktur ki, başkasının (müşterinin) “razıyım” sözüyle akit tamamlanmış olsun.²⁹⁴

²⁸⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 137 (1 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 127a. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 569

²⁹⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 138 (9 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 269. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 611.

²⁹¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 137 (4 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 576; 594. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 65.

²⁹² Çalışmamızda kullanılan *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*'nin baskısında Farsça ibare hatalı yazılmıştır. Doğrusu “به ده درم، کم ندهم شنیدی؟” olmalıdır. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye, nr. 2044 (2. cilt), vr. 1b.

²⁹³ Farsça ibare için bkz. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye, nr. 2044 (2. cilt), vr. 1b: “به ده درم، کم ندهم شنیدی؟”.

²⁹⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 137 (5 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 413.

5. Pazarlık yapanlardan birisi on dirheme sattığını söylese, diğeri de dokuz dirheme aldığını belirtse, kabz gerçekleşse ve taraflar oradan ayrılırsalar, bu satış dokuz dirhem üzerine yapılmış olur. Çünkü satışta tarafların son sözüne bakılır ve ona göre hüküm verilir.²⁹⁵
6. Bir adam diğeri “şu elbiseyi kendime ona sattım” dese, diğeri de “sattım” dese sonra müşteri “ben onu istemiyorum” dese, satış akdi henüz tamamlanmadığı için müşteri “istemiyorum” deme hakkına sahiptir. Hâlbuki “bunu senden ona satın aldım” deseydi, karşı taraf “sattım” deseydi, sonra müşteri yine “ben istemiyorum” deseydi ya da müşteri “şuna ona râzıyım” deyince, satıcı “sattım” dese sonra yine müşteri “ben istemiyorum” deseydi, satış tamamlandığı için müşterinin bunu söylemeye hakkı olmazdı.²⁹⁶
7. Bir adam diğeri “şu kölemi sana bin dirheme sattım” dese, alıcı da “iki bin dirheme senden satın aldım” dese, satıcı fiyattaki artışı kabul ederse, iki bin dirheme bu bey câizdir. Eğer satıcı kabul etmezse bin dirheme bu satış tamamlanmış olur. Zira ortam, müşterinin fiyat teklifi noktasında satıcıya düzeltme fırsatı verecek şekildedir. Sanki müşteri şöyle demiş gibidir: “Satışı bin dirheme kabul ettim ve bin dirhem daha arttırdım.”²⁹⁷
8. Bir adam başka bir kimseye “şu köleni bana sattın” diyerek mektup yazsa, mektup kölenin sahibine ulaşsa ve o da “kölemi sana sattım” diye cevap yazsa, bu bey’ akdi olmaz. Çünkü bey’ akdi, iki rûkûn ile kâim olur ve (bu örnekte) rûkûnler yoktur. Eğer mektupta “köleni satın aldım” diyen kişiye karşılık kölenin sahibi “ben de

²⁹⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 137 (6 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 272. Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 413. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 590.

²⁹⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 138 (10 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 613.

²⁹⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 142-143 (29 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 127a. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 569. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 64.

köleyi sana sattım” derse, iki rûkûn da tamamlandığından (yani îcâb ve kabul tamam olduğundan) satış gerçekleşirdi.²⁹⁸

3.1.2. Teâtî İle Bey’ Kapsamında Meseleler

1. Bir adam nar sahibine para bırakıp, oradan bir tane nar alıp gitse, narların sahibi de râzı gelip ses çıkarmazsa, o bey’ tamamlanmış olur. Çünkü bey’, teâtî²⁹⁹ ile de gerçekleşir.³⁰⁰
2. Bir adam diğerine “şu köleyi sana bin dirheme sattım” dese, bunun üzerine müşteri köleyi kabzetse, aralarında bey’ akdi meydana gelir; çünkü teâtî ile de gerçekleşir. Bu evlâdır.³⁰¹
3. Bir adam fırıncıya gidip dirhemler vererek “senden yüz ekmek aldım” dese ve her gün beş menn ekmek alacak olursa bu satış, fasittir, yenen miktar da mekruh olur; çünkü müşteri, zikredilen miktar dışında ekmek satın almaktadır ve satış meçhul duruma gelmiştir. Eğer yerse, fasit akit hükmünce yemiş olur. Ama eğer fırıncıya dirhemleri verip akdin başında “senden satın aldım” demeksizin her gün beş menn ekmek alsaydı bu işlem sahih ve yediği de helal olurdu. Ödeme yaparken (dirhemleri verirken) satın almayı niyet etmiş olsa bile akit meydana gelmez; çünkü sırf niyetle akit tamamlanmış olmaz. İkinci örnekte satış akdi tamamlanmış olur; zirâ satış, teâtî yoluyla yapılmıştır; dolayısıyla mebî mâlumdur. Bu durumda satış akdi sahihtir.³⁰²

²⁹⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 139 (11 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 414. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 272. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 613 Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi 'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 476.

²⁹⁹ Teâtî: “Muâtât ile eş anlamlı olan kelime, fıkıh terimi olarak sözlü veya söz yerine geçtiği kabul edilen bir yolla beyanda bulunmaksızın mal ve bedelin değış tokuş edilerek bir satım akdinin kuruluş ve ifâsının eş zamanlı gerçekleştirilmesidir.” Hamdi Döndüren, DİA, XXX, 329

³⁰⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 137 (2 numaralı fetvâ) Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 128a. Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 413. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 570.

³⁰¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 140 (16 numaralı fetvâ). Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 412.

³⁰² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 149 (71 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü 'n-Nevâzil*, s. 532. Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr.127b.

3.1.3. Taraflar İle İgili Meseleler

1. Bersam (zatü'l-cenb) hastalığı olan ve baygına satış yapılmaz. Cinnet geçirip ayılan kişinin bey'i ancak onun rızası alındığı takdirde câiz olur. Vekâleti ise ancak ayıldığında câizdir. Çünkü baygınlık, cinnet gibi ehliyet arızaları ara ara yok olmakta; bu nedenle itibar bakımından yok hükmündedir. Başkalarının böyle kimselere velâyetleri de geçersizdir. Akıl zayıflığı olan bunak bey akdi ve diğer tasarruflarında akdinin geçerliliği hususunda küçük (çocuk) gibidir. Çünkü o, mecnun hükmündedir. Deyn (semen) ile bey akdini gerçekleştirirse, herhangi bir bedel olmadığını düşünür, bu sahih değildir. Çünkü o, semen olarak tasavvur edilmeyeni isimlendirmiştir. Böylece semeni olmayan bir bey gibi olmuştur.³⁰³
2. Bir adam başka adama evinden toprak taşıyıp atmasını emretse, görevi üstlenen adam da toprağı evden taşıdıktan sonra atmak yerine gidip başkasına satsa, bu bey' işi emreden lehine câiz olur ve para da onun olur. Çünkü emri veren kişi toprağın atılmasına râzı olduğundan, satışına da evleviyetle rıza göstermiş sayılır, böylece bey rızasıyla gerçekleşmiş olur.³⁰⁴
3. Bir adam bir başkasını “ya şu içeceği içeceksin ya da şu bağı satacaksın” diye zorlasa, adam da bağı satsa, sonra içeceği içse burada iki vecih vardır: İçecek, içilmesi helal olan bir şey ise satış câizdir. Çünkü o, kendi rızasıyla bey akdini yapandır. Ancak, helal olmayan bir içecek ise satış fâsittir. Çünkü bu, ikrah altında yapılan bir satıştır.³⁰⁵
4. Kanı helal olan kimse kölesini satsa, yani eğer İslâm'dan döndükten sonra satış yapsa ve mürted iken öldürülse, satışı bâtil olur. Ama eğer Müslüman olursa Ebû Hanîfe'ye göre satış mevkuftur; çünkü ona göre mürtedin tasarrufları mevkuftur.

³⁰³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 157 (107 numaralı fetvâ).

³⁰⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (35 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 134a. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 576. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 75.

³⁰⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (36 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 576.

Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise mevkûf değildir. Onlar şöyle derler: Akdin sıhhatı ehliyet, geçerliliği de mülkiyete dayanır. Bu da mevcut olduğu için geçerli olması gerekir. Ebû Hanîfe'ye göre ise: Mürted harbîdir, elimiz altında makhûrdur (esirdir). Harbî ne zaman ki esir edilirse, bedeni işlevsiz hale geldiği (durduğu) gibi tasarrufları da icmâ ile askıya alınır. Burada da (mürted) böyledir.³⁰⁶

3.1.4. Meclis Bütünlüğü ile İlgili Meseleler

1. Bir adam diğerine “bunu sana sattım” sözünden sonra müşteri ya da satıcı (kabulden önce) akit meclisinden kalksa, akabinde müşteri “satın aldım” demiş olsa bey' sahih olmaz. Çünkü meclisi değiştirmek, bey'den vazgeçmeye delalet eder. Dolayısıyla satıcının icâbı, müşterinin kabulünden önce batıl olmuştur.³⁰⁷
2. Bir adam diğerine “şu elbiseyi sana on dirheme sattım” dese o esnada müşterinin elinde bir kadeh olsa, suyu içtikten sonra satıcıya “kabul ettim” diye yanıt verse bu bey' câizdir; çünkü bununla (su içmekle) akit meclisi değişmiş olmaz ve îcaptan yüz çevirmeye delalet etmez.³⁰⁸
3. İki kişi yürürlerken biri diğerine “sana kölemi on dirheme sattım” dese, bir adım attıktan sonra (diğeri) “onayladım” dese, bu bey' câizdir. Bazı yerlerde (kitaplarda) böyle zikredilir. Ancak bu *Zâhiru'r-rivâye* görüşlerine aykırıdır. Çünkü *Zâhiru'r-rivâye* görüşlerinde bu câiz görülmemektedir. Çünkü akit meclisi değişmiştir ve meclis değişikliği bey'den yüz çevirmeye delâlet eder.³⁰⁹

³⁰⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 153 (95 numaralı fetvâ). Abdulhalik Uygun, Hâssî'nin *Fetâvây-ı Suğrâ* isimli eserinin Tahkik ve Tahlili s. 129.

³⁰⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 137 (3 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 128a.

³⁰⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (30 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr.128a. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 272. Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 571.

³⁰⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (31 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr.128a. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 272. Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 570. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 64. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fî'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 476.

3.1.5. Mebî'nin Mevcut Olmasıyla İlgili Meseleler

1. Bir adam hasat zamanından hemen önce başkasından ölçekle buğday satın alsa, satış anında buğday mevcut olduğu için bey' akdi tamamlanmış olur. Aynı şekilde (buğday) saplarını satın almak da câizdir; çünkü bunlar mevcuttur. Yine aynı şekilde boğazlamadan önce koyunun butlarını satın almak câizdir. Harman edilmeden/dövülmeden evvel söz konusu buğdayın samanını satın almak ise câiz değildir. Çünkü saman, bey akdi esnasında mevcut değildir. Hatta henüz mevcut olmadığı için ekinlerin sapına dövülmeden evvel "saman" bile denilmez. Ancak tınazdan sonra, savrulmadan önceki aşamada, ekin saplarını satın alırsa câizdir.³¹⁰
2. Bir adam başkasına "senin bu hıyar tarlanı sattım"³¹¹ lafzıyla henüz kelek vermemiş karpuz fidelerini satsa bu bey' câiz olur. Çünkü satış karpuz fideleri üzerine gerçekleştirilmiştir, kelek üzerine değil. Satıştan sonra olgunlaşıp karpuz olan kelekler ise kendi malı olur.³¹²

3.1.6. Mebî'nin Malum Olmasıyla İlgili Meseleler

1. Bir adam "şu bağın üzümünü her bir vikri³¹³ falanca fiyattan sana sattım" dese, bu mesele iki vecihtir: Birinci vecih: Eğer "vikr" taraflarca biliniyorsa ve bağdaki üzümler de bir cins ise, Ebû Hanîfe'ye göre sadece bir vikr üzümde akdin câiz olması gerekir. İmâmeyn'e göre ise hepsinde câiz olur. Bu hüküm meşhur buğdaydan bir yığın örneğine binâen çıkarılır ki, bir adam her kafizi³¹⁴ bir dirhemden buğday

³¹⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 145 (45 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 337. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 69; 78. Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 419.

³¹¹ *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*'nin baskısında Farsça ibare hatalı yazılmıştır. Doğrusu "این خیارزار ترا فروختم" olmalıdır. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmaniye, nr. 2044 (2. cilt), vr. 4b.

³¹² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 146 (52 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 337. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülâzîz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 601.

³¹³ Bir ölçü birimi olduğu anlaşılan vikr hakkında bilgiye ulaşamadık.

³¹⁴ Kafiz: "Eski bir hacim ve alan ölçüsüdür. Yer, zaman ve ölçülen şeyin cins ya da vasfına göre farklı değerler aldığından günümüzdeki karşılığının tespiti zorlaşmaktadır. Bir kafiz = 1/3 vesk = 8 mekkûk = yirmi sa' = 80 müd eşitliği elde edilir. Bu hacim 106.(1/3) ritl ağırlığında buğday ölçmektedir." Cengiz Kallek, *DİA*, XXIV, 155.

yığını satsa, Ebû Hanîfe'ye göre sadece buğday yığınındaki bir kafizde satış gerçekleşmiş olur, İmâmeyn'e göre ise, buğday yığınının tamamında akit câizdir. İkinci vecih: Eğer “vikr” taraflarca biliniyor fakat bağdaki üzümler farklı cinslerde ise, Ebû Hanîfe'ye göre bey'in asla câiz olmaması gerekir. İmâmeyn'e göre tamamında câizdir, bu hükmün dayanağı da meşhur sürü ve koyun meselesidir: Her bir koyunu bir dirhemden bir koyun sürüsü satsa, Ebû Hanîfe'ye göre bu koyunların hiçbirinde satış câiz değildir. İmâmeyn'e göre ise koyunların hepsinde akit câizdir. Fakih Ebû'l-Leys ilk vecihte cevabın tümünde ittikfakla câiz olduğunu, ikinci vecihte ise, ihtilaflı olduğunu zikretmiştir. Söylediğimiz gibi bu böyle değildir. Ebû'l-Leys insanlara kolaylık olsun diye bu meselede İmâmeyn'in görüşünü tercih etmiştir.³¹⁵

2. Bir adam çıkıp diğerine “şu köyün tamamını kölesinden öküzlerine, buğdayından bitkisine kadar sana sattım” şeklinde yuvarlak ifadeler kullansa, burada beş mesele karşımıza çıkar. İlki: Bu lafızdaki kullanım. İkincisi: “Bu *konak*taki her eşyayı sana sattım” şeklindeki kullanım. Üçüncüsü: “Bu *ev*deki her eşyayı sana sattım” şeklindeki kullanım. Dördüncüsü: “Bu *sandık*taki her eşyayı sana sattım” şeklindeki kullanım. Beşincisi: “*çuvallardaki* her eşyayı sana sattım” şeklindeki kullanımdır. Bu beş mesele iki vecih üzeredir: Eğer müşteri belirtilen yerlerin içinde neler olduğunu bilirse satış câizdir. Çünkü satılan şey (mebi) bilinmektedir. Eğer belirtilen yerlerin içinde neler olduğunu bilmiyorsa birinci ve ikinci meselede (kullanımda) satış câiz olmaz Zira, cehâlet fâhiş derecededir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci kullanımlarda ise cehâlet az olduğu için satış câiz olur.³¹⁶
3. Bir adam karpuz satıcısına gidip “şu cins karpuzlarından on karpuz ne fiyat söylersin?” dese, bunu söylerken hangi on karpuz olduğunu belirlemese, satıcı da bir fiyat söylese ve on tane karpuzu ayırıp müşterinin önüne koysa, müşteri kabul edip

³¹⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 140 (17 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr.119b. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 336. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 558.

³¹⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 140 (18 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 120a. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 559.

üzerinden bir süre geçerse, karpuzlar adediyyât-ı mütefâvit³¹⁷ olsa da akit istihsan sebebiyle câiz olur. Nar da böyledir; çünkü satıcının on tane ayırıp müşterinin önüne koyması “îcab” niteliğindedir ve müşteri kabul ettiğinde de bey akdi tamamlanmış olur. Eğer yüz koyun içinden on tane koyun satın alınırsa bu akit bâtil olur, bu durum *el-Kitap*’ta³¹⁸ da bu şekilde zikredilmektedir. Bey’in bâtil olmaması için îcabın yukarıdaki gibi olması gerekmektedir, yani satıcının on koyun ayırıp müşterinin önüne koyması ve müşterinin de ayrılan koyunları kabul etmesi lazımdır. Nar, karpuz, kavun gibi şeylerde aynı kıstas söz konusudur, eğer satıcı müşterinin talebi kadar mebîyi ayırmazsa ya da ayırıldığında müşteri kabul etmez ise satış gerçekleşmez.³¹⁹

4. Bir adam diğerine “şu elbiseyi sana sattım” dese, ancak kumaşın dokumasının atkısı ipek, çözgüsü pamuktan olsa bu satış câizdir.³²⁰ Çünkü dokumada atkı çözgüye tabidir. Zira elbise atkıya nispet edilir, atkı meydandadır, görülür, çözgü ise görülmez.³²¹
5. Bir adam sulama kanalı da içinde olan bir arsa satın alsın, ancak su miktarı belirtilmeksizin akit yapsa yine de bu bey’ câiz olur. Çünkü kanal arsaya tâbîdir ve her ne kadar kanaldaki su miktarı bilinmese de arsa malumdur.³²²

³¹⁷ Adediyyât-ı mütefâvit: “Aynı cinsten olup sayı ile satılmakla birlikte değer ve standart açısından farklı olan mallar bu bölüme girer. Bunlara kıyemî mal da denir.” Hamdi Döndüren, *DİA*, I, 356.

³¹⁸ *el-Kitap* ifadesi Sadruşşehîd’in *Kitabü’l-Vakiât*’taki ifadesi olup, bununla muhtemelen Ebû’l-Leys Semerkandî’nin *Uyûnu’l-mesail* adlı eseri kastedilmiştir. Çünkü bu mesele Semerkandî’nin eserinden alınmıştır.

³¹⁹ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 145 (47 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû’l-Leys Semerkandî, *Uyûnu’l-Mesâil*, s. 163. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 367-368. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 591. el-Ferğânî, *Fetavâ-i Kâdîhân*, II, 68.

³²⁰ *Atkı*, dokumacılıkta kumaşı oluşturan iplik sisteminden kumaşın enine doğru yani kumaş kenarına dik olarak yerleşendir. Atkı iplikleri, *çözgü* iplikleriyle dik açılıdır. Bu iki iplik birlikte kumaşın dokusunu oluşturur.

³²¹ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 148 (61 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 610. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 79. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 501.

³²² Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 149 (69 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 614.

6. Bir adam sedefi içinde inci satın alsa, Ebû Yûsuf “bu bey’ câizdir, ancak inciye gördüğü anda müşteriye muhayyerlik tanınır” demiştir. İmam Muhammed “bu bey’ bâtıldır. Nitekim fetvâ da İmam Muhammed’in görüşüne göredir. Çünkü sedef incinin dışını sarmalar. Eğer “inci” diye isimlendirilmeksizin sedef satın alınırsa ancak o zaman bu bey’ câiz olur; çünkü sedef, hem inciye hem de kabuğuna verilen genel isimdir. Çünkü sedef hepsini kapsayıcı bir isimdir.”³²³

3.1.7. Mebî’nin Hukûken ya da Örfen Mal Sayılmasıyla İlgili Meseleler

1. Farsça’sı “زروک”³²⁴ olan sülûğün satışı câizdir ve bu muhtâr görüştür. Çünkü insanların ona ihtiyacı var ve onunla servet elde ediyorlar. Sülûğü kullanımı için birini kiralamak da ittifak ile câizdir. Zirâ bir “eylem” (emme eylemi) üzerine akit yapılmaktadır. Eğer sülûk suyun içindeyken ölürse iki farklı sonuç çıkar: Emme işleminden sonra öldüyse akit fâsid olur, emme işleminden önce öldüyse akit fâsid olmaz.³²⁵
2. Mescidin sergisi (hasırı) eskidiği zaman onu satıp üstüne para ekleyip yeni sergi almak câizdir, çünkü eğer başka bir yönden hâlâ fayda görür durumda olsa artık o sergi faydalanılmaz hükmündedir. Görmez misin ki, bir kimse bir başka insanın gömleğini yırtsa, başka bir yönden faydalanabilecek bir durumda olsa bile onu hükmen faydalanılmaz duruma getirmiştir ki, kıymetini öder ve (yırtık) gömlek kendisine kalır.³²⁶

³²³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 150 (77 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü 'l-Mesâil*, s. 141. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 378. el-Fergânî, *Fetavâ-i Kâdîhân*, II, 68-75.

³²⁴ Sülûğün Farsça karşılığı hem matbu nüsha hem yazma nüshalarında (Nurosmaniye, nr. 2044 (2. cilt), vr. 3a.) hatalı bir şekilde verilmiştir. Doğrusu Sadruşşehid'in *el-Vakâat*'ında geçen "زروک" şeklindeki yazıdır.

³²⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 142 (23 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 123b, 126b. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 347. Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vakâat* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 565. el-Fergânî, *Fetavâ-i Kâdîhân*, II, 67.

³²⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 142 (27 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 126b. Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vakâat* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 568.

3. Maymun satışı câizdir. Hatta domuz dışında tüm hayvanların satışı câizdir. Çünkü onun gerek kendisinden gerekse derisinden yarar sağlanmaktadır.³²⁷
4. Bir belde var ki oranın halkı Müslüman olduklarını iddia ediyor, namaz kılıp oruç tutup Kur'ân okuyor ancak aynı zamanda putlara da tapıyor. Müslümanlar bu topluluğun üzerine akın düzenleyip onları esir almış olsa, bir kimse de o esirlerden satın almak istese, bu husus iki vecih üzeredir: Eğer krallarına kulluğu ikrar etmiyorlarsa yaşlıları değil, sadece kadın ve çocukları satın almak câizdir. Zira onlar, Müslüman olduklarını ikrar etmekle birlikte putlara taptıkları için mürted olurlar. Yok, eğer krallarına kulluğu ikrar ediyorlarsa köleliği ikrar etmiş olduklarından, yaşlıları da satın almak câizdir.³²⁸
5. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ibrişim tohumu yani ipek böceği kozasının satışı câizdir. Çünkü yörenin âdeti böyle olduğundan fetvâ da bu yöndedir. İmam Muhammed'e göre ipek böceğinin satışı da, yöre âdeti böyle olduğundan câiz olup, fetvâ bunun üzerinedir.³²⁹ Bir kadın, başka bir kadına ibrişim tohumu yani ipek böceği kozasını geri almak üzere verse, tohumdan ipek böceğine döndüğünde, yarısı kadının yarısı ipek böceklerine bakacak kişidir. Zira bu taksimde, yarı miktar, ipek böceğinin ağaçtayken yediği yaprakların ücreti, ecr-i misli sayılmaktadır. Tıpkı ineğini yem karşılığı başkasına bakıma veren kişinin, yem ücretine mukâbil yarısını karşı tarafa vermesi ya da tavuğun bakımı karşılığı yumurtaların yarısını vermesi gibi.³³⁰

³²⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 142 (28 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 126b. Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 139. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 513. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 348. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 569. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414.

³²⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 143 (34 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 131a. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 573.

³²⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145 (41 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 136a. Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 138-139. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 513. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 349. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 579. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414.

³³⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145 (42 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 136a. Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 138-139. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 513. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI,

6. Bir adamın kendi arazisindeki otları satışı hususunda iki vecih vardır. Birinci vecih: Eğer o otlar arazi sahibi tarafından sulanarak büyüdü ise emek verdiği için satması câizdir. Ayrıca otlar onun mülkü sayıldığından, sahibinin izni olmaksızın onları kimse alamaz, kendisinin satması câizdir. Sanki balığı alıp suya atanın satması câiz olduğu gibi. İkinci vecih: Arazinin yağmur suyu ile sulanması hâlidir ki bu durumda otlar kendiliğinden büyüdüğü için arazi sahibinin malı olmayıp onları satması câiz görülmez. Bunun örneği balık tutup suya atar ve satarsa câizdir. Otlar kendiliğinden yeşerirse satışı câiz değildir. Çünkü otlar onun malı değildir. Otlar mübâh kapsamında olup nitekim başka insanların da onu alıp istifade etmesi mümkündür.³³¹
7. Bir adamın köpeğini boğazlayıp sonra etini satması câizdir. Aynı şekilde eşeğini boğazlayıp etini satması Sadruşşehîd'in tercihiine göre câiz olup bu et temizdir. Domuzu kesip etini satmak ise câiz olmaz. İki mesele arasındaki fark şöyledir: Kesilen köpeğin etinden şer'an faydalanması câizdir. Kedisine yedirmesi câizdir çünkü temizdir ve domuz temiz değildir. Domuz etini ise köpeğine yediremez çünkü domuz necistir. Boğazlanmış köpekle meyte farklı değerlendirilmiştir. Farkı ise meyte etinden şer'an faydalanmanın câiz olmayışıdır. Kedisini doyurmak da bir faydalanma şeklidir. Nitekim Peygamber Efendimiz (sav) "meytenin (şer'î usulle boğazlanmayan) hiçbir şeyinden faydalanmayınız" buyurmuştur.³³²
8. Yırtıcı hayvan etini satmak sahih değildir. Çünkü kendisinden istifade edilmesi câiz değildir (yani mal değildir). Meselenin cevabını İmam Muhammed mutlak olarak böyle söylemiştir. Meselede iki vecih vardır: Eğer satılan şey meyte ise etini satmak

349. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 579. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414.

³³¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 145 (44 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 531. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 340. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 581. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 67. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 497.

³³² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 147 (56 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 349. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 607. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 76. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 514.

câiz değildir. Bu, İmam Muhammed'in zikrettiği görüşün tevilidir. Ancak eğer yırtıcı hayvan boğazlanarak öldüyse bazı meşâyih'in görüşüne göre câiz değildir ve Sadruşşehîd'in tercih ettiği fetvaya göre câizdir. Çünkü bu et temizdir ve bu mesele bu kitabın Namaz bölümünde geçti.³³³

9. Ehli küfrün aralarında meyte satması câiz değildir. Çünkü meyte, onlara göre de mal değildir. Eğer koyunu boğarak veya ölene dek vurmak onların adetlerinde varsa, boğazladıkları hayvanı satmaları câizdir. Çünkü bu hayvan bize göre de boğazlanmış hayvan hükmündedir. Görmez misin Mecusîlerin boğazlayıp aralarında sattıkları, her ne kadar kestikleri bize göre meyte olsa da câizdir.³³⁴
10. Bir adam diğerine yenen cinsten balçık satarsa, bu bey' iki vecihtir: Eğer balçık yenmek dışında başka bir şekilde faydalanılan bir türden ise bey' câiz olur. Çünkü bu kendisinden şer'an faydalanmanın câiz olduğu maldır. Eğer balçıktan yenmek dışında başka bir şekilde faydalanılmıyorsa o zaman bey' câiz olmaz. Çünkü bu durumda şer'an faydalanması câiz olmayan mal demektir. Yenerek faydalanmaya gelince bu, zararlı ve ölüme götüren bir şeydir.³³⁵

3.1.8. Mebî'nin Tesliminin Mümkün Olmasıyla İlgili Meseleler

1. Bir adam buz kalıbı satarsa, bu hususta iki değerlendirme yapılır: Bunlardan birincisi, buz kalıbının kendisi olmadan (rakabesiz) satışı hususudur. İkincisi ise görme muhayyerliği olup olmaması hususudur ki, bu konuda muhtelif kaviller mevcut olmakla birlikte muhtar görüşe göre (mezhep içinde tercih edilen görüş) bey'in câiz olacağı yönündedir. İster önce teslim edilsin sonra satışı yapılsın, isterse önce satış

³³³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 147 (57 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 349. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülâziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 607. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 414. el-Fergânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 76.

³³⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 149 (75 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 135. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 350.

³³⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 149 (72 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 416. el-Fergânî, *Fetavâ-i Kâdîhân*, II, 76.

yapılsın sonra iki günde buz kalıpları teslim edilsin fark etmez, câizdir. Eğer teslimat üçüncü günden sonra yapılırsa, akit batıl olur. Çünkü üç günden az sürede teslim edilen buz kalıplarındaki erime, yesîr noksan (akdin aslî unsurlarına zarar vermeyen vasıftaki eksiklik) olduğundan itibar edilmez. Semenden de bir pay düşülmez. Fâhiş noksana (akdin aslî unsurlarına zarar verecek ölçüdeki eksiklik) ise itibar edilir; çünkü semenden de bir pay düşülür. Bu iki meseleyi ayıran şey, üç günlük süredir ve bu noksan, fahiş bir seviyedir. Buz kalıbı satışındaki ikinci değerlendirme ise şudur: Eğer bey câiz olursa müşteri teslim alırken görürse görme muhayyerliği hakkı doğar. Teslim aldıktan sonra görürse görme muhayyerliği hakkına sahip olamaz; çünkü birinci vecihte noksanlık az seviyededir. İkinci vecihte noksan aşırı derecede değildir. Bazı yerlerde (kaynaklar) böyle zikredilmiştir ki bu durum, teslim üç gün tamamlandığında gerçekleşirse böyledir. Ancak üç günden önce teslim edilirse birinci meselede de söylediğimiz gibi sözleşme vaktinden itibaren üç güne kadar “görme muhayyerliği” vardır.³³⁶

2. Karpuzun içindeki çekirdeği satın almak, her ne kadar sahibi karpuzun kesilmesine izin verse bile bâtil olur. Çünkü teslim için, karpuzla zarar vermeksizin o çekirdeği çıkarmak mümkün değildir.³³⁷
3. Boğazlanan bir koyunun içkembesini, henüz derisi yüzülmeden önce satmak câizdir. Çünkü hayvanda bir zarara yol açmadan içkembenin çıkarılması ve müşteriye teslimi mümkündür. Ancak müşteri görmediği bir şeyi satın aldığı için, teslim aldığı anda ona muhayyerlik hakkı tanınır.³³⁸

³³⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 141 (19 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr.120b. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 361-362. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 559. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 68. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi 'l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 481. Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 416.

³³⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 150 (78 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü 'l-Mesâil*, s. 141. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 378. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 74.

³³⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 150 (79 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü 'l-Mesâil*, s. 141. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 378. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 74.

4. Bir adam bir tavuğu satsa, müşteri satıştan sonra tavuğun karnında inci bulsa, çıkan inci satıcıya aittir. Çünkü inci tavuktan bir parça sayılmaz. Eğer tavuk canlıyken inci karnına ulaşırsa ve müşteri tavuğun inciye yuttuğu anda bunu görürse bu bey' fâsid olur. Çünkü tavuğa zarar vermeden inciye teslim etmek mümkün değildir. Eğer tavuk ölmüşse, karnındaki inciye satarsa bu bey' câiz olur. Çünkü tavuğa zarar vermeden inciye müşteriye teslim etmek mümkündür.³³⁹
5. Bir adam dut yaprağı satın alırsa, bu meselede üç vecih vardır: İlk ihtimal, hemen teslim almaya yönelik bir satın alma işlemidir ki câizdir. Çünkü dut yaprağı, teslimi mümkün ve kendisinden de şer'an faydalanılabilen bir maldır. İkinci ihtimale göre, eğer dut yapraklarını peyderpey teslim alma şartıyla satın alırsa câiz değildir. Çünkü yapraklar dalındayken artacak ve satın alınan yapraklar ile satın alınmayan yapraklar karışmış olacaktır. Üçüncü ihtimale göre eğer bir şey şart koşulmadıysa, o gün içinde satılan yapraklar teslim alındıysa bu bey' câizdir. Fakat yapraklar, bir gün geçtikten sonra alınırsa bey' fâsid olur. Çünkü dut yaprakları ertesi güne kadar artar. Bundan sakınmak mümkündür. Burada problemi çözmek için şöyle bir yol izlenebilir: Müşteri dut ağacını kökü ile birlikte satın alıp yapraklarını topladıktan sonra satıcıya tekrar geri satar.³⁴⁰
6. Bir adam yüzüğünün taşını ya da evinin kapısını satmak istese, bu meselede iki vecih vardır: Eğer zarar vermeden (taşı yüzükten, kapıyı da evden) sökmek mümkün olarsa bey' câizdir, çünkü teslimi mümkün bir mal satılmış olur. Ama eğer bu ikisine bir zarar gelmeden sökmek mümkün olmayacaksa müşteri muhayyerdir. İsterse taşı yüzükten, kapıyı evden sökme vaktine kadar bekler, isterse de bey'i fes-

³³⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 150 (80 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 142-149. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 319. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 74. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 594. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 503.

³⁴⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 148 (66 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 122b. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 337. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 563; 611. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 419. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 72-73. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 497.

heder. Çünkü bu durumda satılan mallar bir yönden teslimi mümkün sayılırken diğer yandan da teslimi mümkün olmayan mal sayılır. Dolayısıyla bu tarz işlemlerde, satış mevkûf³⁴¹ olur.³⁴²

3.1.9. Hisseli Satışa Yönelik Meseleler

1. Bir adamın bir evdeki hissesini başka bir adam satın almış olsa, eğer müşteri de satıcı da evden ne kadarlık bir payın satıldığını bilmiyor ise bu işlem câiz olmaz. Hem müşteri hem de satıcı evdeki hissenin miktarını biliyor ise satış câizdir. Miktarını müşteri biliyor, satıcı bilmiyor ise yine câizdir. Ancak müşteri bilmiyorsa, satıcı bilse dahi Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre satış câiz olmaz. Ebû Yûsuf ise dedi ki: "Satıcı bilse de bilmesede câizdir, *el-İ'sâm*'da da böyle zikredilmektedir". *Muhtasarı'l Kâfi*'de ise Ebû Yûsuf ile Muhammed'in görüşü şöyle verilmiştir: İmam Muhammed görüşü muzdariptir. Müşterinin durumu öğrenmesi halinde muhayyerdir. Ebû Yûsuf şöyle der: "*el-İ'sâm*'ın rivayetinde satılan şey, mekâna işaret ve kendine izafetle biliniyor, mesela bir kölesi olan kimsenin 'kölemi sana sattım' demesi gibi, burada muhayyerlik vardır. Çünkü miktar bilinmemektedir. Vasıftaki bilinmezlikte, müşteri öğrendiği zaman kendisi için muhayyerlik hakkı doğurur. Miktardaki bilinmezlik önceliklidir". Ebû Yûsuf ve Muhammed derler ki: "Bu bilinmezlik teslim ve tesellümü engelleyici anlaşmazlığı gerektirir. Zira müşteri, miktarı bilmediği zaman 'onun hissesi yarısıdır' der, satıcı da 'benim hissem dörtte bir' der ve böyle bir bilinmezlik de satışın cevâzına engel olur." Bu, köledeki hissesini hibe etmiş ama hibe edilen hissesini bilmeyenin durumu gibidir ki câiz olmaz. Burada böyledir.³⁴³

³⁴¹ Mevkûf: "bir hüküm ifade etmesi başka birinin izin ve icazetine muhtaç olan fiil ya da akittir. Başkasının malını fuzûlî olarak satmak gibi ki bu akdin müşteri için mülkiyet ifade edebilmesi için mal sahibinin akde icazet vermesi gerekir." Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 372.

³⁴² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 151 (88 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 629.

³⁴³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 159, 160 (116 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 481.

2. İki kişinin ortak olduğu meyveli bir hurma ağacı veya ekin bulunan tarlada ortaklardan birisi kendi hissesi olan hurma ağacı veya meyvesini, ya da tarla veya ekini satsa; bazıları “bu konuda *el-Kitap*’ta³⁴⁴ herhangi bir hüküm zikredilmemiştir, ancak câiz olması gerekir” demişlerdir. Çünkü müşteri hasat etmeye/kesmeye zorlanamaz. Zira hurma ağacı, tarla ve ekinin hepsinde satıcı yerine geçer.³⁴⁵
3. İki kişi arasında ortak bir bostan olsa, ortaklardan biri diğerinin de rızası ile kendi payını başkasına satsa, bu bey’ câiz olmaz. Çünkü bu, satıcıdan başkasına zarar doğuran bir satıştır ve diğer ortak rıza göstermiş bile olsa zarar doğuran bir muameleyi yapmaya zorlanamaz.³⁴⁶
4. Bir adam ve kadının küçük bir oğulları olsa, kadın adama “şu evi senden oğluma kendi malı ile aldım” dese baba da “sattım” dese bu bey’ câiz olur. Çünkü baba, kadının satın almasına izin vermiştir. Eğer bu ev, baba ile başka bir yabancı arasında ortak bir ev olsaydı da kadın “şu evi oğlum için kendi malı ile sizden satın aldım” deseydi, ortaklar da “sattık” deselerdi bu bey’ yine câiz olurdu. Çünkü söz konusu satışta tek bir akit vardır. Sadece yarısında câiz olmaz. Baba hanımına her iki hisseyi birlikte almaya izin vermiş olur.³⁴⁷
5. Aynı kökten iki tane dal vermiş bir ağacın sahibi, ağacın dallarından birini satsa, kestiği yeri açıklarsa bu bey’ câiz olur. Dalı kesmek ağaca zarar vermez; çünkü bu şartlarını bir araya getiren bir satıştır.³⁴⁸

³⁴⁴ *el-Kitap*’tan kasıt, muhtemelen Ebu Bekir Muhammed b. Fazıl el-Buhârî’nin *el-Fetava* adlı eseridir. Çünkü Sadruşşehid meseleyi onun eserinden aktarmıştır.

³⁴⁵ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 146 (50 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 598; 599. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 419. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 58.

³⁴⁶ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 146 (53 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 337. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 604. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 419. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 71. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 482.

³⁴⁷ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 148 (64 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 611.

³⁴⁸ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 149 (70 numaralı fetvâ). Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 332. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 615. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 419.

6. Başı, butları ve derisi birinde kalmak, bedeni de diğer kişide kalmak üzere anlaşarak iki kişi bir deveyi satın alsalar, bunu satıcıya söylemeseler, bedenın sahibi kim ise devenin hepsi onun olur. Onun içindir ki deveye “bedene/kurbanlık deve” adı verilir. Eğer başı, butları ve derisi birinin, eti de birinin olmak üzere anlaşsalar deve ikisi arasında yarı yarıya bölüştürölür. Çünkü onlardan her birinin tek başına satış akdini yapması muhtemel değildir ve her biri de asıl değildir, dolayısı ile deve ikisi arasında ortak olur.³⁴⁹
7. Hurmanın ham hali bir kişinin, olgunlaşmış hali de diğer kişinin olması şartıyla iki kişi anlaşsa ve bir hurma ağacı satın alsalar, bu akit câiz olur. Parasını öderken, aldıkları ürünün kıymeti üzerinden aralarında taksim yaparlar. Çünkü hurmanın yaş hali ve olgun halini, bey’ esnasında ayırmak câizdir.³⁵⁰
8. Binası birinin arsası diğerinin olmak üzere anlaşan iki kişi, birleşip bir mekân satın alsalar, zikrettiğimiz üzere bu bey’ câiz olur.³⁵¹
9. Biri demirini, diğeri de süslemelerini almak üzere anlaşan iki kişi süslü bir kılıcı satın alsalar, deve meselesinde söylediğimiz gibi kılıç ikiye ayrılır. Taşı ile birlikte yüzük de böyledir. Çünkü mana tamamını içine alır.³⁵²
10. Biri arazisini diğeri ağaçlarını almak üzere anlaşan iki kişi bir bahçe satın alırlarsa, bu bey’ hurma ağacı meselesinde söylediğimiz gibi câiz olur. Ağacın kesimi ağaç

³⁴⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (131 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 128, 132. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 585.

³⁵⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (132 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 133. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 585. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 333.

³⁵¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (133 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 133. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 585. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 75.

³⁵² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (134 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 133. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 585. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 75.

sahibine ait olup, kesim esnasında açık bir zarar oluşursa bu zararı aralarında paylaşmaları lazım gelir. Çünkü keserken meydana gelen açık zarar, yüzükteki taşı ve süslemeleriyle birlikte olan kılıç örneği gibidir.³⁵³

3.1.10. Bir Safkada Malın ve Mal Olmayan Şeyin Satışına Yönelik Meseleler

1. Bir adam şeftali satın alsa ve içinde ham şeftali bulunsa, bu satış fâsîd olmaz. Olgunlaşmamış armut satışında aynı durum söz konusudur çünkü bu ham meyveler, kendisinden istifade edilmesi şer'an câiz olan maldır. Çünkü onları hayvanlar yiyebilir.³⁵⁴
2. Bir adam bağ bozumunda, bir kısmı ham bir kısmı olgunlaşmış üzüm satın alsa bu bey' iki vecih üzerinedir: Tamamı aynı cinsteki meyvelerden bazısı olgunlaşmış, bazısı ham olursa satış işlemi câizdir. Ancak farklı türlerdeki meyve çeşitlerinden bazısı ham, bazısı şeftali ve armut gibi türlerin olgunlaşmış olursa, bu bey' câiz değildir. İlk vecihin câiz olması örfe dayandığı içindir. İkinci vecihte ise örf söz konusu değildir.³⁵⁵
3. Bir adam on tane yumurtayı satın alıp teslim aldıktan sonra içlerinden bir yumurtanın bozuk çıktığını görse, bu akdin asla herhangi değeri yoktur. Satış da hepsinde fâsîd olur. Çünkü aynı akitte hem mal olan hem de mal olmayan şeyleri satın almıştır. Benzer bir durum olarak bir miktar karpuz satın alırsa ve karpuzlardan bazısı ne kendisi ne de kabuğu para etmeyecek şekilde bozuk çıkarsa, daha önce belirttiğimiz gibi tüm karpuzlarda bey' fâsîd olur.³⁵⁶

³⁵³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (135 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Üşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 419. Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 133. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 333.

³⁵⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 148 (62 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 335. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülâzîz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 610.

³⁵⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 148 (67 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 334. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülâzîz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 612. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fî'l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 497.

³⁵⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 151 (86 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: . Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 161.

4. Bir adam kabristanlığı ve mescitlerini istisna bırakmaksızın köyün tamamını satın alsın bu bey' fâsid olur. Çünkü mescit ve mezarlık gibi şeylerde bey' bâtıldır.³⁵⁷

3.1.11. Akitte Koşulan Şartlara Yönelik Meseleler

1. Bir adam köydeki birinden odun satın alsın bu satış sahihtir. Satış lafzına bitiş olarak “şu odunları benim eve taşıyiver” demesi de bu satışı fasit yapmaz. Çünkü bu söz, bir şart değildir, satıştan sonra başka bir sözdür. Satıcı isterse taşır, istemezse taşımaz.³⁵⁸
2. Süt vermesi için bir cariye satın alma konusunda meşâyih ihtilâf etmiştir. Ancak muhtâr görüş bu akdin câiz olması yönündedir. Çünkü süt vermek de tıpkı kâtip ya da fırıncı bir köle satın almak gibi -Farsçası مردایگی yani süt annelik olup- bir zanaat sayılmaktadır.³⁵⁹
3. Müşterinin, yırtığı olan bir ayakkabıyı satıcının dikmesi şartıyla satın alması câiz olur. Çünkü bu, insanlar arasında yapılan bir iştir.³⁶⁰
4. Müşterinin, gömlek kesip dikmesi şartıyla keten bezi kumaştan bir elbise satın alması câiz olmaz. Çünkü bu işlem insanlar arasında yapılan bir şey değildir.³⁶¹

³⁵⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 151 (87 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 73-74. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 482. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 422. Abdulhalik Uygur, Hâssî'nin *Fetâvây-ı Suğrâ* isimli eserinin Tahkik ve Tahlili s. 131.

³⁵⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 147 (58 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 608.

³⁵⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 174 (125 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 120b. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 77. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 500. Burhanneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 395-396. Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 560.

³⁶⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (136 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 607. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 78.

³⁶¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (137 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulnasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 607.

5. Müşteri, haracını/vergisini daima satıcının ödemesi şartıyla bir arazi/ çiftlik satın alsın bu işlemde iki vecih vardır: Eğer haracın tamamını satıcının vermesi için şart koşarsa bu satış fâsid olur. Çünkü müşteriye ait bir borcu ödeme yükümlülüğü satıcıya verilmiştir. Eğer haracın bir kısmını ödemesini şart koşarsa da, bunun haracın hangi kısmı olduğuna bakılır. Satıcıdan asıl verginin ödenmesi bekleniyorsa işlem fâsid olur. Asıl vergi üzerine bir fazlalık söz konusu ise ve bu fazlalığın ödenmesi bekleniyorsa işlem câiz olur. Çünkü asıl vergi üzerine yapılan bir ekstra ücret, müşterinin ödeme gücünü zorlayabilir. Bu, şart olmaksızın sabittir.³⁶²
6. Bir adam diğerine “dış taraftaki konağımı sana sattım ancak iç taraftaki konağım için bana yol bırakman şartıyla” dese, bu bey’ fâsid olur. Çünkü şart fâsittir. Ama eğer “dış taraftaki konağımı sana sattım ancak iç taraftaki konağa yol olacak kısım müstesna” derse, bu bey’ câizdir; çünkü satıcı, satım yapmış ve içinden bir şeyi istisna kılmış olur. Zira yolu, iç konağın kapısı sayılmaktadır.³⁶³
7. Bir adam soğan ve benzeri türden tarlada biten ürünler satsa, satıcı mahsulün bir kısmını çıkarıp “tarlanın her tarafında ürün böyle çok olmak üzere satıyorum” dese bu satış işlemi fasittir. Çünkü tarlanın her tarafında ürün yoğunluğu aynı olmayıp değişebileceğinden, “fâsit bir şart” koşulmuş sayılmaktadır.³⁶⁴
8. Habîs (bir çeşit tatlı) yedirmek şartıyla bir köle satın alınsa, bu bey’ fâsittir. Bu işlem ile köleyi doyurmak üzere satın almak arasında fark vardır. Birinci işlemde koşulan şart (yani köleye tatlı yedirmek), akdin gerektirmediği bir şarttır. Üzerinde

³⁶² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 175 (138 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 120b. Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, s. 511. Ūşî, *el-Fetâvâ 's-Sirâciyye*, s. 422. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 78-80. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 501.

³⁶³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 176 (141 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 128a, 128b. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdihân*, II, 75.

³⁶⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 176 (142 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 619.

akit yapılan şey (köle) için bir menfaattir. Hakkın aslındandır. İkinci işlemde koşulan şart (köleyi doyurma) ise akdin gerektirdiği şarttır; mülkiyet hükmünce köleyi doyurmak efendisi üzerine vazifedir.³⁶⁵

9. Bir adam bir cariyeyi hamiledir diye satsa, bu meselede iki vecih vardır. Eğer bunu satıcı şart koştuysa, satış câizdir. Zira bu, zâhirde bir ayıptan berâet şartıdır. Fakat cariyeyi bu şartla sûtanne olarak satsa, satış fâsit olur. Yok, eğer bunu müşteri şart koşarsa, satışta tehlike barındıran bir şart olduğundan satış fasittir. Çünkü müşteri, cariyeyi zâhirde sûtannelik için aldığından, hamilelik onun nezdinde fazlalıktır.³⁶⁶
10. Müşteri, satıcının evine kadar getirmesi şartıyla süt satın alsa, bu durumda iki vecih vardır: Eğer bey' Arapça ile yapıldıysa satış sahih olmaz; çünkü Arapçada "الحمل" (taşıma) lafzı ile "الایفاء" (yerine getirme) lafzı arasında fark vardır. Ama eğer bey' Farsça lafızla yapıldıysa satış sahih olur; çünkü Farsçada "الحمل" (taşıma) lafzı ile "الایفاء" (yerine getirme) lafzı arasında fark yoktur. Bu durumda satıcı, müşteri sütü görmeden evine taşısa, müşteri daha sonra görmüş olsa ve görme muhayyerliği istese, sütü iade etme hakkı yoktur. Fakîh Ebü'l-Leys'in tercihi bu şekildedir. Çünkü geri vermiş olsa taşımaya ihtiyaç duyar ve bu durumda müşteri yanında meydana gelen bir ayıp menzilesinde olur.³⁶⁷
11. Bir kimse, satıcının etrafını duvarla çevirmesi şartıyla bir bağ satsa, bu bey' fâsid olur. Çünkü koşulan bu şart, söz konusu akdin gerekliliğinden (muktezasından) değildir ve taraflardan birinin menfaati söz konusudur. Ancak satıcı "sen şu bağı satın alırsan ben de etrafını duvar ile çeviririm" şeklinde vaatte bulunsa, bu bey' câizdir. Çünkü söz konusu vaat bu satışta şart koşulmuştur. Satıcı duvar yapmaya zorlanmaz çünkü satıcının teberru olarak yaptığı vaadi yerine getirmesi gerekmemektedir.

³⁶⁵ Ebü'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 176 (143 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 137a. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 77. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 417. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 394.

³⁶⁶ Ebü'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178 (157 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebü'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 140. Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 120b. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 77. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 395-396. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 417.

³⁶⁷ Ebü'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 178, 179 (160 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebü'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129b. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 78.

Ancak eğer müşteri isterse, bağı satıcıya iade eder. Çünkü müşteri, bu satışa rıza göstermeme hakkında sahiptir.³⁶⁸

12. Satıcı “şu kumaşı yirmi dirheme, “ve” on dirhemini bana borç vermen şartıyla sana sattım” derse, bu bey’ câiz olur. Ancak burada satıcının “bana borç vermen şartıyla” sözüne satışta itibar edilmez. Çünkü şart ifadesini “ve” edatı ile zikretmiştir. Bu durumda atıf harfi sayesinde şart değil, ilk cümleye matuf olmuş sayılır.³⁶⁹

3.1.12. Bedel Kapsamındaki Meseleler

1. Bir adam bir kürr³⁷⁰ karşılığında vasıfları belirtilen bir köle satın alsa, müşteri ücret olan kürrü satıcıya verse, satıcı bir kürr olduğunu tasdik edip teslimat esnasında o miktarda kürr olup olmadığını tartmadan köleyi karşı tarafa verse, bu işlem câizdir. Çünkü burada kürr, semen hükmündedir, mebî hükmünde değildir. Satışın câiz olması için de ölçmek şart değildir.³⁷¹
2. Boğazlanmış bir koyunun işkembesini derisini yüzmeden satarsa, bu bey câizdir. Çünkü satıcının zarar vermeden teslim etmesi ve onu çıkarması mümkündür. Çünkü bu, teslimattan sayılır. Gördüğü zaman müşterinin görme muhayyerliği vardır; çünkü görmediği şeyi satın almıştır.³⁷²

³⁶⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 179 (164 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdulhalik Uygur, Hâssî'nin *Fetâvây-ı Suğrâ* isimli eserinin Tahkik ve Tahlili s. 133.

³⁶⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 184 (180 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü 'l-burhânî*, VI, 395. Abdulhalik Uygur, Hâssî'nin *Fetâvây-ı Suğrâ* isimli eserinin Tahkik ve Tahlili s. 132.

³⁷⁰ Kürr: I. “İraklılarca kullanılan 60 kafız = 40 irdebb = 720 sâ' alan bir ölçü birimi. Hanefilere göre 2420.64 litre = 2348.280 kg buğday almaktadır.” (Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013, 322.) II. “Daha çok kuru gıda ölçümünde kullanılan eski bir ölçü birimidir. Kullandığı dönem, bölge ve ölçülen şeyin cins ya da vasfına göre farklı değerler alan kürr; altmışlı sistemde 60 kafize, onlu sistemde on Attike medimnosuna eşittir. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) verdiği bilgilerden 12 vesk = 30 irdeb = 60 kafız (kankal) = 480 mekkûk = 720 sâ' = 1440 keylece = 2880 müd hacmindeki kürrün 1920 Herat menâsı = 3840 rıtl yani 1,5667 ton buğday ölçtüğü anlaşılmaktadır. Basralılara göre ise altı eşek yüküne eşdeğerdir.” (Nebi Bozkurt, *DİA*, IIVI, 559-561.)

³⁷¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 145 (46 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 161. Abdunlasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 590.

³⁷² Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 150 (79 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 166.

3. Bir adam kuyumculara ait bir toprağı bir bedel karşılığında satın alsa, bu konuda iki vecih vardır. Eğer o toprakta altın veya gümüş bulursa bu bey' câiz olur. Çünkü müşteri, sergilenen durumdaki altın ve gümüşü bedel karşılığında satın almıştır. Eğer altın ve gümüş bulmazsa, bu satış câiz değildir. Çünkü açıkça altın-gümüş satın almak istemiş, ancak orada altın ve gümüş bulunmamıştır.³⁷³

3.1.13. Veznî ve Keylî Ürünlerin Satışıyla İlgili Meseleler

1. Unun eşit miktardaki un ile keylî olarak satışını İmam Muhammed kitabında zikretmemiş, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan Zahirü'r-rivaye dışındaki eserlerden câiz olduğu rivayet edilmiştir. Kudûrî, "âlimlerimizden gelen rivayete göre bu bey' câizdir" demiştir. Çünkü aynı cinsten iki keylî ürünü, öğütülmeden önce câiz olduğu gibi eşit miktarda satmıştır.³⁷⁴
2. Ekmek karşılığında un alım satımı veya ekmek karşılığında buğday alım-satımı, iki ürün ister müsavi olsun isterse biri diğerinden fazlaca olsun peşin (yeden bi yedin / یدا بيد) olduğu zaman câizdir. Bu, Ebû Yûsuf'un *Nevâdir-i Ebû Yûsuf* adlı eserinde de böyledir. Çünkü aralarında bir yönüyle mücâneset (cins ortaklığı) olsa da, öğütülmeden önceki mücâneset her yönüyledir. Öğütülme işleminde cüzlerin ayrılmasından başka bir değişim olmamıştır, un ayrılıp parçalanmış buğdaydır ve bir şey ayrılıp parçalandığında başka bir cinse dönüşmez. Bu sebeple buğday ile un arasında faiz tahakkuk eder. Ancak her yönüyle miktardaki birlik hususunda aralarındaki mücâneset ortadan kalkmıştır. Çünkü bunlardan biri keylî, diğeri veznîdir. Fazlalık ribâsında haramlıkta zat ve miktarda her yönden mücânesete dayanır. Ancak birini diğeri karşılığında veresiye satış yaparsa, bu ise iki vecih üzeredir: Ekmek peşin, un ve buğday veresiye olursa, satış câizdir. Çünkü bu durumda veznî olanın karşılığında keylî, keylî olan karşılığında da veznî olanı teslim etmiştir. Teslime konu olan şey, vasfı ile zapt edilir (kabzedilir). Buğday ve un peşin olup ekmek

³⁷³ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 146 (49 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 594. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 75-76. Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, s. 416.

³⁷⁴ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 157 (108 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129a.

veresiye olursa bu câiz değildir. Çünkü burada teslim konu olan ekmek, tartılmak suretiyle zaptı (kabzı) mümkün olmayan şeylerdendir. Zira ekmek uzunluk, genişlik, kalınlık ve incelik bakımından kendi arasında dikkate değer bir farklılık gösterir. Bu özellikler ise beyan suretiyle bildirilmesi mümkün vasıflar değildir. Bu açıklamalar İmam Muhammed'in olup, *Nevâdir-i İbn-i Rüstem*'de geçer. Yine bu açıklama Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'den nakil ileldir. Onlar ekmekte selem satışına cevâz vermezler. Bu görüş, İmam Ebû Yûsuf'tan nakledilmez. Çünkü O, ekmekte her şekilde selem satışını câiz görür. Ekmekte selem satışının câiz olup olmadığı hususunda İmam Muhammed *el-Kitap*'ta herhangi bir görüş zikretmemiştir. İbn-i Rüstem *Nevâdir*'inde şöyle zikreder: Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre câiz değildir. Ebû Yûsuf'a göre ise belirli bir tartı ve fiyat şart kılındığı zaman câizdir. Ebû Yûsuf şöyle der: Veznî bir şey karşılığında teslim etmekle diğer tartılan şeylerde olduğu gibi câiz olur. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed ise diyorlar ki: Evet, zikrettiğimiz gibi tartılma yönüyle vasıfla zapt edilmeyen şeydedir.³⁷⁵

3. Ekmeğin borç alınması hakkında farklı rivâyetler vardır ki bu görüşlerin özeti şöyledir: Ebû Hanîfe'ye göre selemde ne vezin, ne de adet olarak câiz olmadığı gibi bu husus da ne ölçü, ne de adet itibarı ile câiz değildir. Ebû Yûsuf'a göre, tartılarak borç alınması câiz olup adet olarak câiz olmaz. İmam Muhammed'e göre ise, her ne kadar selem satışında ne tartı ne de adet olarak câiz olmasa da ekmeğin tartılarak borç alınması câizdir. Bu durumda İmam Muhammed, adet olarak borç alınmasının cevâzı hakkındaki kıyası, insanların örfü sebebiyle terk etmiştir.³⁷⁶

³⁷⁵ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 157, 158 (109 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129a. Abdulhalik Uygur, Hâssî'nin *Fetâvây-ı Suğrâ* isimli eserinin Tahkik ve Tahlili s. 141.

³⁷⁶ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, III, 158 (110 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 129a.

3.1.14. Çeşitli Meseleler

1. Bir adam kimseye vasiyet etmeksizin ölse, karısı terekeden kalan evini diğer vârislerden izin almadan satsa ve adamın kefen masraflarını karşılasa, ölünün de terekesini kapsayacak borcu yoksa, evin satışında kadının payına düşen kısım kadar satış akdi câizdir. Çünkü kadın kendi malını satmıştır. Bu kadın (kefen masraflarına harcadığı miktar için) ölünün malına dönebilir mi? (yani kefen parasını önce kendi cebinden karşılayıp daha sonra ölen kişinin terekesinden bu masrafı düşebilir mi?) Bu mesele iki vecih üzeredir: Eğer ölüyü “kefen-i misil” ile kefenledi ise dönebilir, çünkü varislerden biri tekfin işini tek başına yapabilir. Eğer kefen-i misilden fazlasını harcadıysa ölünün malına dönemez. Zira varislerden biri bu şekilde fazla harcama yapamaz. Karısı kefen-i misil miktarınca dönebilir mi? Bunun hüküm ile ilgili olarak, bazı yerlerde (kaynaklarda) dönemeyeceğine dair görüşler zikredilse bile dönebileceği açıktır. Fazla harcamada ölünün malına dönülememesinde ise, masraf yapan kişinin teberru yolunu seçtiğini belirtir. Kefen-i misil için, sağlığında iken mesela bayram günlerinde giydiği elbiselere bakılarak karar verilir.³⁷⁷
2. Bir topluluk esir satın alması için bir kişiyi dâru’l-harbe gönderse ve satış işlemi için para toplayıp verse, görevi üstlenen kişinin esirleri satın almazdan evvel o esirlerin durumunu iyice bilmesi gerekmektedir. Söz konusu aracı, dâru’l-harpte birinin esir olduğunu bildirdiğinde, iki ihtimal söz konusu olur. Birinci ihtimale göre, aracının satın aldığı kişi, kendisinin esir olduğunu haber veren biriye bakılır. Eğer esir olarak satın aldığı kişi hür çıkarsa üstelik kendisini satın almasını istemediyse, satın alınan kişinin bedeli de toplanan maldan verildiyse, durum değerlendirmesi için o bölgede böyle bir köle (satışı) var mı diye araştırılır. Ya da insanların kabul edeceği bir miktar ile yani “kıymet-i misil” ile satın alındıysa, işlem câiz olur. İkinci ihtimale göre, yukarıda bahsi geçen satışta, eğer esir “beni satın al” dedikten sonra aracı satış anında “satın aldım” dediyse, satış masrafı mal sahiplerinin hesabından düşülür. Üçüncü ihtimale göre, aracının satın aldığı kişiler esir, köle veya cariye ise

³⁷⁷ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 141-142 (22 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 121b. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 561.

satın alınan kişilerin bedeli mal sahiplerinin malından ödenir. Çünkü köle ve cariyeler dâr-ı harp ahâlisinin malıdır. Onları satın aldığı zaman sanki kendisi adına almış gibi olur ve bedelini mal sahiplerinin hesabından öder.³⁷⁸

3. Bir adam Mecûsî bir köle satın alsa, köle Müslüman olmaktan kaçınsa ve satış yapılırken efendisine dönerek “eğer beni Müslüman bir adama satarsan kendimi öldürürüm” demiş olsa yine de o kölenin satılması câizdir. Çünkü köle gayri müslimdir.³⁷⁹
4. Bir arazinin sahipleri ölse, geriye kalan köylüler arazinin haracını ödeyemez duruma gelseler ve araziye sultana teslim etmek isteseler, böylesi bir arazi için sultana düşen en isabetli icraat, arazinin köylülerde kalmasını temin için kiraya vermek ve haracını kira ücretinden ödemek olacaktır. Kiralama mümkün olmazsa sultanın araziye satması câizdir. Sultan söz konusu araziye kendisi satın almak isterse, birisine araziye başka birine satmasını emreder, daha sonra müşteriden kendisi satın alır. Bu şekilde hareket etmek, töhmetten uzak kalmasını sağlar.³⁸⁰
5. Bir adam “içinde şu kadar ve şu kadar meyve veren hurma ağacı var” diyerek bir araziye meyvelerle birlikte satsa, arsada meyve vermeyen bir hurma ağacı bulunsa, bu akit fâsit olur. Çünkü ödenen ücrette meyveler için de bir hissesi vardır ve başlangıçta belirlenen hisse ne ise bey’in de oradaki mevcut hak üzerinde gerçekleşmesi gerekmektedir.³⁸¹
6. Bir adam “içinde şu kadar ve şu kadar hurma ağacı var” diyerek bir arazi satsa, müşteri de satıcının verdiği sayıdan daha az ağaç bulsa, bu bey’ câiz olur. Müşteriyeye

³⁷⁸ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 144 (39 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 135b. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 578.

³⁷⁹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 145 (43 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *en-Nevâzil*, vr. 136b. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 580.

³⁸⁰ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 147 (55 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 606. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 79-80.

³⁸¹ Ebû'l-Feth, *el-Fetâvâ 'l-Velvâliciyye*, III, 177 (148 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, s. 142. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 78.

muhayyerlik tanınır, isterse paranın tamamı ile araziyi satın alır, istemezse de geri verir. Çünkü hurma ağacının, ödenen parada bir hissesi yoktur. Bu durumda satış, hisseye değil bedelin tamamıdır. Aynı şekilde “şu kadar ve şu kadar odası var” diyerek bir konak satılsa ancak, oda sayısı verilenden az çıkarsa yine bey’ câiz olur.³⁸²

7. Bir adam şarkıcıdır diye bir cariye satın alsa, cariye şarkıcı çıkarsa da çıkmasa da bu bey’ câiz olur, geri iade edemez. Çünkü bu durum bir cariyede ayıp sayılmamaktadır.³⁸³
8. Bir adam koyun diye şart koşup bir hayvan satın alsa fakat satın aldığı hayvan keçi çıkarsa, bu bey’in câiz olması gerekir. Çünkü hayvanlarda cins birliği vardır. Müşteriye ise muhayyerlik hakkı tanınır.³⁸⁴
9. Bir adam İmam Muhammed’in teliflerinden nikâh kitabı diye talak kitabı alsa veya tıp kitabı alsa, ya da (İmam Muhammed’in teliflerinden nikâh kitabı diye) Hasan b. Ziyâd’ın nikâh kitabını alsa, bu bey’ câiz olur. Çünkü aralarında cins birliği vardır. Zira kitap denildiğinde mürekkep ile yazılan şey anlaşılır.³⁸⁵
10. Bir adam her bir zirâ’sı bir dirhem üzerinden on zirâ’lık kumaş topu alsa, kumaş ise dokuz buçuk zirâ’ çıkarsa, topu dokuz dirheme almış olur. Bu, Ebû Hanîfe’nin kavli olup muhtâr (mezhep için tercihe şayan) görüş kabul edilmektedir. Çünkü zirâ’ vasıftır, şart ile asıl olmuştur. Dokuzdan fazlası şartta dirhem karşılığı olarak tam manasıyla bulunmamakta olup, dirhem zirân karşılığıdır.³⁸⁶

³⁸² Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 177 (149 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû’l-Leys Semerkandî, *Uyûnü’l-Mesâil*, s. 142. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 78.

³⁸³ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 177 (147 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Ebû’l-Leys Semerkandî, *Uyûnü’l-Mesâil*, s. 141. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 77. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 417. Burhaneddin el-Buhârî, *El-Muhîtü’l-burhânî*, VI, 397-398. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 500.

³⁸⁴ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 179 (161 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 502. Üşî, *el-Fetâvâ’s-Sirâciyye*, s. 414; 429. Abdunasır Hâkimi, Sadruşşehîd Ömer b. Abdülaziz’in *el-Vâkıât* isimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi, s. 630.

³⁸⁵ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 179 (162 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: Burhaneddin el-Merginânî, *Muhtârâtü’n-Nevâzil*, s. 507. el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 79.

³⁸⁶ Ebû’l-Feth, *el-Fetâvâ’l-Velvâliciyye*, III, 174 (127 numaralı fetvâ). Ayrıca bu meselenin benzeri için bk: el-Ferğânî, *Fetâvâ-i Kâdîhân*, II, 70. Akram Hakim, Cemâleddin el-Konevî’nin *el-Gunye fi’l-Fetâvâ* isimli

SONUÇ

Hanefî mezhebinin temelleri Irak'ta atılmış ve mezhebin ilk sistemiği burada, Ebû Hanîfe ve ashâbının fıkıh akademisinde oluşturulmaya başlanmıştır. Zamanla yeni topraklar fethedilmiş ve Hanefî mezhebi, yeni coğrafyalardan insanların dînî hayatlarını idâme ettirmesine kılavuzluk etmeye başlamıştır. Bugün Orta Asya dediğimiz Mâverâünnehir bölgesi, Hanefî mezhebiyle tanışan bu yeni topraklar arasındadır. Şeybanî'nin öğrencileri olan Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816) ve Ebû'l Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), Irak'ta kayda geçirilen mezhep birikimini Mâverâünnehir'de naklederek yaymıştır. Ancak Irak'ın sosyal ve kültürel hayatına göre oluşturulan hükümlerin, bu yeni bölgede birbir uygulanması mümkün değildir. Bu durum, yeni olaylar karşısında yeni şeyler söyleme ihtiyacını doğurmuş ve böylece nevâzil kavramı ortaya çıkmıştır.

Mâverâünnehir'de 4/10.asır sonrası ilmî bir inkişaf yaşanmış ve Belh, Buhâra, Semerkand, Horasan gibi eğitim merkezleri popüler hâle gelmiş, zengin kütüphaneler kurulmuş, Orta çağın isminden söz ettiren bir bölgesi haline gelmiştir. Moğol istilâsına kadar devam eden bu süreçte, Hanefî mezhebi Mâverâünnehir'deki ilmî hayatın canlılığına paralel olarak büyük gelişme kaydetmiştir. Çalışmamıza konu olan nevâzil eserleri de, 4/10.asırda, Ebûlleys Semerkandî (ö.373/983)'nin *en-Nevâzil* isimli çalışmasıyla ortaya çıktığı bilinen ve 8/14. asıra kadar Mâverâünnehir'de kendini geliştiren zengin bir literatür oluşturmuştur.

Nevâzil, iki yönlü bir yöntem ortaya koymaktadır. İlk yönü, mezhebin kurucu metni addettiğimiz zâhir ve nâdir rivâyetleri inceleyen yönüdür ki, daha önce hükme bağlanan meselelerin, yeni bir sosyal çevrede ve yeni şartlarda meydana gelmesi durumunda daha önce verilen hükümde güncellemeye gitmek ya da kurucu imamların görüşleri arasında tercih edilen görüş yerine diğer görüşlerden birini esas almak şeklinde gerçekleşir. Nevâzilin diğer yönü ise, ilk kez karşılaşılan ve dolayısıyla zâhir-nâdir rivâyette hükmü bulunmayan bir meselede çözüm üretmesidir. Bu yönüyle nevâzil, mezhep fıkhında oluşan boşlukları doldurucu bir işleve sahip olmaktadır.

Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, s. 481.

Nevâzil literatürü, genelde hükme bağlanan meselelerin alt alta sıralanarak aktarıldığı, kazuistik eserler topluluğudur ve bu yönü, mezhep doktrininin oluşması yolunda nevâzili önemli bir konuma taşımaktadır. Çünkü İslâm fıkında, önce münferit meselelere cevaplar üretilmiş, sonra bu mesâil üzerine bir doktrinleşme gerçekleşmiştir. Fıkıh, toplumdaki olayları ve gelişmeleri takip ederek, uygulanabilir doktrinler belirlemektedir.

Nevâzil literatürü, “mütûn” denilen ve mezhep doktrinlerini muhtasar biçimde derleyen kitaplar için zengin bir malzeme sunmaktadır. Ayrıca nevâzil literatürü, mütûn ile kurucu kaynak kabul edilen zâhir ve nâdir rivâyet arasında adetâ bir köprü vazifesi de üstlenmektedir. Çünkü nevâzil literatürü, karşılaşılan yeni olayların çözümünü ilk önce zâhir ve nâdir rivâyetlerde aramış, bulamadığı takdirde yeni hüküm vaz etmiştir.

Nevâzil literatürü, mütûne kaynak olması yanında mezhebin başka literatürlerine de katkı sağlamaktadır. Kısa ve normatif formdaki muhtasar metinleri daha anlaşılır kılmak için bunlar üzerine şerhler ve hâşiyeler yazılmış, nevâzil literatürü de, bu şerh ve hâşiyeye çalışmalarında kaynak olarak kullanılan ve kendisine çokça atıf yapılan eserler arasında yer almıştır.

Bu çalışma ile, nevâzilin doğduğu 4/10. asırdan son örneklerinin verildiği 8/14. asıra kadar, literatürde yaşanan değişimleri görmeyi ve birkaç farklı nevâzil eserini yakından tanıyarak *Fetâvâ-i Velvâliciyye*’nin literatürdeki yerini tespit etmeyi amaçladık. 4/10. asırdan Ebûlleys’in *en-Nevâzil*’ini, literatürün altın çağı sayılan 6/12. asırdan Sadruşşehîd, Velvâlicî, Kâdîhan ve Mergînânî’nin nevâzillerini, 7/13. asırdan Burhâneddin Buhârî’nin *el-Muhîr*’ini, 8/14. asırdan Konevî’nin *el-Gunye*’sini aldık ve bey’ akdi bölümlerini inceledik. Nevâzil literatüründeki her eserde, benzer meselelerin ele alındığını gördük. Ancak aynı meselelerin kaydedilmesi, tekrara kaçmaktan öte bir anlam taşımaktadır. Şöyle ki, meşâyih tarafından hükme bağlanan meseleler, kaydedilen her eserde yeniden gözden geçirilmiş olmakta ve böylece o görüş, bir fetvâ niteliği kazanarak doktrine yerleşmeye başlamaktadır. Yine bu tekrar sayesinde, meşâyih gruplarının üzerinde ihtilaf ettiği meseleler, zamanla tercih edilen görüşün belirlendiği bir meseleye dönüşmekte ve normatif bir yapıya kavuşmaktadır. Murteza Bedir’in “eleme süreci” olarak ifade ettiği bu süreç, mezhep doktrininin oluşması noktasında önemli bir yere sahiptir. Sonuç olarak, bu tekrarların “örnek olay” kabilinden olup, doktrini açıklayıcı ve örneklendirici bir role sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca içtihat, tahrîc ve fikhî düşünce alanında da yetiştirici bir katkısı vardır, zîra bu örnek olaylar özelinden fıkıh eğitimi yapılmaktadır.

Birkaç nevâzil eseri üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda gördük ki, nevâzil literatüründe benzer hatta bazen birebir aynı meseleler kaydedilse de, aslında her eserin kendine özgü bir yöntemi ve literatüre kattığı yenilik vardır. Gerek *Fetâvâ-i Velvâliciyye* gerekse diğer nevâzil eserleri, aynı zamanda yazıldıkları dönemin fikhî hayatı, hoca-talebe ilişkisi, kültür tarihi, sosyal hayatı gibi pek çok noktada iyi bir veri tabanı oluşturmaktadır.

Çalışmamız boyunca, nevâzil literatürü genelinde ulaştığımız bütün sonuçlar, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* için de geçerlidir. Ancak *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi yukarda saydığımız nevâzil eserleriyle kıyaslayacak olursak, Sadruşşehîd sonrası yazılanlar içinde, meseleleri daha ilkesel kaydeden bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ihtilaflı görüşlere pek fazla yer vermeyip, çoğunlukla tercih edilen görüşü ele almakta, nevâzilden meselelerde çoğu zaman kişi ya da esere atıf yapmadan geçip, meseleyi merkeze almakta, hükmün sebebini tatmin edici fakat uzatmadan îzah etmektedir. Ebû'l-Feth, *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi, hocası Sadruşşehîd'in *Şerhu 'l-Câmiu's-Sagîr* isimli eserindeki kapalı noktaları îzah etmek niyetiyle yazdığından, eserde çok fazla zâhir-nâdir rivâyet yer almaktadır. Bu meseleler incelenirken, kurucu imamlardan her birinin görüşü tek tek ve ismine atıfla kaydedilmektedir. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'de kurucu imamlar arasındaki ihtilaflar ayrıntılı ele alınırken, nevâzilden meselelerdeki meşâyih ihtilaflarında ayrıntı verilmemekte, çoğu meselede tercih edilen görüş kaydedilmektedir. Ve genelde Ebûlleys Semerkandî ile Sadruşşehîd'in ihtiyârına işaret edilmektedir. Meseleler sistematik, kapsamlı ama yormayan bir uzunlukta, hükmün aklî ya da naklî gerekçeleri îzah edilerek ele alınmaktadır. 6/12. asrın ilk örneklerinden olan bu eser, literatür içinde örnek alınacak bir metot ve üslûba sahiptir. Bu çalışmada cevâbını bulamadığımız bir nokta var ki, o da Ebû'l-Feth'in *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'yi hocasının Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ından önce mi yoksa sonra mı yazdığıdır. Zîra, kaynakları arasında *el-Vâkıât*'ı zikretmemektedir.

Fetâvâ-i Velvâliciyye kendisinden sonra yazılan pek çok eserde kaynak olarak kullanılmaktadır. Ancak çok sistemli ve özgün bir eser olmasına rağmen, adını fazla duyuramamıştır. Belki bu durum, yaşadığı bölge olan Toharistan'ın, Buhâra, Belh, Semerkand gibi yeterince önemli bir eğitim merkezi olmamasından kaynaklanmaktadır. *Fetâvâ-i Velvâliciyye*'nin Ebû'l-Feth'e ait olduğunun daha belirgin bir tez haline geldiği bu çalışmamızın, *Fetâvâ-i Velvâliciyye* 'yi tanıtma ve adını duyurma noktasında az da olsa katkı sunmasını diliyoruz.

KAYNAKLAR

- Akgündüz. Ahmed. “Dürerü’l-Hukkâm”. *DİA*. X. 27-28.
- Apaydın, Yunus. “İçtiḥad”. *DİA*. XXI. 432-445.
- Ataî. Nevizâde. *el-Kavlü’l-ḥasen fî cevâbi’l-kavli limen*. (y.y.).(t.y.)
- Atar. Fahrettin. “Fetvâ”. *DİA*. XII. 486-496.
- Aydın. Mehmet Akif. *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye’nin Temeli*. İsam Yayınları. İstanbul. 2020.
- Aynî. Bedruddîn Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed. *el-Binâye Şerḥu’l-Hidâye*. I-XIII. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye. 1420/2000.
- Aytekin. Arif. “Bâbertî”. *DİA*. IV. 377-378.
- Bardakoğlu, Ali. “Bey’”. *DİA*. VI. 13-19.
- Bâbertî. Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *İnâye fî Şerḥi’l-Hidâye*. I-X. Dâru’l-Fikr. t.y.
- Bağdâdî. Gânim. *Mecma‘u’d-Ḍamânât*. Dâru’l-Kutubi’l-İslâmî. (t.y.)
- Bağdâdî. Şehabbeddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-Büldân*. Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-Arabî. 1990.
- Barthold. V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. trc: Hakkı Dursun. İstanbul: Kervan Yayınları. 1981.
- Başoğlu.Tuncay. “Tahrîc”. *DİA*. XXXIX. 420-422.
- Bedir. Murteza. *Buhâra Hukuk Okulu*. İstanbul: İsam Yayınları. 2014.
- _____. “Vikâyetü’r-rivâye”. *DİA*. XL. 106-108.
- Buhârî. Burhaneddin. *el-Muhîtü’l-burhânî fî fikhi’n-Nû’mânî*. Tahkik: Abdülkerim Sâmi el-Cündî. Dâru’l-kütübü’l-İlmiyye. Beyrut. 2004. I-IX.
- Cezzar. Fikri Zeki. *Medâhilü’l-Müellifîn ve’l-Îlâmi’l-Arab hattâ âme* Riyad: Mekteebe-tü’l-Melik Fahd el-Vataniyye. 1994. I-IV.
- Clifford & Edmund & Bosworth. *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*. İstanbul: Kak-nüs. 2005.
- Ebû’l-Feth Zâhiruddîn Abdürreşid b. Ebû Hanîfe b. Abdürrezzak el-Velvâlicî, *el-*

- Fetâva'l-Velvâliciyye*, thk: Mikdad b. Musa, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye 2003. I-V.
- Ençakar. Orhan. "Bir Mezhebin Yitik Literatürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 2020.
- Erdoğan. Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2010
- Erünsal. İsmail. Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane. Timaş. İstanbul. 2020.
- Erünsal.İsmail. Osmanlı'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. Timaş. İstanbul. 2020.
- Fergânî. Hasen b. Mansûr el-Üzcendi. *Fetâvâ-i Kâdîhân*. I-V. (y.y.). (t.y.).
- Güllük. İsmail. Ebûlleys es-Semerkandî'nin *Nevâzil*'i Işığında Sosyal Olgu Fetvâ İlişkisi. Basılmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul. 2013.
- Hâkim. Muhammed Akram. Cemâleddin el-Konevî'nin *el-Gunye fi'l-Fetâvâ* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi. Basılmamış doktora tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi. Konya. 2016.
- Hâkimi. Abdulnasır Sadruşehid Ömer b. Abdülaziz'in *el-Vâkıât* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi. Basılmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi. 2018.
- Has. Şükrü Selim. "Mültekâ'l-ebhur". *DİA*. XXXI. 549-552.
- Haşkefi. Alâ'uddîn. *ed-Durru'l-Muhtâr*. (nşr. 'Abdilmun'im Halîl İbrâhîm). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye. 2002.
- Hatiboğlu. İbrahim. "Leknevî". *DİA*. XXVII. 133-136.
- İbn Âbidîn. *Hanefîlerde Mezhep Usûlü: Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*. (inc ve trc: Şenol Saylan). İstanbul: Klasik Yayınları. 2016.
- İbn Kutluboğa. Kâsım. *Tâcü't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*. thk: İbrahim Salih. Beyrut: Dâru'l-me'mûn li't-türâs. 1992.
- İbn Nuceym. Sirâcuddîn 'Omer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *en-Nehru'l-Fâ'ik Şerhu Kenzü'd-Dekaik*. (nşr :Ahmed 'Azv 'Înâye). I-III. (t.y.). 1422/2002.
- İbn 'Âbidîn. el-'Ukûdu'd-Durriyye.fî Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidîyye fî'l-Fıkıh'l-Hanefî. I-II. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye. 1971.
- İbn 'Âbidîn. Muhammed Emîn b. 'Omer b. 'Abdîl'azîz el-Hüseynî ed-Dimeşkî. *Reddu'l-Muhtâr 'alâ'd-Durri'l-Muhtâr*. I-VI. Beyrût. 1412/1992.
- İbn 'Âbidînzâde. 'Alâ'uddîn Muhammed b. 'Omer b. 'Abdîl'azîz 'Âbidîn el-Hüseynî ed-Dimeşkî. *Qurra 'Ayni'l-Ahbâr li Tekmiletî Reddi'l-Muhtâr 'alâ'd-Durri'l-Muhtâr*.

Beyrût. (t.y.).

İbnü's-Şihne. *Lisânü'l-Hukkâm*. Kahire: el-Bâbi'l-Halebî. 1973.

İsmail Paşa. Bağdatlı. Hediyyetü'l-ârifin Esmâü'l-müellifin ve Âsârü'l-musannifin. Millî Eğitim Bakanlığı. 1951.

Kallek. Cengiz. "Hidâye". *DİA*. XVII. 471-473.

Karabulut. Ali Rızâ. Mucemü'l-mahtûtâtî'l-mevcûde fî Mektebât-ı İstanbul ve Anadolu. y.y, t.y, (İSAM 141806), I-III.

Kâsânî. 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî. *Bedâ'i'u's-Şanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'* (nşr.). I-VII. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1406/1986.

Kâtib Çelebi. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an es'âmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. tsh: Şerefettin Yaltkaya. Kilisli Rîfât Bilge. Ankara: Maârif Vekaleti. 1943.

Kaya, Eyüp Said . "Nâdiru'r-rivâye". *DİA*. XXXII. 278.

_____. "Zâhiru'r-rivâye". *DİA*. XLIV. 101.

_____. "Nevâzil". *DİA*. XXXIII. 34.

_____. Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürün Doğuşu ve Ebûlleys Semerkandî'nin Kitâbü'n-Nevâzili. Basılmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1996.

Kerhî. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Leiden: E. J. Brill. 1967.

Kızılkaya. Necmettin. "Osman b. Ali Zeylât". *DİA*. XLIV. 354-355

Koca. Ferhat "Molla Hüsrev". *DİA*. XXX. 252-254.

_____. "Burhaneddin el-Merginânî". *DİA*. XXIX. 182-183.

_____. "el-Fetâva'l-Velvâliciyye". *DİA*. XII. 448-449.

_____. "el-Muhtasar". *DİA*. XXXI. 64-66.

Koçkuzu. Ali Osman. "Beyreddin el-Aynî. *DİA*. IV, 271-272.

Kureşî. Ebû'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk: Dr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Matbatü İsâ Elbâbî el-Halebî. 1978. I-II.

Leknevî. Muhammed b. Abdulhay. *el-Fevâidi'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire:

Matbaatü's-Saâde. 1324.

- Leknevî. *es-Siâye fî Keşfi mâ fî ş-Şerhi'l-Vikâye*. thk: Dr. Salah Muhammed Ebû'l-Hâc. nşr: Merkezü'l-Ulemâi'l-Âlemî li'd-Dirâsât ve Takıyyetü'l-Ma'lûmât. 1884.
- Leknevî. *Umdetü'riâye bi Tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*. thk: Dr. Salah Muhammed Ebû'l-Hâc. nşr: Merkezü'l-Ulemâi'l-Âlemî li'd-Dirâsât ve Takıyyetü'l-Ma'lûmât. 1884.
- Merginânî. Burhaneddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi Bekir b. Abdi'l-Celil. *Muhtârâtü'n-Nevâzil*. tahkik: Ahmet Güneş. İrşad Yayınevi. İstanbul. 2014.
- Meydânî. Abdülganî. *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitap*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye. nşr: Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. I-IV.
- Mollâ Husrev. *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Ğureri'l-'Ahkâm*. nşr.:Dâr-u'İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye. I-II. (t.y.).
- Mütercim Asım Efendi. *Kâmûs-u Muhît Tercümesi*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. İstanbul. 2013. md: "hds" "vk'a" "nzl."
- Orazov. Orazsahet. "Muhtasar Metinlerin Hanefî Literatürü İçindeki Yeri". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: I (2018): 107-122.
- Özcan. Tahsin. "Şeyhîzâde". *DİA*. XXXIX. 86.
- Özdirek. Recep. "Ganim el-Bağdâdî. *DİA*. 350-351.
- Özel, Ahmet. "el-Âlemgîriyye" *DİA*, II, 365-366.
- _____. "Haskefi", *DİA*, XVI, 387-388.
- _____. "İbn Âbidinzâde". *DİA*. XIX. 293-294.
- _____. "Kâdîhân." *DİA*. XXIV. 121-123.
- _____. "Muhammed b. Abdullah Timurtâşî". *DİA*. XLI. 188-189.
- _____. "Muhammed Emin İbn Âbidîn", *DİA*, XIX, 292-293.
- _____. "Zeynüddin İbn Nüceym". *DİA*. XX. 236-237.
- _____. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: TDV. 2013.
- _____. "Sadruşşehîd." *DİA*. XXXV. 425-427.
- _____. "Hanefî Mezhebi Literatürü." *DİA*. XVI, 21.
- Özen. Şükrü. "Sadruşşerîa". *DİA*. XXXIV. 427-431.
- _____. "Tercih". *DİA*. XL. 484-487.
- _____. "Lisânüddin İbnü's-Şihne". *DİA*. XXI. 224-225.

- Sadgrove, Philip Charles. "Ahmed b. Muhammed Tahtâvî". *DİA*. XXXIX. 438-439.
- Salman. Hüseyin. "Toharistan". *DİA*. XLI. 214.
- Saray. Mehmet. "Bedahşan". *DİA*. V. 291.
- _____. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık. 1997.
- Sebetov, Zharkynbaı. el-Fetâvâ's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman El-Ûşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri. Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. 2015.
- Semânî. Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed et-Temîmî. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr*. thk: Münir Nâci Sâlim. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd. 1975. I-II.
- Semerkandî. Ebülleys. *Uyûnü'l-mesâil*. nşr: Salâhaddin en-Nâhî. Bağdat. 1386.
- Semerkandî. Ebülleys. *en-Nevâzil (Kitâb-ı Fetâvâ-i Nevâzil)*. Süleymaniye Kütüphanesi. Fatih. Nr. 2414.
- Semerkandî. Ebülleys. *Fetâvâ'n-Nevâzil*. tahkik: Seyyid Yûsuf Ahmet. Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye. Beyrut. 2004.
- Serinsu. Ahmet Nedim. "Sirâceddin İbn Nüceym". *DİA*. XX. 235-236.
- Şeyhîzâde. 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Suleymân (Dâmâd Efendî). *Mecma'u'l-'Enhur fî Şerhi Multeka'l-'Ebhur* (nşr.). I-II. Dâru 'İhyâit-Turâşî'l-'Arabî. t.y.
- Şurunbulâlî. Hasen b. 'Ammâr b. 'Alî el-Mısrî el-Hanefî. *Merâķi'l-Felâh Şerhu Nûri'l-'İdâh* (nşr.) el-Mektebû'l-'Asriyye. 1425/2005.
- Şurunbulâlî. Hasen b. 'Ammâr b. 'Alî el-Mısrî el-Hanefî. *Nûru'l-'İdâh ve Necâtu'l-'Ervâh fî'l-Fıķhi'l-Hanefî*. nşr.: Muhammed 'Enîs Mehrât. el-Mektebû'l-'Asriyye. 1246/2005.
- Ṭahtâvî. Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl ed-Dûkâtî et-Ṭahtâvî. *Hâşiyetu't-Ṭahtâvî 'alâ Merâķi'l-Felâh*. thk: Muhammed Abdülaziz Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1418/1997.
- Temîmî. Abdülkadir. *et-Tabakâtü's-seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Dâru'r-rufâî. 1989. I-IV.
- Tetik. Hasan. Kâdîhan'ın *Fetâva* adlı eserinde Örf ve Adet. Basılmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi. 2006.
- Topal. Şevket. "Şürünbulâlî". *DİA*. XXXIX. 274-276.
- Toprak. Mehmet Said . "Ûşî". *DİA*. XLII. 230-231.

- Ûşî. Sirâceddin. *Fetâvâ-i Sirâciyye*. tahkik: Muhammed Osman el-Bistevî. Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye. Beyrut. 2011.
- Uygur. Abdulhalik. Hâssî'nin *Fetâvâ-i Suğrâ* İsimli eserinin Tahkik ve Tahlili. Basılmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul. 2019.
- Uzunpostalcı. Mustafa. "Burhâneddin el-Buhârî". *DİA*. VI. 435-437.
- Velvâlicî. Ebû'l-Feth. *el-Fetâvâ'l ve 'l-Velvâliciyye*. thk: Mikdâd b. Musa. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye. 2003.
- _____. DİB. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi. Nr. 73-74.
- _____. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Fatih. Nr. 2415.
- _____. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Hacı Beşir Ağa. Nr. 328.
- _____. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Damad İbrahim Paşa. Nr. 719.
- Yaman. Ahmet. "Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Bir Fıkıh Klasığı Kenzü'd-dekâik". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: VIII. Konya. 1999.
- _____. "Kenzü'd-Dekaik" *DİA*. XXV. 261-261.
- Yaşaroğlu. M. Kâmil. "Cemâleddin el-Konevî". *DİA*. XXVI. 164-165.
- Yaylalı. Davut. "Abdulgânî b. Tâlip". *DİA*. XXIX. 500-501.
- Yazıcı. İshak. "Ebû'l-Leys Semerkandî". *DİA*. XXXVI. 473-475.
- Yazıcı. Tahsin. "Belh". *DİA*. V. 410-411.
- Zeyla'î. 'Osmân b. 'Alî b. Mehcen el-Bârî'î Faḥruddîn el-Ḥanefî. *Tebyînu'l-Ḥaḳâik Şerhu Kenzi'd-Daḳâik ve Ḥâşiyeti's-Şelebî*. Kâhire: el-Maṭba'atu'l-Kubre'l-'Emîriyye, Bulâk. 1313.
- Zirikli. Hayreddin. el-Â'lâm: Kâmûs-u terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsteşrikîn. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn. 1992.

EKLER

Ek-1. *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye* Eserinin, Bey Akdinin Şartları Bölümü

الْفَتْاوَى وَالْأَوَلُ الْجَيْتِيَا

للإمام الفقيه أبي الفتح ظاهر الدين عبد الرشيد بن أبي حنيفة

ابن عبد الرزاق الوالجي

المتوفى بمكة سنة ٥٤٥ هـ

محققه وعلومه عليه

الشيخ مقدار بن موسى فرجوي

قرطبة

الشيخ خليل المكين

مفتي زعملة والبقاع ومدير أزمريانات

المجلد الثالث

يحتوي على الكتب التالية:

الودعية - الماعة - الشركة - الصير والذبايح والأضحية

الوقف - الريبة - البيوع - الشفعة

القسمة - الإبراء

مستورات

مكتبة دار الكتب العلمية

لشركتها الشقة والجملة

دار الكتب العلمية

بيروت - لبنان

كتاب البيوع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قال رضي الله تعالى عنه : هذا الكتاب اشتمل على عشرة فصول :

الفصل الأول : فيما ينعقد به البيع وفيما لا ينعقد، وفيما ينعقد على الثمنين^(١)، وفيما لا ينعقد على ثمن واحد، وفيما يجوز به البيع وفيما لا يجوز، وفيما يجوز السلم وفيما لا يجوز، وفي البراءة عن رأس المال السلم، وقبض رأس المال^(٢) وغيره.

الفصل الثاني : في الشروط التي تفسد البيع والشروط^(٣) التي لا تفسده، والبيع الذي فيه الزبا وما لا ربا فيه، وفيما يصح الأجل وفيما لا يصح، وفيما يصرف إلى المتعارف في البلد من التقد وفيما لا يصرف، وما يصح الإبراء عن الثمن والمبيع وما لا يصح وما يجب رد الزيادة في الثمن والمبيع على البائع المشتري، وما يكون له ولاية الاسترداد وما لا يكون.

الفصل الثالث : فيما يجوز تصرف البائع والمشتري في الثمن والمبيع، وفيما يدخل تحت البيع من غير ذكر، وما لا يدخل، وفيما يقع الملك في الثمن والمبيع للبائع أو المشتري، وفي اختلاف البائع والمشتري في الثمن والمبيع، واختلاف ورثة البائع مع المشتري أو ورثة المشتري مع البائع أو ورثتهما، واختلاف البائع والمشتري في تبرع^(٤) المشتري وأهليته.

الفصل الرابع : فيما يجبر البائع على تسليم البيع^(٥) والمشتري على تسليم الثمن وفي الجبر على الضك والإشهاد وغيره وفيما يقع تسليمًا للمبيع^(٦) والثمن وقبض لهما وفيما^(٧) لا يقع.

(٥) في «ج» و«د» : البيع، وفي «أ» : المبيع والمثبت ما في «ج» و«د».
(٦) في «ج» : للبيع.
(٧) في «ج» و«د» : «وما».

(١) في «ج» : ثمنين.
(٢) في «ج» : قبض رأس المال : ساقطة.
(٣) في «أ» و«ج» : ساقطة.
(٤) في «ج» و«د» : بلوغ.

الفصل الخامس: فيما يضمن البائع والمشتري بالتصرف^(١) في المبيع والضمن وما لا يضمن، وفيما يكون فسخاً وما^(٢) لا يكون فسخاً وفي انفساخ البيع بهلاك المبيع أو الثمن واستحقاق المبيع وحرية الأصل.

الفصل السادس: فيما تقبل البينة على دعوى البائع، وما لا تقبل وفيما يجوز بيع الأثر والوصي، والوكيل وما لا يجوز وما يكون العهدة عليهم وما لا يكون واختلاف الوكيل مع الموكل.

الفصل السابع: فيما يكره للمشتري أو للبائع أن يفعل وفيما لا يكره وما يطيب للبائع والمشتري من الثمن والمبيع وما لا يطيب وفي بيع المرابحة والتولية، وفيما يكون للبائع ولاية الحبس وما لا يكون وفيما تصح إجازة العقد وفيما لا تصح.

الفصل الثامن: في العيوب وما يمنع الرد بالعيب وما لا يمنع وفيما يمنع الرجوع بنقصان العيب وفيما لا يمنع والصلح عن العيب والبراءة عن العيب.

الفصل التاسع: في الاستبراء وإسقاطها وفي خيار الرؤية والشرط وغيرهما وما يبطل الخيار.

الفصل العاشر: في المسائل المتفرقة.

(١) في «ج»: بالتصرف: ساقطة.

(٢) في «ج»: «وفيما».

الفصل الأول

في الألفاظ التي ينعقد بها البيع وما لا ينعقد إلى آخره

- 1 رجل قال لآخر: بعت عبدي هذا [منك]^(١) بألف درهم، إن قال المشتري: قد فعلت صار بيعاً؛ لأن قوله: قد فعلت تحقيق، وإن قال المشتري: نعم، لا ينعقد البيع؛ لأن هذا ليس بتحقيق. ألا ترى أنه إذا قال الرجل لامرأته: اختاري نفسك فقالت: قد فعلت. كان هذا اختياراً، ولو قالت: نعم لا يكون اختياراً.
- 2 رجل وضع عند صاحب الزمان فلساً وحمل رقانة برضى صاحبها ولم يتكلم انعقد البيع؛ لأن البيع ينعقد بالتعاطي.
- 3 رجل قال لآخر: بعت منك، فقام البائع عن مجلسه أو قام المشتري عن مجلسه فقال المشتري: اشتريت لم يصح، لأن القيام عن المجلس دليل الإعراض، فيبطل قبول^(٢) البائع قبل قبول المشتري.
- 4 رجل قال لآخر: بعت منك^(٣) هذا الثوب بعشرين فقال المشتري: آخذه^(٤) أو أقبله بعشرة فذهب بالثوب فهلك في يده فعليه قيمته، ولو قال البائع بعد ذلك عند ذهابه: لا أنقصه من عشرين فذهب به فعليه عشرون؛ لأنه رضي به دلالة.
- 5 رجل ابتاع من رجل ثوباً بتسعة دراهم فقال رب الثوب بالفارسية: (بده درم كم يدرهم شيندي) فقال الآخر: رضيت فقال صاحب الثوب: لا أبيع فله ذلك؛ لأن قوله: (بده درم كم يدرهم شيندي) ليس فيه دلالة على إيجاب البيع ليتم بقول الآخر رضيت.
- 6 متساومان إذا قال أحدهما: بعت بعشرة وقال الآخر: اشتري^(٥) بتسعة وتقابضا ومضيا على ذلك كان بيعاً بتسعة؛ لأنه ينظر آخرهما كلاماً فيحكم بذلك.
- 7 رجل^(٦) قال لآخر بعت عبدي هذا بألف درهم فقال الآخر: هو حر لا يكون حرّاً، ولا يكون بيعاً، لأن قوله: هو حر ليس بجواب لإيجابه فلم يثبت الملك فلا يعتق، ولو قال: فهو حرّ إنه قبول للبيع يعتق العبد وقيمه ألف درهم ويعتق العبد^(٧) وعليه ألف درهم؛ لأن قوله: فهو حر جواب لا يجابه فيثبت الملك فيشت العتق ووجب عليه ألف درهم.

(١) في أ: ساقطة.
 (٢) في ج: قول.
 (٣) في د: ذلك.
 (٤) في ج: آخذه.
 (٥) في ج: و «د»: اشتريت.
 (٦) في ج: ساقطة.
 (٧) في د: وقيمه... العبد: ساقطة.

8

رجل قال لآخر: بعني هذا العبد بألف درهم فقال: قد بعته لا يتم البيع، لأن البيع معاوضة لا يقوم بأحد الركنين فالواحد^(١) لا يتولى طرفي البيع ليقوم مقام شخصين ليكون الموجود ركنين معنى.

ولو قال المشتري: اشتريت عبدك بألف درهم فقال البائع: قد بعته تم البيع؛ لأن وُجد الركنان وكذلك الإقالة نظير البيع؛ لأن المعنى يجمعهما ومن هذا الجنس من مسائل.

أحدها: البيع.

والثانية: الإقالة: نحو: أن يقول: أقلني فيقول الآخر^(٢): أقلت. تمت، وإن لم يقل الآخر: قبلت.

والثالثة: النكاح: إذا قال الزوج: زوجني نفسك مني: فقالت المرأة: قد زوجت. جاز، وإن لم يقل الزوج قبلت، لأن الواحد يتولى طرفي النكاح مطلقاً.

والرابعة: الخلع: إذا قالت المرأة لزوجها: اخلعني بمائة درهم فقال الزوج: قد فعلت جاز، وإن لم تقبل المرأة؛ لأن الواحد يتولى طرفي الخلع إذا كان البدل مذكوراً.

والخامسة: الكفالة إذا قال لإنسان: اكفل لي بنفس هذا أو بمال^(٣) عليه فقال: قد فعلت تمت الكفالة وإن لم يقل الآخر: قبلت.

والسادسة: بيع نفس العبد من العبد إذا قال المولى لعبده: اشتري نفسك مني بألف درهم، فقال العبد: قد فعلت عتق بألف درهم، وإن لم يقبل المولى؛ لأن الواحد يتولى طرفي الإعتاق على مال.

والسابعة: الهبة: إذا قال لإنسان: هب لي هذا العبد فقال: قد وهبت، تمت الهبة وإن لم يقبل الآخر.

والثامنة: الإبراء: وهو أن من عليه الدين إذا قال لصاحب الدين: أبرئني عما لك عليّ فقال: قد أبرأتك تمت البراءة، وإن لم يقل الآخر: قبلت.

رجل قال لآخر: اشتريت عبدك هذا بألف درهم، وقال الآخر: قد فعلت أو قل: نعم، أو قال: هات الثمن صح البيع؛ لأنه جواب.

رجل قال لآخر^(٤): بعته هذا الثوب لي بعشرة فقال: قد بعته، فقال المشتري: لا أريده، له ذلك، لأن الشراء لا يتم ولو قال: اشتريته منك بعشرة فقال الآخر: بعته، فقال المشتري: لا أريده ليس له ذلك لأن الشراء قد تم، وكذلك لو قال المشتري: رضيت هذه بعشرة فقال البائع: بعته، ثم [قال]^(٥) المشتري: لا أريده.

9

10

(١) في «ج»: فالواجب.

(٢) في «د»: بمالي.

(٣) في «ج»: ساقطة.

(٤) في «ج»: ساقطة.

(٥) في «أ» و«ج»: ساقطة.

رجل كتب إلى رجل: بعت عبدك هذا مني فوصل الكتاب إلى رب العبد فكتب رب العبد: بعت [منك]^(١) عبدي هذا لم يكن بيعاً، لأن البيع يقوم بالركنين، ولم يوجد، وإن كتب: اشتريت عبدك هذا فكتب رب العبد: بعتك منك كان بيعاً؛ لأنه وجد الركنان^(٢).

رجل قال لآخر: بعت منك هذا الشيء بكذا أو قال الآخر: اشتريت، فلم يسمع البائع قوله لا ينعقد البيع فإن سمع ذلك أهل المجلس والبائع يقول: لم أسمع وليس في أذنه وقر لا يصدق في القضاء؛ لأن الظاهر يكذبه، ولو قال: بعتك عبدي هذا بألف درهم^(٣): بعتك عبدي هذا بمائة دينار فقال [البائع]^(٤): قد قبلت كان البيع بمائة دينار ولو قال لعبده: أنت حر على ألف درهم أنت حر على مائة دينار، فقال: قد قبلت فعليه المالان جميعاً.

وكذلك^(٥) لو قال لامرأته أنت طالق ثلاثاً بألف درهم أنت طالق ثلاثاً بمائة دينار فقالت: قد قبلت طلقت ثلاثاً بالمالين [جميعاً]^(٦) والفرق بين البيع والعق والطلاق: أن البائع لما ذكر البديل الثاني فقد قصد الرجوع عن الإيجاب الأول وهو مالك للرجوع عنه قبل قبول المشتري فيبطل الإيجاب الأول فلهذا كان قبول المشتري^(٧) للبديل الثاني خاصة، فأما في الطلاق والعناق فإن المولى والزوج لا يملكان الرجوع عن الإيجاب الأول قبل قبول العبد والمرأة؛ لأن ذلك الكلام كان تعليقاً للطلاق والعناق بشرط القبول وتعليقهما لازم قبل تعليقهما بشرط آخر فإذا وجد القبول مطلقاً انصرف إلى المالين جميعاً وروي عن أبي يوسف رحمه الله تعالى أن في فصل الطلاق والعناق القبول انصرف إلى البديل الثاني خاصة كما في البيع قال: لأن المولى والزوج إنما لا يملكان الرجوع لمعنى راجع إلى الطلاق والعناق لا لمعنى راجع إلى المال والإيجاب الثاني من المولى والزوج ليس فيه إبطال تعليق الطلاق والعناق، وإنما فيه رجوع عن إيجاب المال الأول وإيجاب للمال الثاني فينبغي^(٨) أن يكون صحيحاً. وما ذكر محمد رحمه الله تعالى أصبح لأن الزوج والمولى كما لا يملكان إبطال تعليق الطلاق والعناق فكذلك لا يملكان تغييرهما ولو ذهبنا إلى ما قال أبو يوسف كان فيه تغيير موجب الكلام الأول حيث لا يجب المال^(٩) الذي ذكر في الإيجاب الأول.

رجل قال لآخر: اذهب بهذه السلعة فانظر إليها اليوم فإن رضيتها فهي لك بألف درهم أو قال: إن رضيتها اليوم فهي لك بألف درهم فهو جائز على [ما]^(١٠) اشترطاً وهذا استحسان أخذ به علماؤنا الثلاثة رحمهم الله تعالى، والقياس أن لا يجوز، وهو قول زفر. هو يقول: علق^(١١) البيع بشرط الرضى والبيع لا يحتمل التعليق بالشرط وإنما نقول بأن تفسير

(١) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٢) في «ج»: «ولو».
(٣) في «د»: الركنين.
(٤) في «ج»: بعتك... درهم: ساقطة.
(٥) في «أ» و«ج»: ساقطة.
(٦) في «أ»: ساقطة.
(٧) في «أ» و«د»: «أ» و«د»: ساقطة.
(٨) في «ج»: «أ» و«د»: ساقطة.
(٩) في «أ» و«د»: ساقطة.
(١٠) في «أ» و«د»: ساقطة.
(١١) في «أ» و«د»: ساقطة.

قوله: بعت منك هذه السلعة بألف درهم على أنك بالخيار، إلى الليل لأنه ذكر ما يبيح عن^(١) البيع والخيار جميعاً.

رجل قال لآخر: بعت هذا العبد بألف درهم فقبض المشتري بثبت بينهما بيع؛ لأن البيع يتعقد بالتعاطي فهذا أولى.

وأما فيما^(٢) يتعقد على الثمنين أو [على]^(٣) الثمن الأول^(٤):

قد ذكرنا ست مسائل من^(٥) هذا النوع في النوع الأول لمشابهة بينهما فلا نعيدها ها هنا.

وأما فيما يجوز البيع وفيما لا يجوز:

رجل قال: بعت منك عنب هذا الكرم كلّ وقر [منه]^(٦) بكذا، فهذا على وجهين:

[الوجه الأول]: إن كان القر عندهم معروفاً والعنب من جنس واحد يجب أن يجوز البيع في قر واحد عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى [وعندهما يجوز في الكل]^(٧) بناء على مسألة معروفة وهو إذا باع هذه الصبرة من الحنطة كلّ قفيز بدرهم عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى يجوز في قفيز واحد وعندهما: يجوز في الكل.

[الوجه الثاني]: وإن كان القر معروفاً والعنب أجناساً مختلفة يجب أن لا يجوز عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى أصلاً، وعندهما: يجوز في الكل بناء على مسألة معروفة وهو ما إذا باع هذا القطيع من الغنم كل شاة بدرهم عند أبي حنيفة لا يجوز أصلاً. وعندهما: يجوز في الكل. وذكر الفقيه أبو الليث رحمه الله تعالى وجعل^(٨) الجواب في الوجه الأول في الكل متفقاً عليه، وفي الوجه الثاني مختلفاً فيه، وليس كذلك لما قلنا. وأخذ الفقيه أبو الليث بقولهما في هذه المسألة تيسيراً على الناس.

رجل قال لآخر: بعت منك جميع ما في هذه القرية من الرقيق والثيران [والبر]^(٩) والنبات: ها هنا خمس مسائل:

إحداها: هذه.

والثانية: إذا قال: بعت منك ما في هذه الدار من المتاع.

والثالثة: البيت.

والرابعة: الصندوق.

والخامسة: الجوالق.

وهذه المسائل الخمس على وجهين:

(١) في «ج»: «على».	(٦) في «أ»: ساقطة.
(٢) في «ج»: ساقطة.	(٧) في «أ»: ساقطة.
(٣) في «أ» و«د»: ساقطة.	(٨) في «د»: وحصل.
(٤) في «ج» و«د»: الواحد.	(٩) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «د»: ساقطة.	

إن علم المشتري ما في هذه المواضع جاز البيع؛ لأن المبيع معلوم، وإن لم يعلم المشتري ما في هذه المواضع. ففي المسألة الأولى والثانية لا يجوز؛ لأن الجهالة متفاحشة، وفي المسألة الثالثة والرابعة والخامسة يجوز لجهالة يسيرة.
رجل باع مجمدة. ها هنا فصلان:

19

أحدهما: إذا باع [ما]^(١) في المجمدة الجمدة دون الرقة.

والثاني: هل له خيار الرؤية تكلموا في جواز البيع بأقاييل مختلفة، والمختار: أنه يجوز، سواء سلم أولاً ثم باع أو باع أولاً ثم^(٢) سلم في يومين، وإن سلم بعدما مضى اليوم الثالث انتقض البيع؛ لأن النقصان اليسير لا عبرة له؛ لأنه لا حظ له من الثمن والنقصان الفاحش له عبرة؛ لأن له حظاً من الثمن والفصل بينهما ثلاثة أيام وهو^(٣) الحذ الفاحش.

والفصل الثاني: وهو أنه إذا جاز البيع له خيار الرؤية إذا رآها حين سلمها إليه فإن رآها بعدما سلمها إليه لم يكن له خيار؛ لأنه في الوجه الأول النقصان [يسير]^(٤). وفي الوجه الثاني: النقصان فاحش هكذا ذكر في بعض المواضع وهذا إذا وقع التسليم لتمام ثلاثة أيام، فأما إذا وقع التسليم قبل ذلك يجب أن يبقى خيار الرؤية إلى تمام^(٥) ثلاثة أيام من وقت العقد لما قلنا في أول المسألة.

20

رجل [باع]^(٦) نصيباً له من الشجرة بغير إذن شريكه بغير أرض فهذا على وجهين: إن كانت الأشجار قد بلغت أوان قطعها فالبيع جائز؛ لأن المشتري لا يتضرر بالقسمة، وإن كان لم تبلغ أوان قطعها فالبيع فاسد؛ لأن المشتري يتضرر بالقسمة، وعلى هذا إذا كان الزرع بين رجلين فباع أحدهما نصيبه من رجل فهذا على وجهين أيضاً نص عليه في كتاب الصلح.

21

رجل اشترى قلنسوة أو قباء على أن حشوها قطن ففتقهما^(٧) فإذا حشوها صوف جاز البيع ويرجع بالنقصان. أما جواز البيع؛ فلأن الحشو تبع وتغيير التبع لا يبطل البيع. وأنا الرجوع بالنقصان؛ لأنه تعذر الرد.

22

رجل مات ولم يوص إلى أحد فباع امرأته داراً من تركته وكفته بغير إذن سائر الورثة فالبيع في نصيبها^(٨) جائز إذا لم يكن على الميت دين محيط؛ لأنها باعت ملك نفسها وهل ترجع في مال الميت؟ فهذا على وجهين: إن كفته بكفن مثله ترجع؛ لأن أحد الورثة ينفرد بالتكفين وإن كفته بأكثر من كفن مثله لا ترجع؛ لأن أحد الورثة لا ينفرد بذلك، وهل ترجع بمقدار كفن المثل؟ ذكر في بعض المواضع أنها لا ترجع فإن قال قائل: إنها ترجع فله وجه. أما وجه الرجوع: فظاهر، وأنا وجه عدم الرجوع؛ فلأن اختيارها ذلك آية اختيار التبرع.

(١) في «د»: ساقطة.
(٢) في «ج»: باع أولاً ثم: ساقطة.
(٣) في «أ»: وهل.
(٤) في «ج»: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.
(٦) في «د»: ساقطة.
(٧) في «د»: ساقطة.
(٨) في «ج» و«د»: نصيبهما.

- وتفسير كفن المثل: أنه ينظر إلى مثل ثيابه في الحياة كخروج العيدين.
- 23 رجل اشترى [العلق]^(١) الذي يقول له بالفارسية: (مرمرغك) يجوز. وهو المختار؛ لأن الناس يحتاجون^(٢) إليه ويتمولونه، وكذلك إذا استأجر إنساناً ليرسل عليه العلق فهو جائز. وهذا بالانفاق؛ لأن العقد ورد على العمل، ولو^(٣) مات العلق في الماء إن كان^(٤) بعد الامتصاص يفسده وإلا فلا.
- 24 رجل باع الزرع وهو قصيل فهذا على ثلاثة أوجه:
- إن باعه على أن يقطعه المشتري أو يرسل دابته فتأكله جاز؛ لأنه شرط ما يقتضيه العقد، وإن باع على أن يترك حتى يدرك لا يجوز، لأنه شرط [ما]^(٥) لا يقتضيه العقد.
- وكذلك لو اشترى رطبة يقال [لها]^(٦) بالفارسية: (سبست زار) فهو أيضاً على هذه الوجوه الثلاثة.
- 25 رجل قال لآخر: إن لك في يدي أرضاً خربة لا تساوي شيئاً في موضع كذا فبعتها مني بستة دراهم فقال: بعته ولم يعرفها البائع وهي تساوي أكثر من ذلك جاز البيع. ولم يكن ذلك بيع المجهول؛ لأنه لما قال: لك في يدي أرض صار^(٧) كأنه قال: أرض^(٨) كذا فإذا أجابه؟ جاز.
- 26 رجل قال [لآخر]^(٩): بعت منك علو هذا السفل جاز البيع وسطح السفل لصاحب السفل وللمشتري حق القرار عليه فيترك بناؤه على حاله؛ لأن العلو اسم للمسقف^(١٠) الثاني وسطح السفل سقف المسقف الأول.
- 27 حصير المسجد إذا صار خلقاً يجوز أن يباع ويزاد عليه ويشتري الجديد؛ لأنه صار في الحكم كأنه غير منتفع به، وإن كان منتفعاً به من وجه آخر. ألا ترى أن من مزق قميص إنسان جعل في الحكم غير منتفع به^(١١) حتى يضمن قيمته ويترك القميص عليه^(١٢) وإن كان منتفعاً به^(١٣) من وجه آخر^(١٤).
- 28 بيع الفرد يجوز وكذلك جميع الحيوانات سوى الخنزير؛ ولأنه^(١٥) ينتفع به وكذلك ينتفع بجلده.
- 29 رجل قال لآخر: بعت منك عبدي هذا بألف دراهم فقال المشتري [اشتريت]^(١٦) منك

(١) في «أ»: ساقطة.
 (٢) في «د»: احتاجوا.
 (٣) «ج» و«د»: وإن.
 (٤) في «د»: ساقطة.
 (٥) في «أ» و«ج»: ساقطة.
 (٦) في «أ»: ساقطة.
 (٧) في «ج»: ساقطة وهي في «أ» و«د».
 (٨) في «ج»: ساقطة.
 (٩) ساقطة من «أ» وهي من «ج» و«د».
 (١٠) في «د»: للمسقف غير موجودة.
 (١١) في «ج»: بها.
 (١٢) في «د»: ساقطة.
 (١٣) في «د» غير موجودة.
 (١٤) «ج» و«د»: ساقطة.
 (١٥) أي الفرد.
 (١٦) في «أ»: ساقطة.

بألفي درهم فالبيع جائز فإن قبل البائع الزيادة تم البيع بالقيين وإن لم يقبل صح البيع بألف؛ لأنه أمكن تصحيحه بأن جعل كأن المشتري قال: قبلت البيع بألف درهم وزدتك ألفاً آخر. رجل قال لآخر: بعث^(١) منك هذا الثوب بعشرة دراهم وفي يد المشتري قدح فشرب ثم قال: قبلت جاز؛ لأن هذا لا يتبدل به^(٢) المجلس وليس دليل^(٣) الإعراض.

30

ولو كانا يمشيان، فقال أحدهما لصاحبه: بعث منك عبدي هذا بعشرة فخطا خطوة ثم قال للآخر: أجزت جاز. هكذا ذكر في بعض المواضع، وهذا خلاف ظاهر الرواية فإن في ظاهر الرواية أنه لا يجوز؛ لأنه تبدل المجلس، ولأنه دلالة الإعراض.

31

رجل أراد أن يشتري مبطخة على وجه يصح^(٤) الشراء ينبغي أن يشتري الحشيش، وأشجار البطيخ ببعض الثمن ويستأجر الأرض ببعض الثمن من صاحب الأرض أياماً معلومة.

32

أما شراء الحشيش والأشجار ليملك ما يتجدد بعد ذلك.

وأما استئجار الأرض ليتمكن من إبقاء الحشيش والأشجار.

بيع الحنطة بالخبز والحنطة والدقيق بالخبز والخبز بالدقيق يجوز^(٥) ومتفاضلاً ومنسأوياً؛ لأن الخبز خرج عن حالة المكمل^(٦) وصار وزنياً هذا إذا كانا نقدين إن كان أحدهما نسيئة إن جعل الحنطة أو الدقيق نسيئة والخبز نقداً جاز بالاتفاق ولو كان على العكس عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى لا يجوز، وعند أبي يوسف: يجوز بناء على اختلافهما في جواز السلم في الخبز وزناً، والفتوى على قول أبي يوسف: أنه يجوز.

33

بلدة أهلها يدعون الإسلام ويصلون ويصومون ويقرءون القرآن ومع ذلك يعبدون الأوثان فأغار عليهم المسلمون وسبوهم، فأراد أن يشتري من ذلك السبايا فهذا على وجهين: إن لم يكونوا مقرّين بالعبودية لملكهم جاز شراء النساء والصبيان دون الكبار؛ لأنهم أقرّوا بالإسلام وعبدوا الأوثان كانوا مرتدين وإن كانوا مقرّين بالعبودية لملكهم جاز شراء الكبار أيضاً؛ لأنهم أقرّوا بالمملوكية.

34

رجل أمر رجلاً بأن يحمل تراباً من منزله ليرمي به فحمله المأمور فباعه من إنسان جاز البيع للآمر، والثمن له، لأن الأمر لما رضي برميه كان أرضى ببيعه ليكون^(٧) البيع برضاء.

35

رجل أكره آخر^(٨) إما أن يشرب هذا الشراب أو يبيع هذا الكرم من ابنه فباع الكرم ونم يشرب الشراب فهذا على وجهين: إن كان الشراب مما يحمل شربه جاز البيع؛ لأنه بائع طائع وإن كان مما لا يحل شربه البيع فاسد؛ لأنه بيع مكروه.

36

(١) في «ج»: بعثك.
(٢) في «ج»: و«د»: ساقطة.
(٣) في «ج»: ساقطة.
(٤) في «د»: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.
(٦) في «ج»: و«د»: الكيل.
(٧) في «د»: فيكون.
(٨) في «ج»: و«د»: ساقطة.

كرم لرجل باع نزل كرمه وهو حصرم جاز؛ لأنه باع مالا مقدور التسليم، ولو كان الكرم بين رجلين فباع أحدهما نصيبه من نزله وهو حصرم لا يجوز؛ لأنه لو جاز كان لشريكه أن يطالب بالقطع^(١) والقسمة وفيه ضرر بالشريك وكذا لو اشترى إنسان نصفه وهو بقل لم يجز نص عليه في^(٢) كتاب الصلح، وإن كان الزرع بين شريكين فاشترى أحدهما من صاحبه لم يجز، وكذلك لو كان قطن في أرض بين شريكين^(٣) فباعها أحدهما من شريكه نصيبه أو من أجنبي لم يجز ولو^(٤) كان القطن بين رب الأرض وبين أخته، وهو له يدرك، فباع صاحب الأرض نصيبه من الأكار لا يجوز، ولو باع الأكار نصيبه من رب الأرض جاز؛ لأنه لا يحتاج في التسليم إلى القسمة فلا يتضرر أحدهما.

رجل^(٥) طلب الدراهم قرضاً (بده وازاده) فوضع المستقرض سلعة بين يدي المقرض فقال للمقرض: بعث منك هذه السلعة بهذه الدراهم العشرة. وقال المقرض: اشترت وسلم إليه، ثم قال للمستقرض: بعني باثني عشرة فباعها منه باثني عشر درهماً جاز وإن تقدم الشرط بينهما؛ لأن البيعين خاليان عن الشرط ودلت المسألة على أن بيع الوفاء إذا لم يكن الوفاء مشروطاً في البيع [يصح]^(٦) و[إلا]^(٧) الأحوط أن يقول المستقرض: كل مقانة وشرط كان بيننا قد تركته ثم يبايعه ليكون^(٨) هذا أحسن.

قوم جمعوا المال ودفعوا إلى رجل ليدخل دار الحرب فيشتري الأسارى به فينبغي أن يستخير حال الأسير فإن أخبر أنه أسير فاشتره فهذا على وجهين: إن كان الأسير حرّاً ولم يأمره الأسير^(٩) بالشراء فاشتره وأدى الثمن من ذلك المال جاز إن اشتراه بمثل قيمته لو كان عبداً في مثل ذلك الموضع أو بقدر ما يتغابن الناس فيه وإن أمره الأسير بالشراء فقال: اشترني فاشتره^(١٠) وأدى الثمن من ذلك المال صار ضامناً للثمن لأرباب الأموال؛ لأنه لما قال الأسير: اشترني فاشتره وأدى الثمن^(١١) صار مشترياً للأسير وصار الثمن ديناً على الأسير فإذا أدى من ذلك المال صار كأنه أقرضه إلا إذا قال وقت الشراء بعد ما قال له الأسير: اشترني: [اشتريتك]^(١٢) حسبه لأرباب الأموال وإن كان الأسير رقيقاً عبداً أو أمة صار ضامناً للمال لأرباب الأموال؛ لأن العبيد والإماء صاروا ممالك أهل الحرب، فإذا اشتراهم صار مشترياً لنفسه وأدى الثمن من مال أرباب الأموال.

رجل اشترى عبداً وحرّاً في دار الحرب، اشتراهما بألف درهم بأمر آخر^(١٣) وأخرجهما إلى دار الإسلام قسمت الألف على قيمة العبد وقيمة الحرّ لو كان عبداً فـ

(١) في «د»: بالقطع.	(٨) في «د»: فيكون.
(٢) في «ج»: ساقطة.	(٩) في «ج»: ساقطة.
(٣) في «أ»: ساقطة.	(١٠) في «ج»: ساقطة.
(٤) في «ج»: وإن.	(١١) في «ج» و«د»: وأدى الثمن: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.	(١٢) في «أ»: ساقطة.
(٦) في «ج»: ساقطة.	(١٣) في «د»: بأمر الحر.
(٧) في «د»: ساقطة.	

- أصاب قيمة العبد فالعبد له وما أصاب قيمة الحر فهو دين على الحر لما قلنا.
- بيع بزر القز، وهو بزر الفيلق يجوز عند أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى، وعليه الفتوى لمكان العادة وبيع دود القز وهو دود الفيلق يجوز عند محمد^(١) أيضاً وعليه الفتوى.
- امرأة أعطت بزر القز وهو بزر الفيلق بالنصف امرأة فقامت عليه حتى أدرك فالفيلق لصاحب البزر؛ لأنه حدث من بزرها ولها على صاحبة البزر قيمة الأوراق، وأجر^(٢) مثلها، وعلى هذا: إذا دفع البقرة إلى إنسان بالعلف ليكو الحادث بينهما بالنصف فالحادث كله لصاحب البقرة وله على صاحب البقرة ثمن العلف وأجر المثل وكذلك إذا دفع الدجاجة ليكون البيض بالنصف.
- رجل اشترى عبداً مجوسياً وأبى أن يسلم ويقول للمولى: إن بعثني من المسلمين قتلت نفسي، جاز له أن يبيعه من المجوسي؛ لأنه غير مسلم.
- رجل باع حشيشاً في أرضه فهذا على وجهين إن كان صاحب الحشيش هو الذي أنبتها بأن سقاها الماء لأجل الحشيش فنبتت بتكليفه جاز بيعه؛ لأنه ملكه ليس لأحد أن يأخذه بغير إذنه فيجوز بيعه كما لو أخذ السمك، وألقاه في الماء فباعه جاز، وإن كان الحشيش نبت بنفسه لا يجوز بيعه؛ لأنه ليس بمملوك له؛ لأنه مباح. ألا ترى أن لكل واحد من الناس أن يأخذه.
- رجل اشترى من آخر حنطة قبل أن تحصد مكايلة جاز؛ لأن الحنطة موجودة [وكذا لو اشترى القوائم جاز؛ لأنها]^(٣) [موجودة]^(٤) وكذلك إذا اشترى قوائم الشاة قبل الذبح، ولو اشترى تبين تلك الحنطة قبل الكدس لا يجوز؛ لأن التبين غير موجود وقت البيع؛ لأنه لا يسمى تبناً، وإن اشترى بعد الكدس قبل التذرية جاز.
- رجل اشترى عبداً بكر موصوف ثم دفع له^(٥) كزاً ولم يكله^(٦) عليه وصدقه البائع أنه كز ثم باعه قبل أن يكتاله فهو جائز؛ لأنه ثمن، وليس بمبيع فلا يكون الكيل شرطاً لجواز البيع.
- رجل انتهى إلى وقر بطيخ فقال: بكم عشر بطيخات من هذا البطيخ بغير عينها، فقال: بكذا^(٧) واشتراها ثم عزل منها البائع عشر بطيخات فقبلها المشتري ومضى على هذا جاز استحساناً، وإن كان البطيخ متفاوتاً وكذا الزمان؛ لأنه لما عزل كان هذا بمنزلة الإيجاب فإن قبل المشتري؛ الآن تم البيع وإن اشترى عشر شياء من مائة شاة فالبيع باطل هكذا ذكر في الكتاب ويجب أن يكون الجواب على هذا الوجه فيما إذا عزل البائع عشرًا

(١) في «د»: عند أبي حنيفة.
(٢) في «أ» وآخر.
(٣) في «أ»: ساقطة.
(٤) في «أ» و«ج»: ساقطة.
(٥) في «ج» و«د»: إليه.
(٦) في «د»: يصفه.
(٧) في «د»: فقال بكذا: ساقطة.

منها وقبلها المشتري ومضى على ذلك أنه يجوز أيضاً، وفي البطيخات والزمان إذا لم يعزل ولم يقبل المشتري لا يجوز^(١) أيضاً فإذا نكح الكل واحد.

48 رجل قال لآخر: بعثك هذه الأمة بألف درهم فلم يقبل المشتري حتى قطع رجل يدها فدفع أرش اليد إلى البائع أو لم يدفع، فقال المشتري: قبلت لا يجوز؛ لأنه لو جاز دخل الأرض تحت البيع أصلاً والإيجاب لم يتناول الأرض وصار هذا بمنزلة ما لو باع عصيراً ولم يقبل المشتري حتى تخمر [ثم تخلل]^(٢) ثم قبل المشتري لم يجز، وكذلك لو ولدت الحارية ثم قبل المشتري لم يجز والمعنى في الكل لما قلنا.

49 رجل اشترى تراب الصواغين بعوض^(٣) فهذا على وجهين: إن وجد فيها ذهباً أو فضة، جاز البيع؛ لأنه تبين أنه اشترى الذهب أو الفضة بالعروض وإن لم يجد فيها ذهباً أو فضة لا يجوز؛ لأنه تبين أنه اشترى الذهب أو الفضة، وليس ثمة ذهب ولا فضة.

50 نخل بين شريكين وعليها ثمر أو أرض بين شريكين^(٤) وفيها زرع فباع^(٥) أحد الشريكين نصيبه من النخل والثمر أو^(٦) من الأرض والزرع، قالوا: لم يذكر هذا في الكتاب، وينبغي أن يجوز؛ لأن المشتري لا يجبر على القلع؛ لأنه قام مقام البائع في النخل والثمر والأرض والزرع جميعاً.

51 رجل باع من آخر عبداً بثوب موصوف في الذمة فهذا على وجهين: إن لم يضرب للثوب أصلاً لا يجوز، لأن الثوب لا يجب في الذمة إلا سلباً والأجل شرطه، وإن ضرب للثوب أجلاً، جاز؛ لأنه وجد شرط جواز السلم، ولو افترقا قبل قبض العبد لا يبطل العقد؛ لأن هذا العقد اعتبر سلباً في حق الثوب بيعاً في حق العبد^(٧) ويجوز أن يعتبر في عقد واحد حكم عقدين كالهبة بشرط العوض كقوله لعبد: إن أدبت إلي ألفاً فانت حر اعتبر فيه حكم اليمين، وحكم المعاوضة فكذا هنا.

52 رجل باع من آخر شجرة البطيخ قبل أن تخرج^(٨) الحديقة بهذا اللفظ فقال: (ابن خيار) زاد تراض افرو وختم) يجوز؛ لأن البيع يقع على شجرة البطيخ دون ما يخرج من الحديقة ثم ما يخرج من الحديقة^(٩) يخرج على ملكه.

53 مبطخة بين شريكين باع أحدهما نصيبه من إنسان برضى شريكه لا يجوز؛ لأن في بيعه ضرراً يلحق غير البائع والإنسان لا يجبر على عمل [الضرر]^(١٠) وإن رضي به.

54 رجل باع شعيراً له ولم يصف البيع إليه بالإشارة ولم يبعه سلباً^(١١) جاز؛ لأنه باع ما

(١) في «ج»: و«د»: لم يجز.	(٧) في «ج»: في حق العبد: ساقطة.
(٢) في «ج»: لا توجد وهي في «أ» و«د».	(٨) في «ج»: تدخل.
(٣) في «د»: بعرض.	(٩) في «ج»: ثم ما يخرج من الحديقة: ساقطة.
(٤) في «ج»: وعليها... شريكين: ساقطة.	(١٠) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.	(١١) في «ج»: ساقطة.
(٦) في «ج»: ساقطة.	

يملك. [ألا] ^(١) ترى: أنه لو باع عبداً ولم يضيف إليه البيع بالإشارة جاز؛ لأنه باع ما يملكه ولا فرق بينهما، والدليل عليه أنه روي عن محمد أنه قال في رجل باع طعاماً والطعام في السواد فقال: إن كان المشتري يعلم بمكان الطعام جاز ولا خيار له وإن كان لا يعلم فله الخيار فإن لم يجز البيع إلا بالإشارة لم يكن لاشتراط الخيار معنى؛ لأنه بالإشارة يعلم موضع الطعام فلا يكون له الخيار وإن لم يعلم في ملكه شعيراً أصلاً كان البيع باطلاً؛ لأنه بيع ^(٢) المعدوم.

أرض ^(٣) مات أربابها وعجز أهل القرية عن أداء خراجها فأرادوا تسليمها إلى السلطان فالأولى للسلطان أن يؤاجرها ويستوفي الخراج من أجرتها لتبقى الرقبة على أربابها فإن تعذرت إيجارتها جاز للسلطان أن يبيعها فإن أراد السلطان أن يشتريها [لنفسه] ^(٤) أمر غيره بأن يبيعها من غيره ثم يشتريها من المشتري؛ لأن هذا أبعد من التهمة.

رجل ذبح كلبه ثم باع لحمه جاز وكذا إذا ذبح حمارة وباع لحمه على ما اختار الصدر الشهيد رحمه الله تعالى من الجواب أن هذا اللحم طاهر، فرق بين هذا وبينما إذا ذبح خنزيراً وباع لحمه حيث لا يجوز. والفرق: أن لحم الكلب المذبح منتفع به؛ لأنه يجوز أن يطعم سنوره؛ لأنه طاهر والخنزير لا؛ لأنه ليس له أن يطعم كلبه؛ وأنه نجس. وفرق بين الكلب المذبح و[بين] ^(٥) الميتة منه، والفرق: أن لحم الميتة ليس بمنتفع به؛ لأنه ليس له أن يطعم سنوره؛ لأن إطعام السنور نوع انتفاع وقد قال عليه الصلاة والسلام: «لَا تَتَغَفَّوْا مِنْ الْمَيْتَةِ بِشَيْءٍ» ^(٦).

ولو باع لحم السبع لا يصح؛ لأنه غير منتفع به ^(٧) هكذا ذكر محمد رحمه الله تعالى وأطلق الجواب والمسألة على وجهين: إن كان المبتاع ميتاً لا يجوز بيع لحمه وهو تأويل ما ذكر محمد، وإن كان السبع مذبحاً فكذلك على قول بعض المشايخ وعلى ^(٨) ما اختار الصدر الشهيد للفتوى يجوز؛ لأن هذا اللحم طاهر والمسألة قد مرت في كتاب الصلاة ^(٩) من هذا الكتاب.

رجل اشترى حطباً في قرية من رجل شراء صحيحاً لكن قال ^(١٠): موصولاً بالشراء أحمله إلى منزلي لا يفسد البيع؛ لأن هذا ليس بشرط لكن هذا كلام آخر بعده فإن شاء حمل وإن شاء لم يحمل.

(٣) في «د»: أراضى.

(١) في «أ»: ساقطة. (٢) في «ج»: باع.

(٤) في «أ»: ساقطة. (٥) في «أ»: ساقطة.

(٦) الترمذي في جامعه، كتاب اللباس، باب: ما جاء في جلد الميتة إذا دبت رقم (١٧٣٢). أبو ذؤود

في سننه، كتاب اللباس، باب: من روى أن لا ينتفع بإهاب الميتة رقم (٤١٢٨)، النسائي في سننه،

كتاب الفرع والعنزة، باب: ما يدبغ به جلود الميتة، رقم (٤٢٤٤)، ابن ماجه في سننه كتاب اللباس،

باب: من قال: لا ينتفع من الميتة بإهاب ولا عصب رقم (٣٦١٣).

(٧) في «ج»: ساقطة. (٨) في «ج»: وحكى.

(٩) في «ج»: الطلاق. (١٠) في «د»: قالوا.

- 59 رجل أراد أن يبيع شيئاً فنادى بعشرة فطالبه إنسان بذلك فاشتراه غيره بأزيد من ذلك جاز لكن لا ينبغي أن يزيد عليه حتى ينادي ثانياً؛ لأنه استيام على سوم أخيه، وأنه منهي^(١) عنه.
- 60 [بيع]^(٢) المسبية بالمسببتين^(٣) وهو الغالب عليهما الصغر يجوز يريد به نوعاً من الغطرفي. هكذا ذكر في بعض المواضع، وفي عرفنا لا يجوز، لأنه صار ثعناً بمتزلة الذهب والفضة ولهذا كان يفتي الصدر الشهيد رحمه الله تعالى بوجوب الزكاة في المائتين منها.
- 61 رجل قال لآخر: بعث منك هذا الثوب على أنه خز فإذا لحمته خز وسداه قطن جاز؛ لأن السداه تابع للحمه؛ لأن الثوب ينسب إلى اللحمه؛ لأن اللحمه تظهر والسداه لا.
- 62 رجل اشترى الخوخ وفيه خوخ نيء لا يفسد، وكذلك الكمثرى النيء؛ لأنه مثل متفع به؛ لأنه تأكله الذواب.
- 63 زرع بين شريكين باع أحد الشريكين نصيبه قبل الإدراك لا يجوز لما قلنا قبل هذا. ولو لم يفسخ حتى أدرك الزرع جاز؛ لأنه زال المانع من الجواز.
- 64 رجل وامرأة بينهما ابن صغير فقالت المرأة: اشتريت منك هذه الدار لابني بماله. وقال الأب: بعته، يجوز^(٤)؛ لأن الأب لما أجاز فقد أذن لها بالشراء فلو كانت هذه الدار [مشتركة]^(٥) بين الأب والأجنبي فقالت المرأة لهما: اشتريت منكما هذه الدار لابني بماله، فقالا: بعنا، يجوز؛ لأن الصفقة واحدة ولا يجوز في النصف دون النصف فكان الأب آذناً لها بشراء التصيبين جميعاً.
- 65 مشجرة بين قوم باع أحدهم نصيبه مشاعاً والأشجار قد انتهت حتى لا يضرها القطع جاز الشراء وللمشتري أن يقطع؛ لأنه ليس في القسمة ضرر.
- 66 رجل اشترى أوراق التوت فهذا على ثلاثة أوجه:
إن اشتراها على أن يأخذها من ساعته جاز؛ لأنه مال متفع به مقدور التسليم.
وإن اشتراها على أنه يأخذها شيئاً فشيئاً لا يجوز؛ لأنه يزداد فيختلط المبيع بغير المبيع.
- وإن اشتراها ولم يشترط شيئاً إن أخذها في اليوم جاز وإن مضى اليوم فسد البيع؛ لأنه ازداد ويمكن التحرز عنه، والحيلة في ذلك: أن يشتري الشجرة بأصلها فيأخذ الأوراق ثم يبيع الشجرة من البائع.
- 67 رجل اشترى أنزال الكرم وبعض أنزالها نيء وبعضها قد انتضج فهذا على وجهين: إن كان كل نوع قد انتضج بعضها وبعضها نيء جاز وإن كان بعض الأنواع نياً وبعضها قد انتضج مثل الخوخ والكمثرى لا يجوز؛ لأن المجوز هو العرف ولا عرفها هنا.

(١) في «ج» و«د»: منفي.
(٢) في «أ»: ساقطة.
(٣) في «ج»: في المسببتين.
(٤) في «د»: لا يجوز.
(٥) في «أ» و«ج»: ساقطة.

- 68 رجل جاء إلى قصاب، وقال: كم تعطى من هذا اللحم بدرهم^(١) فقال: منونين، فقال^(٢): زن منونين فوزن القصاب ودفع إلى الرجل وأخذ الدرهم ولم يقل القصاب: بعت، ولا قال المشتري: اشتريت متفرقاً عن ذلك المجلس فهذا بيع؛ لأنه ثبت البيع^(٣) بينهما مقتضى الوزن سابق عليه فيكون الوزن بعد البيع فيعتد به.
- 69 رجل اشترى أرضاً بشربها جاز، وإن لم يبين مقدار الشرب، لأنه تبع للأرض والأرض معلومة، وإن كان الشرب مجهولاً.
- 70 شجرة أصلها واحد ولها فرعان باع صاحبها أحد الفرعين جاز إن بين موضع القطع ولا ضرر في القطع؛ لأنه بيع استجمع شرائطه.
- 71 رجل دفع دراهم إلى خباز فقال: اشتريت منك مائة من خبز وجعل يأخذ كل يوم خمسة أمان فالبيع فاسد، وما أكل فهو مكروه؛ لأنه اشترى الخبز غير مشار إليه فكان البيع مجهولاً، فإذا أكل كان الأكل بحكم عقد فاسد ولو أعطاه الدراهم وجعل يأخذ منه كل يوم خمسة أمان، ولم يقل في الابتداء: اشتريت منك، يجوز^(٤) وهذا حلال وإن كانت نيته وقت [الدفع]^(٥) الشراء؛ لأن بمجرد النية لا ينعقد البيع، وإنما ينعقد^(٦) البيع الآن بالتعاطي، والآن المبيع معلوم فينعقد البيع صحيحاً.
- 72 رجل باع من آخر طيناً يؤكل فهذا على وجهين: إن كان ينتفع به غير الأكل جاز البيع؛ لأنه مال منتفع به وإن كان لا ينتفع به غير الأكل لا يجوز؛ لأنه غير منتفع به^(٧) إلا منفعة الأكل وهذا^(٨) يضر ويقتل.
- 73 رجل باع من آخر أرضاً بغير خراج، وهي من أراضي الخراج فالبيع فاسد والجواب على التفصيل: إن علم المشتري بذلك فالبيع فاسد، وإن لم يعلم ثم علم كان له الخيار على ما نذكر في فصل الشروط التي تفسد البيع.
- 74 رجل باع النواة في الثمر فالبيع فاسد؛ لأنه لا يمكن نزعها إلا بضرر، وأما إذا باع جبة هذا القطن، فالبيع جائز^(٩). هكذا اختار الفقيه أبو الليث؛ لأنه لا ضرر في نزعها.
- 75 أهل الكفر إذا باعوا الميتة فيما بينهم لا يجوز؛ لأنها ليست بمال عندهم، ولو باعوا نبيحتهم وعادتهم أن يخنقوا الشاة أو يضربوها حتى تموت جاز؛ لأنه بمنزلة الذبيحة عندنا. [ألا ترى أن المجوس إذا ذبحوا وباعوا فيما بينهم جاز وإن كان هذا ميتة عندنا]^(١٠).
- 76 رجل اشترى [من آخر]^(١١) كذا كذا قرية من ماء فرات جاز استحساناً إذا كانت القرية

(١) في «أ»: بملاحم.	(٧) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «ج»: ساقطة.	(٨) في «أ»: وهو.
(٣) في «ج»: ساقطة.	(٩) في «أ»: فاسد، والضوابط المثبت كما هو في «ج» و«د».
(٤) في «أ»: ساقطة.	(١٠) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: لا يقع.	(١١) في «أ»: ساقطة.
(٦) في «ج»: يقع.	

بعينها لتعامل الناس.

- 77 رجل اشترى لؤلؤة في صدف، قال أبو يوسف رحمه الله تعالى: البيع جائز، وإنه الخيار إذا رآها، وقال محمد: البيع باطل، وعليه الفتوى؛ لأنها فيه^(١) خلقة وإن اشترى الصدف ولم يسم اللؤلؤة جاز؛ لأن الصدف اسم للجمل، وإن اشترى البزر الذي في جوف البطix ورضي صاحب البطix أن يقطع البطix، فالبيع باطل؛ لأنه لا يمكنه تسليمه إلا بالضرر، وإن كانت شاة مذبوحة فباع كرشها قبل السخ جاز؛ لأنه يمكنه تسليمها بغير ضرر وإخراجها على البائع؛ لأنه من التسليم، وللمشتري خيار إذا رآه؛ لأنه اشترى شيئاً لم يره.
- 78 رجل باع دجاجة فوجد المشتري في بطنها لؤلؤة فاللؤلؤة للذي باعها؛ لأن اللؤلؤة ليست من أجزاء الدجاجة، وإن كانت الدجاجة حية فبلغت^(٢) اللؤلؤة في بطنها وقد كان رآها المشتري حين ابتلعها فالباع فاسد؛ لأنه لا يمكن تسليم اللؤلؤة إلا بضرر، وإن كانت الدجاجة ميتة فباع اللؤلؤة في بطنها جاز؛ لأنه يمكن تسليمها من غير ضرر.
- 81 رجل له جارية فوضعها عند إنسان وقال: عندي جارية بيضاء، ثم قال: بعث منك جارية [فاشترها]^(٣) لا يجوز؛ لأن البيع أضيف إلى المنكر والجارية التي عنده معينة فلا يصح إلا بقوله: بعثك جارية في هذا البيت، أو جارية اشتريتها من فلان.
- 82 بيع قطن المحلوج بالقطن الذي فيه حب لا يجوز إلا مثلاً بمثل، ولا ينظر إلى الحب، وكذا بيع التمر بالتمر المشقوق؛ لأن النبي ﷺ قال: «التَّمْرُ بِالتَّمْرِ»^(٤) الحديث. من غير فضل، وكذا الدقيق المنخول بدقيق غير منخول لما قلنا.
- 83 رجل اشترى شاة مذبوحة فإذا رجلها مقطوعة من الفخذ فالشراء فاسد لجهالة ثمن الباقي؛ لأن الفخذ له حصة من الثمن فيكون شراء الباقي شراء بالحصة ابتداء.
- 84 سكة غير نافذة فاجتمع أهل السكة وباعوا السكة لا يجوز ولو اقتسموها أيضاً لا يجوز، كذا روي عن أبي حنيفة رحمه الله تعالى نصاً؛ لأن السكة وإن كانت ملكهم لكن فيها حق العامة^(٥)؛ لأن الطريق الأعظم إذا كثر فيها العامة كان لهم أن يدخلوها حتى يقل الزحام.
- 85 بيع الحنطة بالحنطة وزناً على سبيل المماثلة لا يجوز، لأن الحنطة كيلية فلا يجوز إلا متماثلة^(٦) بالكيلية ولم يوجد حتى لو علم أنهما متماثلان في الكيلية يجوز، وكذا بيع الدقيق بالدقيق وزناً؛ لأن الدقيق كيلية أيضاً ولهذا لا يجوز بيع الدقيق بالحنطة، ولو كان الدقيق وزناً جاز، وكذا إذا استقرض [الدقيق]^(٧) وزناً لا يجوز؛ لأن شبهة المجانسة ثابتة للحال باعتبار حقيقة المجانسة^(٨) في المال.

رجل اشترى عشر بيضات وقبضها ثم وجد أحدها مذرة، لا قيمة لها أصلاً فالبيع فاسد في الكل؛ لأنه اشترى مالاً وغير مال صفقة واحدة، وكذا إذا اشترى وقر بطيخ، فإذا بعضها فاسد لا قيمة لها ولا لقشرها لما قلنا.

86

رجل اشترى القرية ولم يستثن المقبرة والمساجد، فسد البيع؛ لأن بيع هذه الأشياء باطل.

87

[رجل باع] ^(١) فص خاتمه أو باب بيته فهذا على وجهين إن أمكنه نزعهما بغير ضرر ^(٢) جاز البيع؛ لأنه مقدور التسليم، وإن لم يمكنه نزعهما من غير ضرر فالمشتري بالخيار: إن شاء ترنص إلى وقت التزع، وإن شاء نقض البيع؛ لأنه معجوز ^(٣) التسليم من وجه مقدور التسليم من وجه، وفي مثل هذا يكون البيع موقوفاً.

88

وإن باع شيئاً مغيباً تحت الأرض كالبصل والجزر، وبصل الزعفران، والثوم، والشلجم، والفجل، فهذا على ثلاثة أوجه: إن باع قبل أن ينبت، أو نبت شيئاً لا يفهم به وجوده تحت الأرض لا يجوز البيع في هذين الوجهين؛ لأنه فيه غرر وإن نبت شيئاً يفهم به وجوده تحت الأرض جاز البيع، فإن قلع البعض، هل ثبت له الخيار حتى إذا رضي يلزم البيع في الكل، فهذا على وجهين: إن كان ^(٤) المبيع ^(٥) المغيب مما يكال أو يوزن بعد القلع [كالجوز والبصل والثوم] ^(٦) فهذا على ثلاثة أقسام.

89

إن قلع البائع أو المشتري بإذن البائع، وكان المقلوع مما ^(٧) يدخل تحت الكيل أو ^(٨) الوزن يثبت له ^(٩) الخيار حتى لو رضي لزمه ^(١٠) البيع في الكل؛ لأن رؤية بعض المكيل والموزون كروية الكل؛ لأنه شيء واحد.

90

وإن قلع المشتري بغير إذن البائع: إن كان المقلوع شيئاً له ثمن بطل خياره حتى لم يكن ^(١١) له أن يرد رضي بالمقلوع أو لم يرض وجدنا حجة أخرى أقل منها أو لم نجد فيها شيئاً؛ لأن بالقلع صار معيناً؛ لأنه كان حياً ينمو وبعد القلع صار من الموات لا ينمو، والغيب الحاصل في يد المشتري يمنع الرد بخيار الرؤية إلا إذا كان المقلوع شيئاً لا ثمن له؛ لأنه حينئذ وجوده وعدمه بمنزلة وكأنه لم يقلع شيئاً هذا إذا كان المعيب مما يكال أو يوزن، فإن كان المبيع المعيب مما لا يكال ولا يوزن كالقفل وغيره إن قلع البائع أو المشتري بإذن البائع لا يبطل ^(١٢) له الخيار حتى لو رضي لا يلزم البيع في الكل؛ لأنه من العدديات المتقاربة ^(١٣) ف رؤية البعض لا تكفي كروية الثياب.

وإن قلع المشتري فرأى بعضه ^(١٤) بغير إذن البائع بطل الخيار حتى لا يتمكن من أن

(١) في «أ»: ساقطة.	(٨) في «ج»: والوزن بدون أو.
(٢) في «ج»: بغير ضرر: ساقطة.	(٩) في «ج»: ساقطة.
(٣) في «أ»: يجوز.	(١٠) في «ج»: يلزم.
(٤) في «أ»: ساقطة.	(١١) في «ج»: لكن.
(٥) في «ج»: البيع.	(١٢) في «د»: لا يثبت.
(٦) في «أ»: ساقطة.	(١٣) في «ج» و«د»: المتفاوتة.
(٧) في «ج»: من: ساقطة (مما يدخل).	(١٤) في «د»: فرأى بعضه: ساقطة.

يرد رضي أو لم يرضى لأجل العيب، وذكر الشيخ أبو الحسن القدوري رحمه الله تعالى^(١) فيما إذا كان المبيع المغيب مما يكال أو يوزن، وقد قلع البائع أو المشتري بإذن البائع خلافاً بين أبي حنيفة وصاحبيه رحمهما الله تعالى. فإن عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى: لا يبطل له الخيار حتى لو رضي لا يلزم العقد، وعند أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى: يثبت له^(٢) الخيار والمختار للفتوى ما ذكرنا أنه يثبت له الخيار.

ولو اختلف البائع والمشتري، فقال المشتري: أخاف إن قلعت لا يصلح لي ولا أقدر على الرد، وقال البائع: أخاف^(٣) إن قلعت لا يرضى^(٤) المشتري^(٥) يتطوع الزجل الأجنبي بالقلع، وإن تشاجرا^(٦) فسخ القاضي العقد بينهما.

بيع المرهون يفتى أنه غير نافذ في حق المرتهن، وليس للزاهن حق الفسخ بمنزلة بيع^(٧) المستأجر، وذكر في بعض المواضع: أن بيعهما سواء أنه يصح لكن لا ينفذ، وبه يفتى، وذكر في «شرح العصام» وفزق بينهما، وقال: بيع المستأجر باطل، وبيع المرهون: موقوف؛ لأن في قدرة الزاهن على التسليم مردوداً^(٨)؛ لأن الطريق في يده وهو قضاء دين المرتهن فكان عجز الزاهن عن التسليم دون عجز المالك عن تسليم المستأجر فقلنا بالتوقف ها هنا، ولو فسخ المرتهن البيع، هل يفسخ؟ حتى لو أفتكه الزاهن، كان للمشتري فيه^(٩) سبيل. فيه روايتان: والأصح أنه لا يفسخ. وما ذكر من اللفظ في «الكافي» يدل عليه؛ لأنه^(١٠) [لو]^(١١) قال: لو كان العبد رهناً فباع الزاهن وأبى المرتهن أن يجيزه لم يجز البيع، وهو موقوف جعله موقوفاً بعد إباء المرتهن. فالحاصل أنه اختلفت ألفاظ محمد رحمه الله تعالى في بيع المرهون في بعض المواضع. قال: باطل. وفي بعضها قال: فاسد، ومعناها سيطله وسيفسده. القاضي إذا طلب المشتري التسليم وأبى المرتهن^(١٢). وقال في بعض المواضع: موقوف، وهو الصحيح لما ذكرنا.

وبيع المستأجر لا يجوز؛ لأنه لا يقدر على تسليمه فلا يجوز بيعه هذا إذا لم يكن على الآجر دين فادح، أما إذا كان يعتبر عذراً في فسخ الإجارة على ما عرف. فزق في «العصام» بين بيع المرهون والمستأجر قال: في المرهون يتوقف، وفي المستأجر يبطل، وسوى بينهما في «أدب القاضي»، قال: عبد في يد رجل ادّعه رجلان: ادعى أحدهما أنه اشتراه منه وادعى الآخر أنه ارتهنه منه بألف درهم أو استأجره منه بألف درهم فسأله القاضي فأقر للمرتهن والمستأجر أولاً، فقال صاحب الشراء: حلفه لي بالله تعالى ما باعه منه^(١٣) فإنه يحلفه له^(١٤)، ولو كان المرهون والمستأجر لا يقبلان البيع لم يكن في التحليف معنى

(١) سبقت ترجمته.	(٨) في «ج» و«د»: تردّد.
(٢) في «أ» و«د»: ساقطة.	(٩) في «د»: في «و» وسبيل.
(٣) في «ج» و«د»: ساقطة.	(١٠) في «ج» و«د»: فإنه.
(٤) في «ج»: ساقطة.	(١١) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٥) في «ج»: يشتري.	(١٢) في «أ»: ساقطة.
(٦) في «د»: تشاجرا.	(١٣) في «ج»: مني.
(٧) في «أ»: ساقطة.	(١٤) في «ج»: ساقطة.

وفائدة. كما إذا ادعى كل واحد منهما الشراء من ذي اليد فأقر أنه باع من أحدهما بعينه فالقاضي يأمره بالتسليم إليه فإن قال الآخر: حلفه لي أنه لم يبعه مني فإنه لا يمين عليه في ذلك؛ لأنه بعدما أقر بالبيع من هذا أو أقر للآخر أو بذل لا يملك فلا يفيد الاستحلاف، وما هنا لما استحلفه علم أنه يملك في^(١) المرهون والمستأجر كان الفقه فيه وهو أن المرهون [والمستأجر]^(٢) ملكه ويبيعه بعد الزمن وعقد الإجارة صحيح لازم في حق البائع وليس للمرتهن والمستأجر حق الفسخ فإذا كان بيعه صحيحاً لازماً في حق البائع^(٣) بعد الزمن والإجارة يملك البائع الإقرار به فيفيد الاستحلاف. فإن حلف انتهى الكلام، وإن نكل ثبت البيع، وثبت الخيار للمشتري^(٤) إن شاء صبر إلى أن يفتك الزمن وتمضي المدة في الإجارة، وإن شاء فسخ؛ لأنه لم يرض بتأخير حقه، وكذا إذا باع المغصوب، وهو جاحد؛ ولو بينه له؛ لأنه لا يقدر على^(٥) تسليمه، وكذا إذا باع سمكاً محظوراً في أجمعة إذا أخذه ثم أرسله في الأجمعة، وإن كان في جب يقدر على أخذه من غير صيد فباعه بجوز، والمشتري بالخيار إذا رآه؛ لأنه اشترى شيئاً لم يره؛ لأن الرؤية في الماء لا تتحقق، ولو باع فرساً غائراً^(٦) لا يمكن أخذه إلا بحيلة لا يجوز؛ لأنه باع ما لا يقدر على تسليمه.

بيع الحنطة والشعير يجوز متفاضلاً، وإن كان في الشعير حبات الحنطة إن كان مثل ما يكون في الشعير جاز؛ لأنه لا يمكن الاحتراز عنه، وكذا لو باع الحنطة بالذراهم وفيها حبات الشعير يسلم ذلك للمشتري لما ذكرنا.

حلال الدم إذا باع عبده بأن باع بعد الزدة إن قتل على الزدة بطل البيع وإن أسلم نفذ عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى [لأن عنده تصرفات المرتد]^(٧) تتوقف. وعندهما: لم^(٨) يتوقف. هما يقولان: الصحة تعتمد الأهلية والتفاد يعتمد الملك وقد وجد فوجب أن ينفذ، ولأبي حنيفة رحمه الله تعالى: المرتد حربي مقهور تحت أيدينا، والحربي: متى قهر توقف بدنه حتى توقف تصرفاته بالإجماع فكذا ما هنا.

إذا قال: بعتك هذا الحمار وأشار بيده إلى العبد القائم بين أيديهما جاز العقد على العبد وينعقد البيع، ويصح.

إذا قال لآخر: اشتر لي جارية بهذه الألف درهم، وأشار إلى الذنانير تعلق التوكيل بالذنانير، حتى لو اشترى بالذراهم يصير مشترياً لنفسه وإن اجتمع ها هنا الإشارة والتسمية والمشار إليه من خلاف جنس المسمى، ولكن إنما يعتبر المسمى إذا كان^(٩) لم يعرف المشتري أن المشار إليه من خلاف جنس المسمى أما إذا علم فالعقد يتعلق بالمشار إليه [لأنه]^(١٠) لما رأى المشار إليه فقد علم بحقيقة الحال ولم يبق له اشتباه إذ لا بيان فوق

(١) في «د»: بيع.
(٢) في «أ»: ساقطة.
(٣) في «ج»: و«د»: البيع.
(٤) في «ج»: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.
(٦) في «د»: عاندا.
(٧) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٨) في «ج»: لا.
(٩) في «د»: ساقطة.
(١٠) في «أ»: ساقطة.

العبارة ولا اعتبار للتسمية فتعلق العقد بالمشار إليه بخلاف ما إذا لم يعلم المشتري بالمشار إليه حيث تعتبر التسمية، ويتعلق العقد بالمسمى في جنسين مختلفين؛ لأن التسمية مفيدة في إعلام المسمى أما هنا لا تفيد العلم، فإن العبارة الظاهرة أن الإنسان يصف العين المشار إليه بغير صفته مادحاً له أو ذاماً [له]^(١) فهذا هنا إذا سمي المشار إليه حميراً فإنه سماه بذلك ذاته له فلا تعتبر تسميته فصار كأنه انعدم التسمية ولو انعدم حقيقة يتعلق العقد بالمشار إليه [فكذا] ها هنا^(٢).

98 رجل له على الآخر ألف درهم وللآخر عليه مائة دينار فاشتري كل واحد منهما ماله على صاحبه عليه يجوز؛ لأنه دين لم يجب بعقد الصرف ولا بعقد السلم فيجوز الاستبدال به.

99 رجل أقرض رجلاً كراً من طعام ثم باع من المستقرض الكر الذي عليه، جاز لما ذكرنا أنه دين لم يجب بعقد الصرف والسلم فيجوز الاستبدال به قبل القبض، وعلى قياس ما روى عن أبي يوسف رحمه الله تعالى في غير رواية الأصول: أن المستقرض لا يملك المستقرض بالعقد ما لم يستهلك لا يجوز هذا البيع؛ لأنه لما لم يملكه لم يصير ديناً في ذمته فإذا باع المقرض ما في ذمة المستقرض فقد باع، وليس له في ذمته شيء، وإذا صح في ظاهر الرواية: إن افتراقاً قبل قبض الثمن بطل العقد؛ لأن الافتراق حصل عن دين بدين لأنهما افتراقاً وأحد الدينين باق في الذمة فإن قبض الثمن جاز.

100 وكذلك لو كان المستقرض استهلك الكر القرض قبل البيع أو بعده؛ لأن مثله وجب في ذمته إلا أن الجواب هنا متفق عليه.

101 وكذلك كل ما يكال أو يوزن أو يعدّ إلا الدراهم والذنانير والفلوس؛ لأن هذه الأموال كما يتعلق العقد بعينه متى أشير إليه وهو عين فكذا إذا أشير إليه وهو دين إلا الدراهم والذنانير والفلوس حتى لو أن رجلاً أقرض مائة درهم على أنها جياذ فقبضها ولم يستهلكها المستقرض حتى اشتراها من المقرض^(٣) بعشرة دنانير، وقبض المقرض الذنانير قبل أن يتفرقا جاز البيع عندهم أما في ظاهر الرواية فلا لأن المستقرض ملك الدراهم القرض بنفس القرض فصار مثل ذلك ديناً في الذمة وأما على قياس ما روي عن أبي يوسف فلا لأن المقرض وإن صار بائعاً منه الدراهم في ذمته وليس في ذمته دراهم ولكن بيع دراهم ليس عنده بتلك الدراهم يجوز؛ لأن الدراهم ثمن [وبيع]^(٤) وليس عنده ثمن جائز^(٥) فإذا وجد المستقرض الدراهم القرض بنهرجة أو زيوفاً وقد افتراقاً [أو لم يفتراقاً]^(٦) ليس للمستقرض أن يرد ولا أن يرجع بنقصان العيب. أما عدم الرد؛ لأن المشتري إنما يرد بالعيب ما ورد عليه البيع والبيع لا يرد على ذلك القرض وإنما يرد على مثله^(٧) [في ذمته]^(٨) وقد تعذر رد ذلك وأما عدم الرجوع بنقصان العيب فرق

(١) في «أ» و«ج»: ساقطة.
(٢) في «أ» و«ج»: غير واردة.
(٣) في «ج»: من المقرض: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: جاز.
(٦) في «أ»: ساقطة.
(٧) في «ج»: ساقطة.
(٨) في «ج»: عليه في ذمته.

بين هذا وبينما إذا كان القرض كثر حنطة فإن ثمة يرجع بنقصان العيب . والفرق : وهو أن الرجوع بنقصان العيب^(١) في مسألة الحنطة لا يؤدي إلى الرّبا، وهنا يؤدي؛ لأنّ الدّراهم لا تتعين بالتعيين عيناً كان أو ديناً فيتعلق العقد بمثل ملكان في الذمة لا بعينه فثبت للمستقرض في ذمة المقرض مثل ما كان للمقرض في ذمة المستقرض بهذا العقد ثم يصير ما في ذمة كل واحد منهما من الدّراهم لصاحبه قصاصاً بالآخر فتصير الدّراهم بإزاء الدّراهم فلو قلنا بأنّه يرجع بنقصان العيب يكون ربا؛ لأنّ الجودة في مال الرّبا عند مقابلتها بجنسها لا قيمة لها . أمّا الحنطة تتعين بالتعيين عيناً كان أو ديناً فكان بمقابلة الحنطة في الذمة الدّراهم في ذمة المستقرض لا الحنطة والرّبا لا يجري بين الحنطة والدّراهم، فلو قلنا بالرجوع بنقصان العيب لا يؤدي إلى الرّبا فلو باعه الكثر الذي عليه بكرّ وسط وقبض المقرض الكثر جاز؛ لأنّ الافتراق حصل عن عين بدين فيما ليس يصرف فكان البيع جائزاً فإن لم يقبض حتى تفرقاً^(٢) لم يجز؛ لأنّ الافتراق حصل حال قيام أحد الدّينين في ذمة أحدهما بعد تعيين الآخر فيكون ديناً بدين، ولو اشترى المستقرض الكثر القرض بعينه لا يجوز، ولو باعه من المقرض جاز؛ لأنّ المستقرض من ملك الكثر بالقرض^(٣) رقة وتصرفاً فإذا اشترى فهذا الشراء لا يفيد لا ملك الرّبة ولا ملك التّصرفات، فلا يجوز، وإذا باع من المقرض فهذا البيع يفيد للمقرض ملك الرّبة وملك التصرف وعلى رواية أبي يوسف: جاز شراء المستقرض ولم يجز البيع من المقرض، لما قلنا.

ولو باع الآبق ثم سلم في المجلس قبل الافتراق لا يجوز؛ لأنّه باع ما لا يقدر على تسليمه فكان [البيع]^(٤) باطلاً.

رجل^(٥) اشترى طلع نخل أو بسراً جاز ويقطع من ساعته؛ لأنّه مال، والمال ما يكون متفعلاً للحال أو بعوض أن يصير متفعلاً به^(٦) وقد وجد وما روي عن النبي ﷺ أنّه نهى عن بيع الثمر حتى يبدو صلاحه. قلنا: بلى، ولكن المراد من البدو الخروج والظهور، ومن الصّلاح: صلاحية الانتفاع به في الثاني، وهو: أن يخرج سليماً [فكان بدو الصّلاح في ظهوره سليماً]^(٧) وبه نقول، وأمّا القطع للحال، فلائّه متى لم يقطع من ساعته يصير المشتري غاصباً للتّخيل، فإن تركه في التّخيل بغير إذن صاحبه يتصدق بما زاد بعد الشراء، ولو تركه بغير إذن البائع لا يتصدق بشيء؛ لأنّ ما حدث من الزيادة بعد القبض ربح استفاده في ضمانه لكن في المسألة الأولى استفادة^(٨) بسبب خبيث، وهو غصب مال الغير فما استفاد بسببه يكون خبيثاً وسبيل الخبيث التصديق، والمسألة الثانية استفادة بسبب مباح، وهو استعمال مال الغير بإذنه فيطيب له الربح، وإن ترك قبل القبض يطيب له سواء ترك بإذن البائع أو بغير إذنه؛ لأنّ الحادث من الزيادة قبل

(١) في «ج»: والفرق . . . العيب: ساقطة . (٥) في «ج»: ولو .
(٢) في «د»: يفرقاً . (٦) في «ج» و«د»: ساقطة .
(٣) في «د»: بالقبض . (٧) في «أ»: ساقطة .
(٤) في «أ» و«د»: ساقطة . (٨) في «ج» و«د»: ساقطة .

القبض ليس بربح؛ لأن الزرع ما لا يكون بإزاء عوض، وهنا بإزاء الزيادة عوض، فإن الزيادة الحادثة قبل^(١) القبض لها حصة من الثمن بخلاف الزيادة بعد القبض فإنها ربح لا محالة فإن استأجر الثخل [شهرًا]^(٢) بأجر معلوم ليترك فيه الطلع فالإجارة فاسدة يرجع بالأجر إن نقده وإن زاد في الطلع فهو طيب له.

104

أما فساد الإجارة: فلأن المستحق بهذه الإجارة العين، لأن ما يحدث من الزيادة بسبب إجارة الثخل عين والإجارة إنما تجوز على المنفعة لا على العين.

وأما^(٣) عدم الأجر عليه: فلأن أجر المثل إنما يجب إذا انعقدت الإجارة وهناك تنعقد؛ لأنها أضيفت إلى غير محلها؛ لأن محلها المنفعة.

وأما طيب الزيادة: فلأن الإجارة [لما]^(٤) لم تنعقد صار وجودها وعدمها بمنزلة بقي مجرد الإذن بالترك من غير أجر، ولذلك تطيب له^(٥) الزيادة، ولو اشترى بعد ما انتهى، فترك بغير إذن البائع حتى صار رطباً، فالزيادة تطيب له؛ لأنه لم يزد فيه شيء، وإنما تغير وصفه.

105

ولو اشترى فصيلاً، واستأجر الأرض من البائع شهرًا معلومًا جازت الإجارة، وعليه الأجر، ويطيب له الفضل؛ لأنه استأجر أرضاً مشغولة، ولكنها مشغولة بحق المستأجر، وشغل المستأجر، لا يمنع جواز الإجارة، بخلاف ما إذا استأجر الثخل شهرًا معلومًا، حيث لا يجوز؛ لأن الإجارة على الأرض مضافة إلى محلها؛ لأن الأرض مما يمكن الانتفاع بها مع بقاء عينها، وهو السكن، والزراعة، وغيرها من المنافع. أكثر ما في الباب أن غرضه بهذا حصول العين [لكن]^(٦) لا عبارة للغرض^(٧) إنما العبارة بمحل العقد فهذه الإجارة أضيفت إلى محلها. أم الثخل أضيفت إلى غير محلها [لأن محلها]^(٨) المنفعة، والمنفعة المطلوبة من الثخل: الثمرة، وغيرها غير مطلوبة، والثمره عين فلا تكون محلاً للإجارة. وأما طيب الفضل؛ فلاته ربح ما قد ضمن، وقد استفاده بسبب مباح فيكون طيباً، ولو استأجر إلى بلوغ الزرع كانت الإجارة [فاسدة]^(٩) وعليه أجر مثل الأرض: أما فساد الإجارة: فلأن المدة مجهولة، وأما وجوب أجر المثل؛ فلأن الإجارة أضيفت إلى محلها لكنها تفسد لفوات^(١٠) شرط من شرائط الجواز، فتعقد فاسدة بخلاف إجارة الثخل شهرًا لترك الثمار حتى تدرك حيث لا يجوز ولا يكون عليه الأجر؛ لأن الإجارة أضيفت إلى غير محلها لما ذكرنا فلا تنعقد أصلاً، وأما طيب الزرع: بقدر الثمن وم غرم من الأجر؛ لأن ذلك رأس ماله وليس بربح فيكون طيباً، وأما التصديق بالفضل؛ لأنه قد استفاده بسبب حرام، وهي الإجارة الفاسدة، وهذا كله قياس قول أبي حنيفة، ومحمد رحمهما

106

(١) في «ج»: قبض.	(٦) في «أ»: ساقطة.
(٢) في «أ»: ساقطة.	(٧) في «د»: للعرض.
(٣) في «أ»: وإنما.	(٨) في «أ»: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.	(٩) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج» و«د»: ساقطة.	(١٠) في «ج»: لفساد.

الله تعالى، وقياس قول أبي يوسف: يطيب الفضل^(١) في الأرض أيضاً لوجود شرط الطيب، وهو الضمان.

ولا يجوز البيع على المبرسم، والمغمى عليه، والذي يجن ويفيق إلا برضاه، ووكانته جائزة^(٢) في حال إفاقته؛ لأن هذه العوارض على شرف الزوال ساعة فساعة، فتكون كالمعدوم من حيث الاعتبار، فلا يكون لغيرهم عليهم ولاية، والمعتوه المغلوب بمنزلة الصغير في حق جواز البيع، وغيره من الولاية؛ لأنه في معنى المجنون. إذا اشترى بالدين وهما يعلمان أن لا دين عليه لا يصح؛ لأنه سمي ما لا يتصور أن يكون ثمناً فصار كالبيع على أن لا ثمن.

بيع الدقيق بالدقيق إذا تساوى [كيلاً]^(٣) لم يذكر محمد رحمة الله تعالى عليه هذا في الكتاب وروي في غير رواية الأصول عن أبي حنيفة وأبي يوسف رحمهما الله تعالى أنه يجوز، وذكر أبو الحسين القدوري رحمه الله تعالى [عن أصحابنا]^(٤) أنه يجوز؛ لأنه باع مكيلاً بمكيل من جنسه من كل وجه متساوياً فيجوز كما قبل الطحن.

وأما بيع الدقيق بالخبز أو^(٥) الحنطة بالخبز متساوياً أو متفاضلاً يجوز، إذا كان يبدأ بيد كذا في «نوادير أبي يوسف» عن أبي يوسف رحمه الله تعالى؛ لأنه وإن [كان]^(٦) بينهما مجانسة من وجه لكن^(٧) المجانسة كانت ثابتة قبل الطحن من كل وجه، وبالطحن لم يوجد إلا تفرق الأجزاء فكان الدقيق حنطة متفرقة والشيء بعد التفرق لا يصير جنساً آخر، ولهذا يجري الرّبا بين الحنطة والدقيق لكن زالت المجانسة بينهما في حق اتفاههما في القدر من كل وجه؛ لأن أحدهما مكيل، والآخر موزون وحرمة ربا الفضل تعتمد المجانسة في الذات والقدر من كل وجه، وأما إذا باع أحدهما بالآخر نسيئة، فهذا على وجهين: إن كان الخبز نقداً، والدقيق والحنطة نسيئة؛ يجوز؛ لأنه أسلم مكيلاً في موزون^(٨) أو^(٩) موزوناً في مكيل والمسلم [فيه]^(١٠) مما يضبط بالوصف، وإن كانت الحنطة والدقيق نقداً والخبز نسيئة لا يجوز؛ لأن المسلم فيه وهو الخبز مما لا يمكن ضبطه بالوصف وزناً، لأن الخبز في نفسه متفاوت من حيث الطول والعرض والغلظ والزّقة تفاوتاً معتبراً، وليس لهذه الأوصاف أسامي يمكن إعلامها ببيان ذلك الأسامي وهذا التفصيل في «نوادير ابن رستم»: عن محمد، وهذا التفصيل إنما يجيء على قول أبي حنيفة ومحمد رحمهما الله تعالى؛ لأنهما لا يجوزان السلم في الخبز: أما لا يجيء على قول أبي يوسف؛ لأنه يجوز السلم في الخبز فيجوز عنده كيف ما كان، وأما السلم^(١١) في الخبز: هل يجوز لم يذكر محمد هذا في «الكتاب».

(١) في «ج»: الزّبح.
(٢) في «د»: غير موجودة.
(٣) في «أ»: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: الحنطة بدون أو.
(٦) في «أ»: ساقطة.
(٧) في «د»: لأن.
(٨) في «د»: مكيلاً في موزون. غير موجودة.
(٩) في «ج»: وموزوناً بدون أو.
(١٠) في «أ»: ساقطة.
(١١) في «ج»: السلف.

- 110 وذكر ابن رستم في «نواده»: وقال على قول أبي حنيفة ومحمد: لا يجوز وعلى قول أبي يوسف: يجوز إذا شرط وزناً معلوماً وضرباً معلوماً. هو يقول: بأنه أسلم في موزون فيجوز كما في سائر الموزونات، هما [يقولان]^(١): [بلى]^(٢) لكن فيما لا يضبط بالوصف وزناً لما ذكرنا. أما استقراض الخبز [فقد]^(٣) اختلفت الروايات، وحاصل المذهب: أنه عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى لا يجوز لا وزناً ولا عدداً كالمسلم فيه لا يجوز لا وزناً، ولا عدداً وعند أبي يوسف رحمه الله تعالى: يجوز استقراضه وزناً، ولا يجوز عدداً، كما قال في السلم وعند محمد رحمه الله تعالى يجوز استقراضه وزناً وإن كان لا يجوز السلم لا وزناً ولا عدداً، فكان محمد رحمه الله تعالى ترك القياس في جواز استقراضه عدداً لتعارف الناس كما ترك القياس بالعرف في جواز الاستصناع، وكذلك السويق بالدقيق لو خير فيه متساوية ومتفاضلاً في قول أبي حنيفة رحمه الله تعالى، وقال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى: لا بأس ببيع السويق بالدقيق يداً بيد؛ وإن تفاضلاً، والمسألة معروفة.
- 112 وأما إذا باع النخالة بالدقيق اختلفوا فيه قال أبو يوسف: يجوز على سبيل الاعتبار بأن تكون النخالة الخالصة أكثر من النخالة في الدقيق. وقال محمد: لا يجوز على سبيل الاعتبار، وإنما يجوز إذا تساوى كيلاً، فأبو يوسف: اعتبرهما شيتين، ومحمد: اعتبرهما شيئاً واحداً، محمد؛ يقول: بأن الحنطة متى طحنت طحناً ناعماً تصير النخالة هي قشر الحنطة كلها دقيماً بحيث لا يمكن التمييز بينها وبين الدقيق، وإذا كان شيئاً واحداً كان بمنزلة الحنطة بالحنطة^(٤) بخلاف الدهن^(٥) مع السمسم، والنوى مع التمر؛ لأن النقل من السمسم والنوى من التمر^(٦) لا يصير دهناً وتمرّاً فكانا شيتين وأبو يوسف يقول: النخالة عبارة عن قشر الحنطة والدقيق عبارة عن لبها فكانا شيتين مختلفين كلب الجوز مع الجوز وليس إذا لم يكن التمييز بين النخالة والدقيق إذا طحن طحناً ناعماً يدل على أنه شيء واحد كالمدر إذا طحن مع حبات الحنطة.
- 113 لا بأس ببيع لبن البقر بلبن الإبل متفاضلاً يداً بيد، وكذلك لبن الغنم بلبن البقر، وكذلك لحومها، وأجمعوا أن العنب جنس واحد وإن اختلفت أنواعها، وكذا التمر وكذا لحم الغنم مع المعز؛ لأن هذه فروع خرجت من أصول هي^(٧) أجناس مختلفة [فتكون أحياناً مختلفة]^(٨) في نفسها كالأولاد، وبهذا فارق لحم الغنم مع المعز [لأن الغنم مع المعز]^(٩) جنس واحد فكذا لحمها، وأما العنب والتمر فلا أن أصل الكل واحد فكان الكل جنساً واحداً.

(١) في «أ»: ساقطة.
 (٢) في «أ» و«د»: ساقطة.
 (٣) في «أ»: ساقطة.
 (٤) في «ج»: ساقطة.
 (٥) في «ج»: الدقيق.
 (٦) في «ج»: لأن النقل . . . من التمر: ساقطة.
 (٧) في «أ»: ساقطة.
 (٨) في «أ»: ساقطة.
 (٩) في «أ»: ساقطة.

ولو اشترى فاكهة أو غيرها، بدائق فلوس، أو بغيراط فلس، فهو جائز. وهو استحسان، والقياس: أنه لا يجوز، وجه القياس: أن هذا بيع بضمن مجهول، لأن مقدار الدرهم من الفلوس مما يختلف في مصر واحد قد يباع ستون منها بدرهم في بعض الأماكن، وقد تباع ستة وستون منها بدرهم في بعض الأماكن، ويكون الدائق باعتبار الأول عشرة، وباعتبار الثاني: أحد عشر، وجه الاستحسان: أن المبيع معلوم، والضمن معلوم^(١)؛ لأن مقدار الدائق من الفلوس معلوم لا يختلف بين الناس في مصر واحد وإن كان مقدار الدرهم من الفلوس يختلف؛ لأنهم قد يزيدون على الدرهم الصحيح ستة على السنين، لكن لا يزيدون بحساب ذلك على الدائق هذا هو المعروف بين الناس إليه أشار محمد في الكتاب حيث قال: لأنه معروف، وإذا اشترى شيئاً من ذلك بدرهم فلوس كان مثل ذلك في القياس، وهو في الدرهم أفحش، واختلف المشايخ في تخريج هذا اللفظ: قال الشيخ الإمام الزاهد المعروف بخواهر زادة رحمه الله تعالى: يريد به أن الجواب في درهم فلوس كالجواب في دائق فلوس أن لا يجوز قياساً، ويجوز استحساناً، لكن يؤخذ في درهم فلوس بالقياس لقوة وجه القياس، وعن أبي يوسف: أنه يجوز، وعن محمد: أنه لا يجوز، فالفتوى على أنه لا يجوز، لأن مقدار الدرهم من الفلوس مما يختلف في بلد واحد عرفاً فكان الثمن مجهولاً، أما مقدار الدائق من الفلوس: لا يختلف فكان الثمن^(٢) معلوماً.

رجل أعطى رجلاً درهماً، فقال: أعطني بنصفه كذا فلساً، وأعطني درهماً صغيراً وزنه نصف درهم فهو جائز؛ لأن هذه اللفظة تضمنت صرفاً وبيعاً فبراعى في كل واحد من العقدتين أحكامه، فإن افترقا قبل أن يقبض الفلوس والدرهم الصغير؛ لأن ما يخص الدرهم الصغير^(٣) من الدرهم الكبير صرف، ولم يوجد قبض العدلين، وما يخص الفلوس بيع، وقد قبض بدله من الدرهم الكبير، فكان الافتراق حاصلًا عن عين بدين، ولو لم ينفذ الدرهم الثمن حتى افترقا بطل الكل، وإن كان دفع إليه الدرهم؛ لأن ما يخص الدرهم الصغير صرف، ولم يقبض بدله من الدرهم الكبير، وما يخص الفلوس، وإن كان بيعاً لكن حصل الافتراق عن دين بدين.

ولو اشترى رجل حق رجل في دار، ولم يعلم كم ذلك الحق لا يجوز، وإن علما جاز، وإن علم المشتري، ولم يعلم البائع مقداره جاز، وإن لم يعرفه المشتري لم يجز البيع، وإن علم البائع في قول أبي حنيفة ومحمد رحمهما الله تعالى: وقال أبو يوسف رحمه الله تعالى: يجوز البيع على البائع أو لم يعلم، هكذا ذكر في «العصام»، وذكر في «مختصر الكافي»، قول محمد مع أبي يوسف فصار قول محمد: مضطرباً، والمشتري بالخيار إذا علم. أبو يوسف يقول: في رواية «العصام»: المبيع معلوم بالإشارة إلى المكان، والإضافة إلى نفسه كما لو قال: بعت منك عبدي، وله عبد واحد إلا أنه يثبت له الخيار؛

(١) في «ج»: والضمن معلوم: ساقطة. (٢) في «ج»: لأن... الصغير: ساقطة. (٣) في «ج»: لأن... الصغير: ساقطة.

لأن المقدار مجهول، وجهالة الوصف: تثبت الخيار وللمشتري إذا علم: فجهالة القدر أولى. هما يقولان: إن هذه الجهالة تفضي إلى المنازعة المانعة^(١) من التسليم والتسلم، فإن المشتري إذا لم يعرف مقداره^(٢) يقول: نصيبه النصف، والبائع يقول: نصيب الزرع، ومثل هذه الجهالة تمنع جواز البيع فصار كما لو وهب نصيبه من عبد والموهوب له لا يعلم نصيبه لم يجز. كذا هنا. وقد ذكرنا شيئاً من هذا في كتاب الهبة.

117 البيع بالميتة والدم لا يفيد الملك، ولو اشترى، بالخبز^(٣) والخنزير يفيد الملك، حتى لو كان المشتري عبداً فأعتقه المشتري بعد القبض لا ينفذ في الوجه الأول، وينفذ في الوجه الثاني، ولو جاء مستحق واستحق على المشتري، لا^(٤) خصومة بين المستحق، وبين المشتري في الوجه الأول، وفي الوجه الثاني: يكون المشتري خصماً حتى تسمع البيعة عليه، لأن في الوجه الأول ينعقد العقد لفوات المحل، وهو المالية؛ لأن الميتة، والذئب ليسا بمال فلم ينعقد السبب فلا يفيد الملك، وفي الوجه الثاني: انعقد؛ لأنه^(٥) صادف محله؛ لأن الخمر والخنزير مال وإذا لم يفد الملك؟ هل يصير المقبوض مضموناً عليه بالقبض أم لا؟ روي عن أبي حنيفة: أنه لا يكون مضموناً وروي ابن سماعة عن محمد: أنه يكون مضموناً، وأما إذا باع بغير ثمن، هل ينعقد؟ فيه روايتان: في رواية: ينعقد، وفي رواية: لا ينعقد، وأجمعوا أنه إذا سكت عن ذكر الثمن ينعقد.

118 بيع الصوف على ظهر الغنم لا يجوز؛ لأن الشعر ينمو ساعة فساعة^(٦).

119 بيع قوائم الخلف يجوز: بعضهم فرقوا وقالوا: بأن القوائم إنما ينمو من أعلاه لا من أسفله. ألا ترى^(٧) أنك متى جعلت على موضع القطع علامة فإذا مضى زمان فالعلامة لا تعلق بل تبقى على^(٨) موضعها والأعلى ملك المشتري فتكون الزيادة في المبيع، وأما الصوف ينمو من أسفله. ألا ترى أنك إذا خضبت أسفله فإذا مضى زمان فالخضاب يعلو والأسفل ملك البائع فيختلط غير المبيع بالمبيع فيتمكن الغرر^(٩) إلا أن هذا الفرق يبطل بيع الكندة فإنهم قالوا: يجوز، وإن كان ينمو من أسفله، والفرق الصحيح: أن القياس في القوائم أن لا يجوز؛ لأنه اختلط المبيع بغير المبيع؛ لأن النماء الحاصل في الأعلى يكون من^(١٠) أصله الأسفل إلا أننا تركنا القياس للتعامل كما لو^(١١) تركنا القياس في الاستصناع قال أبو يوسف: سألت أبا حنيفة رحمه الله تعالى عن مريض^(١٢) باع من ابنه ديناراً بألف درهم، وتقابضا، فقال: لا يجوز؛ لأنه وارث والبيع وصية للوارث وإن كان لم يحط عنه شيئاً، وقال أبو يوسف، ومحمد: هو جائز، وكذلك لو باعه بمثل قيمته، والمسألة معروفة.

(١) في «ج»: ساقطة.	(٧) في «ج»: ترى: ساقطة.
(٢) في «د»: إذا لم يعرف مقداره: ساقطة.	(٨) في «ج»: ساقطة وفي «د»: في.
(٣) في «أ»: بالخبز.	(٩) في «ج»: الغدر.
(٤) في «ج»: لا: ساقطة.	(١٠) في «ج»: يكون من: ساقطة.
(٥) في «ج»: ساقطة.	(١١) في «ج»: لو ساقطة.
(٦) في «د»: لأن الشعر ينمو ساعة فساعة: ساقطة.	(١٢) في «ج»: عن مريض: ساقطة.

120 ولو اشترى منه ألف درهم بمائتي دينار، فأجاز ذلك بقية الورثة، فهو جائز، وإن رذوا؟ فهو مردود في قول أبي حنيفة رحمه الله تعالى، وقال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى: إن شاء الابن أخذ مثل الدراهم من الذنانيير، وإن شاء نقض البيع، وهذا بناء على أن عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى: نفس البيع من الوارث وصية والوصية للوارث لا تصح إلا بإجازة الورثة. قلّت الوصية أو كثرت^(١)، وعندهما: نفس البيع من الوارث ليس بوصية، وإنما المحاباة: وصية والوصية لا تصح إلا بإجازة الورثة، فإن أجازوا أجازوا وإن لم يجيزوا إن شاء الابن أخذ من الذنانيير بقدر الدراهم، وإن شاء بلغ إلى تمام قيمة الذنانيير من الدراهم، وإن شاء نقض البيع، والمسألة معروفة في «المبسوط».

121 بيع الحنطة بالحنطة، وفي كل واحد من الجانبين حبات الشعير، لا يجوز إلا متماثلاً، لأن الشعير مغلوب فكان مستهلكاً، فلا يعتبر وصار كما إذا باع الدراهم المخلوطة بالصفير والفضة، والفضة الخالصة إن كانت الفضة غالبية على الصفير لا يجوز البيع بالفضة الخالصة إلا وزناً بوزن سواء بسواء وإن كان الصفير غالباً [يجوز]^(٢) بيع هذه الدراهم بالفضة الجيدة بمثل وزنها، أو بأكثر من وزنها، لما ذكرنا أن المغلوب في مقابلة الغالب يصير كالمستهلك وتكون العبرة للغالب، فكذا هنا.

122 ولو كانت الدراهم ثلثيها صفير، وثلثها فضة، ولا يمكن تخليصها إلا بإذابة فلا بأس ببيع هذه بمثل وزنها [أو بأكثر من وزنها]^(٣) من الدراهم الفضة الجيدة؛ لأنه لا بد من اعتبار الصفير فيها واعتبار الفضة فيها أما اعتبار^(٤) الصفير: فلأنه الغالب فيكون قائماً وأما الفضة: فلأنه قائم حقيقة حالاً، ومالاً، أما حالاً: فلأن الوزن في الدراهم المخلوطة إنما كملت بالفضة فإن قبلها كانت صفراً، وإنما صار درهماً كاملاً بالفضة والوزن قائم فدل ذلك على قيام الفضة فيها. وأما مالاً: فلأنها متى أذيبت تخلص منها الفضة، ويحترق الصفير والمستهلك مما لا يمكن تخليصه فدل أنه وجب^(٥) اعتبارهما، فإذا وجب اعتبارهما كان الجواب فيهما كالجواب فيما إذا كان متميزين غير مخلوطين، ولو كانا غير مخلوطين فتبايعا بفضة خالصة بمثل وزنها، أو أكثر من وزنها جاز؛ لأنه يقع الأمن من الزبا، فتصرف الفضة إلى الفضة وزناً، والفضة الزائدة بإزاء الصفير، فكذا هنا وإن باع بأقل من وزنها فإن كانت الفضة الجيدة أقل مما في هذه الدراهم من الفضة أو مثلها لم يجز، وإن كان أكثر: جاز، وإن لم يعلم فالبيع فاسد؛ لأنهما لو كانا متميزين وقد بيعا بفضة خالصة أقل من وزنها لم يجز إن كانت الفضة الخالصة أقل مما في هذه الدراهم من الفضة أو مثلها^(٦)؛ لأنه لم يبق للصفير شيء بمقابلته، وإن كانت الفضة الجيدة أكثر: جاز؛ لأنه وقع الأمن عن

(١) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «أ»: ساقطة وهي في «ج» و «د».
(٣) في «أ»: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «أ»: وهب وما أثبتناه في «ج».
(٦) في «ج»: عليها.

الزبأ؛ لأنه يبقى من الفضة الخالصة شيء بمقابلة^(١) الصفر فكذا هنا، وإن لم يعلم فالباع فاسد؛ لأنه إن كان أكثر جاز وإن كان أقل أو مثله، لم يجوز فكان ما يوجب الفساد غالباً. والعبرة للغالب فكذا هنا.

123 رجل اشترى شيئاً بدرهم بعينها من التي ثلثها صفر، وهي عندهم وزني أو عددي وله ينقدها حتى ضاعت، لم ينتقض البيع حتى يعطيه مثلها، أما إذا كانت عندهم وزنياً فلا يبيع بمنزلة الدراهم؛ لأنهم يستعملونها استعمال الدراهم، ولو اشترى شيئاً معلوماً مشاراً إليه، وهلك الدراهم لا ينتقض البيع، وإن كانت عندهم عددي فهو بمنزلة الفلوس الزائجة. والفلوس الزائجة^(٢) مما لا تتعين بالتعيين، والإشارة في عقود المعاوضات متى قولت بغير جنسها كذا هنا، وهذا إذا علم عددها، أو وزنها حتى يمكن للمشتري أن يعطي مثلها عدد أو وزناً، أما إذا كانت لم تعلم ينتقض البيع [لأنه]^(٣) لا يصير الثمن مجهولاً؛ لأنه لا ينتهي للمشتري في هذه الحالة: أن يرد مثل المشار إليه. هذا إذا كان الصفر غالباً. أما إذا كانت الفضة غالبية فهي بمنزلة الدراهم الزبوف، والنهرجة لا ينتقض البيع بهلاكها، ويرد مثله وزناً إن علم وزن المشار إليه، وإن لم يعلم ينتقض البيع. هذا إذا كانت الفضة غالبية. فأن إذا كان الصفر والفضة سواء فالجواب فيه كالجواب فيما إذا كان الصفر غالباً؛ لأنهما إن كانا على السواء لا يمكن أن يجعل أحدهما تبعاً للآخر فوجب اعتبار كل واحد منهما كأنهما متميزين غير مخلوطين، فلا ينتقض البيع باعتبار الفضة، وينتقض باعتبار الصفر فلا ينتقض بالشك، ولا بأس ببيع جنس من هذه الدراهم بالجنس الآخر يريد به: لا بأس ببيع ما كان الصفر فيه [غالباً]^(٤) بما كانت الفضة فيه غالباً، أو ما كان الفضة فيه غالباً بما كان الفضة والصفر فيه على السواء أو على العكس واحداً باثنين يداً بيد، لأنه يصرف فضة هذا إلى صفر ذلك، وصفر هذا إلى فضة ذلك احتيالاً للجوز، وصار بمنزلة ما لو باع فضة وصفر بفضة وصفر يجوز كيفما كان بعد أن تكون يداً بيد ولا خير في ذلك إن كانت نسيئة: لأن الوزن يجمعهما، والوزن يحرم النساء. هذا إذا باع جنساً من هذه الدراهم بجنس آخر. أم إذا باع جنساً منها بذلك الجنس متفاضلان إن كانت الفضة غالبية لا يجوز؛ لأن الصفر مغلوب في هذه الحالة فصار كأن الكل فضة فلا يجوز إلا مثلاً بمثل، وإن كان الصفر غالباً أو كان الصفر والفضة سواء كالعدي والغطريفي يجوز بيع البعض ببعض متفاضلاً بعد أن يكون يداً بيد؛ لأن الصفر معتبر والفضة كذلك فأمكن صرف الجنس إلى خلاف الجنس والدراهم الستوقة التي صفرها غالب بمنزلة الدراهم التي ذكرنا أن ثلثها فضة وثلثها صفر، والستوقة التي فضتها غالباً بمنزلة الزبوف والنهرجة وإن كانت الفضة والصفر سواء فحكمها ما ذكرنا.

المريض إذا باع عيناً من أعيان ماله [من وارثه] ^(١) بمثل قيمته لا يجوز عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى من غير إجازة الورثة، وقد ذكرنا قبل هذا، وكذلك الوارث، إذا باع عيناً من أعيان ماله من ورثة ^(٢) المريض بمثل القيمة لا يجوز عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى؛ لأنّ تهمة إثارة الوارث تتمكن في العوضين مبيعاً كان أو ثمناً.

وأما فيما يجوز السلم وفيما لا يجوز:

السلم في الخبز وزناً إذا أتى بشرائطه يجوز، وقد ذكرنا الاختلاف فيه قبل هذا إلاّ أنهم اختاروا الجواز لحاجة الناس، لكن يحتاط وقت القبض حتى يقبض من الخبز الذي سفي كيلاً يصير استبدالاً بالمسلم فيه.

السلم في الكاغد يجوز عدداً؛ لأنّه عدديّ كما يجوز ^(٣) في البيض وكذا الاستقراض عدداً.

رجلٌ أسلم إلى رجل في حنطة بالفارسية: (كندم ينكر) وقال: (كندم بنك) أو قال: (كندم شره) جاز، لأنّ هذه الألفاظ بعضها قريبة من بعض فيراد بها الجيد.

رجلٌ أسلم إلى رجل عشرة دراهم في عشرة أقفزة حنطة ^(٤) ولم تكن الدراهم عنده، فدخل بيته ليخرج الدراهم، إن دخل حيث يراه المسلم إليه لا يبطل السلم، وإن تدارى ^(٥) عنه يبطل السلم؛ لأنّ القبض قبل افتراقهما شرط في مجلس العقد وافتراقهما إنّما يحصل إذا توارى كلّ واحد منهما عن عين صاحبه.

إذا أسلم قطناً هروياً في ثوب هروي جاز؛ لأنّه عدمت المجانسة؛ لأنّ الثوب بالغزل والنسج ^(٦) خرج عن أن يكون قطناً.

إذا أسلم شعراً من مسح من شعر فهذا على وجهين: إن كان لا ينقض ذلك المسح ولا يصير شعراً جاز؛ لأنّه عدمت المجانسة؛ لأنّه خرج من أن يكون شعراً كالقطن مع الثوب، وإن كان ينقض فيصير شعراً لا يجوز؛ لأنّه بقي شعراً. ألا ترى أنّه يعود شعراً بالتقص.

رجل له على رجل مائة درهم فأسلم إليه بتلك المائة وعشرة دنانير في كز حنطة، فالسلم في الكر فاسد. أما بحصة الدراهم: فظاهر؛ لأنّه افتراق عن الدين بدين وأما بحصة الدنانير: فلأن حصة الدنانير من الكر مجهول، وهذا قول أبي حنيفة رحمه الله تعالى خاصة، وكذا لو أسلم المائة التي عليه، ومائة أخرى من غير جنس تلك الدراهم لما قلنا، ولو كان من جنس الأولى جاز في النصف بالاتفاق، لأنّ حصة العين من الكر معلوم، لأنّ الكر ينقسم عليهما على السواء لعدم التفاوت بينهما.

إذا أسلم الرجل فلوساً في صفر أو سيفاً في حديد أو قصباً في بوري فالعقد فاسد؛ لأنّه وجد إحدى علتي الرّبا بالنقد والمجانسة. فرق بين هذا وبينما إذا أسلم قطناً هروياً في ثوب هروي حيث [لا] يجوز؛ لأنّ الثوب خرج من أن يكون جنساً للقطن والبوري لا

(١) في «أ»: ساقطة. (٤) في «د»: غير موجودة.
(٢) في «ج»: ورثة. (٥) في «ج»: توارى. و«د»: مثل ما في «أ» والآخر هو المثبت.
(٣) في «ج»: كالجوز. (٦) في «د»: بالغزل والنسج: ساقطة.

الفصل الثاني

في الشروط التي تفسد البيع، والشروط^(١) التي لا

تفسد البيع إلى آخره

- 125 رجل اشترى جارية على أنها ذات لبن اختلف المشايخ فيه، والمختار: أنه يجوز؛ لأن هذا بمنزلة الصناعة يقال^(٢) بالفارسية: (مرداينكي را) فصار كما لو اشترى عبداً على أنه كاتب أو على أنه خباز.
- 126 رجل عجل للبقال درهماً أو للخباز ليأخذ منه البقل، وقتاً بعد وقت، أو الخبز، وقتاً بعد وقت، فهذا على ثلاثة أوجه: إن شرط عليه في القرض أن يأخذها تبرعاً، أو يأخذها شراءً، لا يجوز؛ لأنه قرض جز منفعة، وإن لم يشترط ذلك في القرض، لكن يعلم أنه دفع لهذا، أو قال قبل ذلك: جاز؛ لأن هذا ليس بقرض^(٣) بشرط المنفعة، فإذا أخذ يقول [كل]^(٤) وقت: يأخذ فهو على ما قاطعتك عليه.
- 127 رجل اشترى من رجل ثوباً على أنه عشرة أذرع كل ذراع بدرهم^(٥) فوجده تسعة ونصفاً أخذه بتسعة دراهم، إن شاء في قول أبي حنيفة رحمه الله تعالى: هو المختار: لأن الذراع وصف، وإنما صار أصلاً^(٦) بالشرط، وما زاد على تسعة لم يوجد في حقه كمال الشرط، وهو مقابلة الدرهم؛ لأنه مقابل بالذراع.
- 128 رجل اشترى عبداً على أن يبيعه، فهذا على وجهين: إن شرط على أن يبيعه، ولم يزد على هذا جاز الشراء؛ لأنه ليس هنا [خصم]^(٧) يستحق هذا الشرط فيطالبه.
- 129 رجل باع من آخر شيئاً، وقال: بعته^(٨) منك على أن أخط من ثمنه كذا جاز البيع، فرق بين هذا وبينما إذا قال: علي أن أهب لك كذا حيث لا يجوز والفرق: أن الحط ينحق بأصل العقد فيكون بيعاً بما وراء المحطوط ولا كذلك الهبة^(٩).
- 130 رجل باع ذراعاً من طين هذه الأرض ليحفره [المشتري]^(١٠) جاز؛ لأنه باع^(١١) ممنوعاً معلوماً.

(١) في «أ»: ساقطة.	(٧) في «أ»: ساقطة.
(٢) في «د»: ساقطة.	(٨) في «ج»: و«د»: بعث.
(٣) في «ج»: ساقطة.	(٩) في «د»: ولا كذلك الهبة: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.	(١٠) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: كل ذراع بدرهم: ساقطة.	(١١) في «ج»: ساقطة.
(٦) في «ج»: باطلاً.	

- 131 رجلان اشتريا بعيراً وتواضعا على أن لأحدهما رأسه وقوائمه وجلده وللآخر [بدنه ولم يذكر ذلك للبائع فالبعير كله لصاحب البدن أصل، ولهذا يسمى البعير بدنة فإن تواضعا على أن لأحدهما رأسه وقوائمه وجلده وللآخر^(١) لحمه فهو بينهما نصفان؛ لأن كل واحد منهما لا يحتمل الانفراد بالبيع وكل واحد منهما ليس بأصل فكان البعير بينهما.
- 132 ولو اشتريا النخلة وتواضعا على أن لأحدهما النخلة، وللآخر الرطب، جاز، وينقسم الثمن على قيمتهما؛ لأن كل واحد منهما يجوز إفراده بالبيع.
- 133 وكذلك لو اشتريا داراً على أن لأحدهما البناء وللآخر الأرض لما قلنا.
- 134 ولو اشتريا سيفاً محلّياً وتواضعا على أن لأحدهما حليته، وللآخر نصله كان السيف المحلّى نصفين لما قلنا في البعير، وكذلك الخاتم مع الفص؛ لأن المعنى^(٢) يجمع الكل.
- 135 ولو اشتريا أرضاً على أن لأحدهما الأرض، وللآخر الشجر جاز لما قلنا في النخلة، ولصاحب الشجرة أن يقلعها، فإن [كان]^(٣) في قلعها ضرر بين، فهو بينهما؛ لأنه إذا كان في قلعها ضرر بين^(٤) كان ذلك^(٥) بمنزلة الفص مع الخاتم، والسيف مع الحلية.
- 136 رجل اشترى خفا فيه فرق على أن يخزئه البائع جاز؛ لأنه عمل الناس.
- 137 ولو اشتراه^(٦) من كرايس ثوب كرايس على أن يقطعه قميصاً ويخيطه. لا يجوز؛ لأنه ليس من عمل الناس.
- 138 رجل اشترى أرضاً على أن خراجها على البائع أبداً فهذا على وجهين: إن شرط جميع الخراج على البائع فالبائع فاسد؛ لأنه شرط على البائع قضاء دين المشتري وإن شرط بعض الخراج على البائع، فالمسألة على قسمين: إن كان مما شرط^(٧) على البائع شيئاً من خراج الأصل البيع فاسد [أيضاً]^(٨) لما قلنا، وإن كان ما شرط على البائع هو الزائد على خراج الأصل جاز؛ لأنه شرط في البيع أن لا يجب على المشتري تحمل الظلم، وهذا ثابت بدون الشرط.
- 139 رجل اشترى ضيعة مع خراج درهم وخراجها ثلاثة دراهم فهذا على وجهين: إن كان^(٩) المشتري عالماً بأن خراجها ثلاثة دراهم البيع فاسد [لأنه بيع بشرط أن لا يجب على المشتري بعض خراجها معنى وهذا شرط فاسد]^(١٠) وإن لم يكن عالماً أن خراجها ثلاثة دراهم البيع صحيح، وللمشتري الخيار إن شاء قبلها بخراجها كلها، وإن شاء تركها؛ لأنه اشترى على ظن أن خراجها درهم، فلم يكن هذا شراء بشرط^(١١) أن لا يجب عنى

(١) في «أ»: ساقطة.
 (٢) في «ج»: الفص.
 (٣) في «أ»: ساقطة.
 (٤) في «ج»: فهو بينهما... بين: ساقطة.
 (٥) في «ج» و«د»: ساقطة.
 (٦) في «أ»: ساقطة.
 (٧) في «ج» و«د»: مما شرط: ساقطة.
 (٨) في «أ» و«د»: ساقطة.
 (٩) في «ج»: ساقطة.
 (١٠) في «أ»: ساقطة.
 (١١) في «ج»: بشرط غير موجودة وهي في «أ» و«د».

- المشتري بعض خراجها معنى .
- 140 رجل باع من آخر^(١) حانوتاً على أن غلتها عشرون فإذا هي خمسة عشر فهذا على ثلاثة أوجه .
- إن أراد بذلك أنه كان يغل فيما مضى عشرين ، فالبيع جائز ؛ لأنه لا عبرة لذلك الشرط ؛ لأنه لا ينتفع به أحد .
- وإن أراد أن يغل فيما يستقبل عشرين ، وجعل ذلك شرطاً في العقد ، فالبيع فاسد ؛ لأن لهذا الشرط عبرة ، وأنه شرط فيه غرر ، فصار بمنزلة ما إذا اشترى شاة على أنها تحلب كذا .
- وإن أطلق ، وقال على أن غلتها عشرون ولم يفسر ، فكذلك البيع فاسد ؛ لأن مراد الناس أن هذا فيما يستقبل .
- 141 رجل قال لآخر : بعثك داري هذه الخارجة على أن تجعل لي^(٢) الطريق إلى داري هذه الداخلة فالبيع فاسد ؛ لأن هذا شرط فاسد ، ولو قال : بعثك داري هذه الخارجة إلا طريقها إلى داري الداخلة فهذا جائز ، لأنه باع واستثنى شيئاً وطريقه عوض^(٣) باب الداخلة .
- 142 رجل باع شيئاً في الأرض نابتاً مثل البصل وغيره وقلع البائع شيئاً في موضع ، وقال : أبيعك على أن في كل موضع مثل هذا في كثرته ، فالبيع فاسد ؛ لأنه بشرط فاسد ؛ لأنه يتفاوت .
- 143 رجل اشترى عبداً على أن يطعمه خبيصاً ، فالبيع فاسد ، فرق بين هذا وبينما إذا اشترى على أن يطعمه ، والفرق : أن الأول شرط لا يقتضيه العقد ، وللمعقود عليه منفعة ، وهو من أصل الاستحقاق ، والثاني : شرط يقتضيه العقد ؛ لأن إطعام العبد مستحق على مولاه بحكم الملك^(٤) .
- 144 رجل اشترى داراً وشرط مع الدار الفناء فالبيع فاسد ؛ لأنه شرط فاسد ؛ لأن الفناء لا يصير مملوكاً للمشتري^(٥) .
- 145 رجل باع جارية بشرط أن يجامعها أو بشرط أن يحبسها^(٦) فالبيع فاسد عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى ؛ لأنه شرط لا يقتضيه العقد [لا محالة]^(٧) لأنه لو صح الشرط كان حكمه وجوب الوطء والبيع لا يقتضيه^(٨) وللمعقود عليه منفعة وهو من أهل الاستحقاق .
- 146 رجل باع من رجل أرضاً وشرط إن أحدث المشتري فيه حدثاً واستحقت ، فالبايع ضامن للمشتري بذلك فالبيع فاسد ؛ لأن البائع لا يضمن بالحفر^(٩) وما شاكل ذلك وإنما

(١) في «ج» : أحد .	(٦) في «ج» و«د» : أن لا يجامعها .
(٢) في «ج» : له .	(٧) في «أ» : ساقطة .
(٣) في «ج» و«د» : عرض .	(٨) في «د» : لأنه لو صح المبيع لا يقتضيه : ساقطة .
(٤) في «د» : لأن الطعام الملك : ساقطة .	(٩) في «ج» و«د» : الحفر .
(٥) في «ج» : رجل للمشتري : ساقطة .	

يضمن البناء والغرس والزرع.

147 رجل اشترى جارية على أنها مغنية فالباع جائز [ولا يردها]^(١) مغنية كانت أو لم تكن؛ لأن هذا عيب برىء منه.

148 رجل باع أرضاً على أن فيها كذا وكذا نخلة مثمرة، وباع كلها بشمرها، وكانت فيها نخلة غير مثمرة فالباع فاسد؛ لأن الثمرة لها حصة من الثمن، فيكون البيع في حق الموجود بيعاً بالحصة ابتداء.

149 ولو باع أرضاً على أن فيها كذا وكذا نخلة، فوجدها المشتري ناقصة، فالباع جائز، والمشتري بالخيار إن شاء أخذها بجميع الثمن، وإن شاء ترك؛ لأن النخلة ليس لها حصة من الثمن، فيكون البيع بجميع الثمن إلا بالحصة، وكذا لو باع داراً على أن فيها كذا وكذا بيتاً فوجدها ناقصة.

150 رجل باع من آخر ثوباً على أنه مصبوغ بعصفر، فإذا هو مصبوغ^(٢) بزعفران، فالباع فاسد؛ لأن الأغراض تختلف باختلاف الألوان فيكون فاحشاً^(٣)؛ لأنه سبب للمنازعة؛ لأن البائع يمتنع من تسليم هذا الثوب محتجاً بنفي تملك هذا الوصف ضمناً، والمشتري يطالبه محتجاً بتمليك الأصل، ولو باع على أنه مصبوغ بعصفر فإذا هو أبيض فالباع جائز، وله الخيار؛ لأن انعدام الوصف يثبت الخيار^(٤)؛ لأنه ليس بسبب للمنازعة، ولو باع على أنه أبيض، فإذا هو مصبوغ بعصفر فالباع فاسد؛ لأن الصبغ غير داخل في العقد^(٥) ولأنه سبب المنازعة^(٦).

151 رجل باع من آخر داراً على أن للبائع طريقاً من هذا الموضع إلى باب الدار ووصف طوله، وعرضه: لا يصح البيع؛ لأنه لو صح صار للطريق حصة من الثمن المذكور فيكون الباقي مجهولاً. فرق بين هذا وبينما إذا قال: إلا طريقاً ووصف طوله وعرضه حيث جاز؛ لأنه يصير بائعاً ما عدا الطريق المستثنى بجميع الثمن المسمى وكذلك على هذا، لو قال: أبيعك داري هذه بعشرة آلاف درهم على أن لي هذا البيت، فالباع فاسد؛ ولو قال: إلا هذا البيت جاز البيع بجميع الثمن لما قلنا.

152 ولو قال: أبيعك هذه الجارية بمائة دينار على أن لي عشرها، فللمشتري تسعة أعشارها بتسعة أعشار الثمن؛ لأنه إذا صار للعشر حصة من الثمن كان ثمن الباقي معلوماً، ولو قال: إلا عشرها فله تسعة أعشارها بجميع الثمن؛ لأن البائع صار بائعاً تسعة أعشارها بجميع الثمن.

153 رجل اشترى من آخر عبداً على أن يدفعه إليه قبل أن يدفع هو إلى البائع الثمن فالباع

(١) في «أ»: ساقطة. (٢) في «د»: لأن انعدام... الخيار: ساقطة. (٣) في «ج»: بعصفر فإذا هو مصبوغ: ساقطة. (٤) في «د»: لأن الصبغ... في العقد: ساقطة. (٥) في «أ»: ساقطة. (٦) في «أ»: ساقطة.

فاسد؛ لأنه شرط تأخير الثمن إلى أجل مجهول.

154 رجل باع عبداً بألف درهم على أن يؤديه إليه في بلد آخر، فالبيع فاسد؛ لأنه شرط أجلاً مجهولاً؛ لأنه ذكر البلد للتأجيل. هذا إذا كان الثمن حالاً، فإن كان مؤجلاً مثلاً إلى شهر: فالبيع جائز، والشرط باطل، ويؤديه إليه حيث يطالبه؛ لأنه لم يشترط أجلاً مجهولاً لأن ذكر البلد ما كان للتأجيل؛ لأنه شرط أجلاً معلوماً، وأما ذكر البلد لاشتراط مكان الإيفاء، لكن الشرط إنما يعتبر إذا كان مفيداً، وهذا غير مفيد؛ لأنه لا مؤونة له حتى لو كان له^(١) مؤونة يعتبر، ويصح بيع المعاملة، وبيع الوفاء: بيع فاسد، لأنه بيع بشرط فاسد وأنه [لا يفيد]^(٢) الملك عند القبض كسائر البياعات الفاسدة.

155 رجل اشترى أرضاً على أن يخرجها ثلاثة ثم ظهر أنها أربعة، أو قال: أربعة ثم ظهر أنها ثلاثة فالبيع فاسد هذا إذا علم المشتري بذلك كما ذكرنا قبل هذا. أما الأول: فلما قلنا.

وأما الثاني: فلأنه باع بشرط أنه يجب على المشتري خراج أرض أخرى معنى وإن^(٣) قال خراجها كذا ولم يكن شرط في العقد شيئاً من الخراج، فالبيع جائز، وهل له خيار إذا ظهرت الزيادة، فإن كان شيئاً يعدونه الناس عيباً فله الخيار بحكم العيب وإلا فلا.

156 رجل باع من آخر جارية ظئراً على أنها ذات لبن فالبيع فاسد. وهذا مثل قول أبي حنيفة رحمه الله تعالى، وعلى قول الفقيه أبي جعفر رحمه الله تعالى: يجوز. هو المختار: لما ذكرنا قبل هذا.

157 ولو باع جارية على أنها حامل فهذا على وجهين: إن شرط ذلك البائع، فالبيع جائز^(٤)؛ لأنه شرط البراءة عن العيب، ظاهراً، حتى لو باعها ظئراً بهذا الشرط يفسد البيع فإن شرط ذلك المشتري، فالبيع فاسد؛ لأنه شرط في البيع زيادة فيها خطر؛ لأنه اشتراها لأجل [هذا]^(٥) الظئر ظاهراً فكان الحمل زيادة عنده.

158 رجل اشترى بزر الفيلق على أنها مروزية، والمشتري لا يعرف ذلك فلما خرج دوده فإذا هي غير مروزية، وبين المروزي وغيره تفاوت فعلى البائع رد الثمن إن كان قبض وعلى المشتري رد مثله؛ لأن البيع وقع فاسداً، لأنه باع ما ليس عنده.

159 رجل باع من آخر عبداً على أن البائع بالخيار، على أن له أن يغله ويستخدمه بجوز، وهو على خياره، فرق بين هذه المسألة، وبينما إذا باع كرمًا على أن يأكل من ثمره، حيث لا يجوز، والفرق: أن المنفعة لا حصّة لها من الثمن، والثمر^(٦) له حصّة من الثمن.

160 رجل اشترى لبناً على أن يحمله البائع إلى منزل المشتري فهذا على وجهين: إذا كان

(١) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٣) في «ج»: ساقطة.
(٤) في «ج»: فالبيع جائز: ساقطة.
(٥) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٦) في «ج»: الثمن.

البيع بلفظة العربية لا يصح الشراء؛ لأن في لفظة العربية فرقاً، بين الحمل، والإيفاء. وإن كان بلفظة الفارسية، يصح، لأن في لفظة الفارسية لا فرقاً بين الحمل والإيفاء^(١). وإن [كان]^(٢) حمله البائع إلى دار المشتري، ولم يره المشتري، ثم رآه، فأراد أن يرذ بخيار الرؤية، ليس له أن يرذ. هكذا اختار الفقيه أبو الليث رحمه الله تعالى؛ لأنه لو رد يحتاج إلى الحمل فيصير هذا بمنزلة العيب الحادث عند المشتري.

161 رجل اشترى شاة على أنها نعجة، فإذا هي معز ينبغي أن يجوز البيع، ويثبت له الخيار^(٣)؛ لأن الجنس واحد.

162 رجل اشترى كتاباً على أنه كتاب النكاح من تأليف محمد رحمه الله تعالى، فإذا هو كتاب الطلاق أو كتاب الطب، أو كتاب النكاح من تأليف الحسن بن زياد فالباع جائز؛ لأن الجنس واحد؛ لأن الكتاب إذا ذكر يفهم منه المكتوب بالسواد.

163 رجل باع من آخر عبيدين على أنه بالخيار فيهما، وقبضهما المشتري، ثم مات أحدهما أو استحق، لا يجوز البيع في الباقي، إلا إن^(٤) أجازاه البائع ورضي به المشتري؛ لأن البيع في الحكم ينقصد الآن والآن ينقصد بالحصّة، فإن لم يمت أحدهما، وقال البائع: نقضت البيع في أحدهما بعينه، أو بغير عينه، كان النقص باطلاً، وبقي على^(٥) خياره. وهذه المسائل من مسائل الأصل.

164 رجل باع كرمًا بشرط أن يبني البائع حوائط الكرم، فالباع فاسد؛ لأنه شرط لا يقتضيه العقد، ولأحد العاقلين فيه منفعة. أما إذا وعد البائع، وقال: اشتره حتى أبني الحوائط،

فالباع جائز؛ لأنه شرط في هذا البيع، ولا يجبر على البناء؛ لأنه لا يجب الوفاء بالوعد عن التبرع لكن يرذ المشتري على البائع إن شاء؛ لأنه تمكن الخلل في الرضى ولو قال: أبيعك هذه الحنطة على أنها أقل من الكراء فاشتراها على ذلك، فإن وجدها أقل من الكرّ جاز، وإن وجدها أكثر؛ كان البيع فاسداً، وروي عن أبي يوسف: أنّ البيع فاسد في الوجهين.

وجه تلك الرواية: أنّ الإشارة والمقدار متى اجتمعا في المكيل، والموزون، يجعل المعقود عليه المقدار لا المشار إليه. ألا ترى أنه لو قال: بعت منك هذه الحنطة على أنها عشرة أقدرة أو على أنها كز كان المعقود عليه المقدار لا المشار إليه، والمقدار [ها]^(٦) هنا مجهول، فكان المعقود عليه مجهولاً.

وجه ظاهر^(٧) الرواية: نعم، إذا كان المقدار معلوماً، أما إذا كان مجهولاً لا يجعل المعقود عليه المشار إليه، ويعتبر المقدار المجهول صفة في المشار إليه^(٨) متى وجد

(١) في «ج»: وإن كان بلفظة الفارسية والإيفاء: ساقطة. (٥) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «و»: ساقطة. (٦) في «و»: ساقطة.
(٣) في «ج»: ساقطة. (٧) في «ج»: ساقطة.
(٤) في «ج»: وإن. (٨) في «ج»: إليه غير موجودة.

المقدار المجهول^(١) في المشار إليه؛ لأنَّ المقدار في المكيلات إن كان أصلاً حقيقة، وحكماً من حيث أن كل قدر منها يقوم بنفسها، وانفصال البعض^(٢) من^(٣) البعض لا يوجب تعييناً^(٤) في الباقي بخلاف الذراع لمن يصلح وصفاً من وجه من حيث إنه يكثر القدر بكثرة المقدار، ويقل بقلّة المقدار، والقلّة، والكثرة: صفة للشيء فعملنا بهما^(٥)، فاعتبرناه أصلاً متى كان معلوماً أو مجهولاً، لكن عدم في المشار إليه، وجعلنا المعقود عليه المقدار، واعتبرناه وصفاً في المشار إليه متى كان مجهولاً، ووجه المقدار المجهول في المشار إليه عملاً بهما. إذا ثبت هذا فنقول: إن وجدها أقل من كزّ جاز؛ لأنّه اعتبر وصفاً في هذه الحالة، وجهالة الوصف لا توجب الفساد، وإن وجدها أكثر، كان البيع فاسداً؛ لأنّه اعتبر أصلاً في هذه الحالة، وجهالة المعقود عليه إن كان أصلاً لا توجب فساداً^(٦) المعقد، وكذلك لو قال: على أنّها أكثر من الكزّ إن وجدها أكثر من الكر فالباع جاز، وإن وجدها كزّاً أو أقل فالباع فاسد لما قلنا، ولو قال: على أنّه كزّاً أو أقل من كزّ فإن وجدها كزّاً أو أقل [من كزّ]^(٧) جاز، وإن وجدها أكثر من الكر أخذ الكر بجميع الثمن، والزيادة مردودة؛ لأنّه ذكر مقدارين، وأدخل بينهما حرف أو فأبى المقدارين متى وجد كان هو المراد من الأصل فإذا انتقى الأقل ووجد الكر كان^(٨) المراد من الأصل: هو الكر فصار كأنه اشترى هذه الحنطة، على أنّها كر فوجدها أكثر من الكر يردّ الزيادة. كذا هنا، ولا يفسد البيع، فرق بين هذا وبينما إذا اشتراها على أنّها أقل من الكر فوجدها كزّاً، والفرق: أنّه وجب ردّ الزيادة على الأقل، والزيادة على الأقل مجهول، فكان الأقل مجهولاً، فكان المعقود عليه مجهولاً أمّا [ها هنا]^(٩) وجب ردّ الزيادة على الكر فيكون الباقي بعد الكر معلوماً، فكان المعقود عليه معلوماً، وكذلك لو قال: على أنّه كر أو أكثر [جاز وقسم عليه إن وجد كزّاً أو أكثر]^(١٠) من كر جاز البيع، وأخذه بالثمن، وإن وجد أقل من الكر أيضاً، جاز البيع، وقسم الثمن على الكر الكامل، فما أصاب الموجود يأخذ بحصته إن شاء، وما أصاب المعدوم سقط عنه؛ لأنّ المعدوم معلوم هنا، وهو ما يتم به الكزّ، فكان حصته من الثمن معلوماً، فكان الباقي معلوماً وثمنه معلوم.

ولو قال: أبيعك هذه الدار على أنّها أقل من ألف ذراع فوجدتها كما قال: أو ألف ذراع أو أكثر: جاز ولزمته؛ لأنّ الذراع في المذروعات صفة حقيقة وحكماً. أمّا حقيقة: فلاّنه بكثرة الذرعات تثبت السعة وبالقلة يثبت الضيق في الدار والسعة والضيق صفة الدار يقال: دار واسع، ودار ضيق.

166

(١) في «ج»: ساقطة.	(٦) في «ج»: وإن وجدها... فساد: ساقطة.
(٢) في «ج»: غير موجودة وهي في «أ» و «د».	(٧) في «أ» و «د»: ساقطة.
(٣) في «د»: عن.	(٨) في «ج»: هو المراد... كان: ساقطة.
(٤) «ج»: تعييناً.	(٩) في «أ»: ساقطة.
(٥) في «ج»: بها.	(١٠) في «أ»: ساقطة.

وأما حكماً؛ فلأن افتراق بعض الذرعان عن البعض يوجب تعيباً^(١) في الباقي حتى لا يشتري المتفرق من المذروعات بمثل ما يشتري المجتمع، فصار كأنه اشترى داراً على أنها ضيقة، فوجدها واسعة يسلم للمشتري، ولا خيار كذا هنا، وصار كأنه اشترى ثوباً على أنه قصير فوجده طويلاً، ولو قال على أنه أكثر من ألف ذراع فإن وجد أكثر جاز البيع وإن وجده ألف ذراع أو أقل كان المشتري بالخيار إن شاء^(٢) أخذه بجميع الثمن وإن شاء تركه؛ لأنه صار بمنزلة ما إذا تشتري داراً على أنها واسعة فوجدها ضيقة يتخير كذا هنا، وصار هذا كما إذا اشترى ثوباً على أنه طويل فوجده قصيراً.

ولو قال: اشتريت منك الثوب بعشرة دراهم على أنه عشرة أذرع [فوجده ثمانية]^(٣) وقال البائع: شرطت [لك]^(٤) على أنه ثمانية فالقول: قول البائع، والبينة بينة المشتري؛ لأن المدعي^(٥) ادعى عليه^(٦) زيادة صفة في المعقود عليه ثم^(٧) أنكره البائع، فيكون القول: قول البائع، والبينة: بينة المشتري، كما إذا ادعى أنه اشتراه على أنه جيد وأنكر البائع.

ولو قال المشتري: اشتريت منك عشرة على أنها عشرة أذرع كل ذراع بدرهم، فوجده ثمانية، وقال البائع: شرطت له على أنه ثمانية ولم أشرط ذراعاً بدرهم تحالفاً وتراذاً؛ لأنَّ حاصل خلافهما وقع في مقدار الثمن فإن المشتري في الحقيقة يقول: علي من^(٨) الثمن ثمانية؛ لأنَّ الذرع في الذرعيات يكون أصلاً متى ذكر له حصة من الثمن والبائع يقول: عليك عشرة فقد اختلفا في مقدار الثمن فيتحالفاً.

فأما في المسألة الأولى: لم يختلفا في مقدار الثمن، فإن الثمن على المشتري في الحالين عشرة، وإنما اختلفا في صفة المعقود عليه، واختلاف المتبايعين في صفة المعقود عليه في بيع العين لا يوجب التحالف.

ولو قال: بعتك هذه الصبرة كل قفيز منها بدرهم عند أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه: جاز البيع في قفيز واحد، وفسد في الباقي؛ لأنَّ الباقي مجهول؛ وثمنه مجهول^(٩) إلا أن يسلم^(١٠) جميع القفزان في المجلس فحينئذ يجوز ويتخير كما لو باع شيئاً برقمه، وعلم في المجلس، وعندهما: جاز البيع في الكل، والمسألة معروفة.

وكذلك لو قال: بعتك هذه الصبرة القفيز بدرهم؛ لأنه ذكر القفيز مقروناً بالأنف واللام، وإنما يدخلان في الكلام لاستغراق الجنس إذا لم تكن لتعريف المعهود فصار ذكر الألف واللام كذكر الكل.

ولو اشترى حنطة على أنه كذا قفيزاً أو اشترى موزوناً على أنه كذا منا فإذا قبض لم

(١) في «أ»: نصياً وما في «ج»: أثبتناه.	(٦) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «ج»: إن شاء: ساقطة.	(٧) في «ج» و«د»: وأنكره دون «ثم».
(٣) في «أ»: ساقطة.	(٨) في «د»: على من: ساقطة.
(٤) في «أ»: ساقطة.	(٩) في «د»: لأنَّ الباقي: مجهول: ساقطة.
(٥) في «ج»: المشتري.	(١٠) في «ج» و«د»: يعلم.

يجز التصرف من الأكل والبيع إلا بعد الكيل والوزن «لنهي النبي ﷺ عن بيع الطعام» حتى يجري فيه صاعان: صاع البائع، وصاع المشتري، وإن كان قد كال البائع وقبل البيع، والمشتري حاضر، يراه أو غائب لا يعتبر في الحالين حتى لا يحل للمشتري التصرف له يكل؛ لأن العقد ورد على مقدار معلوم من ذلك المشار إليه، ومتى كيل^(١) ثانياً وبما يزداد وينتقص فلا يعتبر الكيل الموجود قبل العقد وإن كان ألف مرة، وإن كال^(٢) البائع بعد العقد بحضرة المشتري مرة كفاه ذلك عند عامة المشايخ: وهو الصحيح: حتى حل للمشتري التصرف فيه من غير أن يكيل^(٣) ثانياً؛ لأن الحاجة مست إلى أعلام المبيع وقد صار معلوماً بكيل واحد بعد العقد، وقيل عند البعض لا بد من الكيل مرتين للحديث الذي رويناه والصحيح: هو الأول، والحديث: محمول على حادثة خاصة، وهو أن المسلم إليه: اشترى حنطة مثل السلم بشرط الكيل، ووكل رب السلم باقتضائه، فإنه لا يصح إلا بصاعين لاجتماع العقدین بشرط الكيل. هذا الذي ذكرنا إذا كال البائع بعد العقد بحضرة المشتري. أما إذا كال البائع بعد العقد بغيبة المشتري فالصحيح: أنه لا يكتفي به حتى يوجد كيل^(٤) آخر بحضرة المشتري، فإنه قال في «الجامع الكبير»: في بيع قفيز من صبرة: أن البائع إذا كال قفيزاً منه بغير حضرة المشتري، فهلك فالبيع قائم بقفيز فيما بقي، ولا يقع به الإفراز، ومسألتنا، وتلك المسألة سواء، وإنما وجب ذلك؛ لأن الكيل من باب التسليم؛ لأنه يتعلق به تمام التسليم، فلا بد من متسلم حاضر. لأن التسليم إلى التائب^(٥) لا يتحقق، وإذا اشترى ثوباً على أنه كذا ذراعاً فباع قبل الذرع جاز؛ لأن الذرع صفة في المذروع؛ لأنه طوله، فإن ازداد تسلم له الزيادة، ولا يجب رده، وإن^(٦) اشترى جوزاً أو بيضاً على أنه ألف فباع أو أكل قبل العد روي عن أبي حنيفة: أنه أبطل العقد قبل العد^(٧). وروي عن أبي يوسف ومحمد: أنهما أجازا العقد قبل العد. لهما: أن العد نظير الذرع^(٨) حتى لا يجري الربا بين المعدودين، كما لا يجري بين المذروعين، وأبو حنيفة يقول: بأن المعدود وإن لم يكن حال الربا لكنه مساوي المكيل والموزون هنا في المعنى الذي تعلق به الفساد، وهو جهالة المبيع لاحتمال الزيادة فإن من اشترى جوزاً على أنه ألف فوجده ألفاً وزيادته يلزمه رد الزيادة^(٩) وإن انتقص رجع بحصته من الثمن فصار سواء في هذا الحكم، وإن اختلفا في حكم الربا.

ولو باع طريقاً مملوكاً له من غيره على أن يكون له فيه حق المرور جاز، وكذا إذا باع السفل على أن ثمة^(١٠) يكون له حق قرار^(١١) العلو عليه جاز؛ لأن الطريق والسفل كـ

172

(١) في «ج»: هل.	(٧) في «ج»: العقد.
(٢) في «ج» و«د»: كان.	(٨) في «ج»: ساقطة.
(٣) في «ج»: يكتال.	(٩) في «د»: يلزمه رد الزيادة: ساقطة.
(٤) في «ج»: الكل.	(١٠) في «ج»: ساقطة.
(٥) في «ج» و«د»: الغائب.	(١١) في «ج» و«د»: ساقطة.
(٦) في «ج»: ولو.	

مملوكين، وله حق المرور وحق التعلي.

173 أما إذا باع حق المرور بانفراده دون رقبة الطريق فيه روايتان: ذكر في كتاب الصلح: ما يدل على الجواز فإنه قال: طريق بين اثنين لأحدهما رقبة، وللآخر حق المرور، فباعاه يكون الثمن بينهما نصفين جَوَزَ البيع مقصوداً حتى جعل له قسطاً من الثمن، وذكر في «الزيادات»: أن بيع الحقوق على الأفراد لا يجوز فصار في جواز [بيع] ^(١) حق المرور روايتان.

174 ولو اشترى أمة على أن يتخذها أم ولد، أو على أن لا يبيع أو لا ^(٢) يهبه، أو على أن يقرضه المشتري، أو يهب له هبة، أو على أن يحمله البائع إلى منزله، أو اشترى داراً على أن يسكنه البائع شهراً، أو على أن يرهنه به ^(٣) رهناً، ولم يسم له، أو على أن يعطيه كيلاً، وهو غائب، أو حاضر، لم يكفل، أو بهيمة على أنها حامل، أو غنماً، أو نخلاً على أن يرز منها واحداً، فالبيع فاسد؛ لأن هذا بيع وشرط والتبي ^(٤) «نهى عن بيع وشرط» ومطلق النهي يوجب الفساد.

175 ثم الشرط في البيع إن كان يقتضيه العقد كشرط التسليم أو لا يقتضيه العقد لكن فيه عرف ظاهر، كما لو اشترى نعلاً وشراكاً بشرط أن يحذوه البائع فالبيع جائز مع هذا الشرط وإن لم يكن فيه عرف ظاهر، فإن كان فيه منفعة لأحد المتعاقدين، أو للمعقود عليه، كان البيع فاسداً ^(٥)؛ لأن الشرط باطل، والمنفعة يطالبه ^(٦) بحكم الشرط، والآخر يمتنع بحكم الشرع، فتقع المنازعة، وإن لم يكن فيه منفعة لأحد، فالبيع جائز، والشرط باطل، كما إذا اشترى دابة أو ثوباً بشرط أن لا يبيعهما؛ لأنه لا مطالبة، وكذا إذا اشترى طعاماً بشرط أن يأكله أو يطبخه، أو ثوباً بشرط أن يلبسه لهذا. إذا ثبت هذا ففي هذه المسائل شرط شرطاً لا يقتضيه العقد، وليس فيه عرف ظاهر، ولأحد المتعاقدين منفعة، أو ^(٧) المعقود عليه فيفسد البيع أما بشرط أن يرهنه [فلان ما فرهنه] ^(٨) مجهول، وأما بشرط أن يعطيه كفيلاً؛ فلأنه بيع فيه غرر؛ لأن فلاناً عسى يكفل وعسى لا يكفل، حتى لو كان حاضراً وكفل، جاز استحساناً، وأما بشرط أنها حامل ^(٩)؛ فلأن هذا بيع فيه غرر، وأما بشرط أن يرز غنماً أو نخلاً؛ فلأن ^(١٠) المستثنى مجهول حالة توقعهما في المنازعة، فتقع الجهالة في المستثنى منه فيكون البيع مجهولاً.

176 ولو اشترى عبداً بشرط أن يعتقه، كان البيع فاسداً لما قلنا، فإن أعتقه ضمن قيمته عند أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى، وقال أبو حنيفة رحمه الله تعالى: ثمنه استحساناً ^(١١).

(١) في «د»: ساقطة.	(٦) في «ج»: ساقطة.
(٢) في «ج»: لا: ساقطة.	(٧) في «أ»: ساقطة.
(٣) في «أ» و«ج»: ساقطة.	(٨) في «ج»: ساقطة.
(٤) في «ج»: فاصلاً.	(٩) في «ج»: فكان.
(٥) في «ج»: يطالب.	(١٠) في «ج»: ثمنه استحساناً: ساقطة.

هما يقولان: إن المفسد قد^(١) تقرر فيتقرر الفساد فتجب عليه القيمة، وأبو حنيفة يقول: إن هذا^(٢) الشرط لا يلائم العقد بنفسه؛ لأن نفسه اشتراط التصرف على المالك جبراً لكن لا^(٣) يلائم بحكمه؛ لأن حكمه إنهاء الملك؛ لأن نهاية الملك في بني آدم ثابت إلى وقت الإعتاق، وإنهاء الشيء تقريره، فإن استهلكه بفعل آخر تقرر الفساد لوجود صورة^(٤) الشرط دون الحكم، وإن أعتقه تقرر الجواز باعتبار الملازمة من حيث الحكم.

177 رجل اشترى ثوباً بعشرة على أن البائع لو رد الثمن إلى المشتري إلى ثلاثة أيام لا بيع بيننا: يصح البيع بهذا الشرط استحساناً، كما لو اشترط على أن المشتري لو لم ينفذ^(٥) الثمن إلى ثلاثة أيام فلا بيع بينهما، يصح: وهذا بمنزلة البيع بشرط الخيار للبائع حتى لا يثبت الملك للمشتري.

178 وإذا اشترى مكيلاً أو موزوناً على أنه كذا فوجده ناقصاً جاز البيع وهل يخير المشتري، فهو بمنزلة الاستحقاق لا يتخير؛ لأن بالاستحقاق ظهر أنه لم يكن ملك البائع إلا الباقي فلا تفرق الصفقة على البائع واستحقاق بعض المكيل والموزون لا يوجب عيباً لا فيما استحق ولا فيما لم^(٦) يستحق.

179 ولو قال: بعثك هذه الدار بألف على أن يقرضني فلان الأجنبي عشرة دراهم فقبل المشتري ذلك البيع لا يفسد البيع؛ لأنه لا تلزم العشرة للأجنبي؛ لأنه لو لزمه إنما يلزمه بطريقة الضمان عن المشتري أو بطريق الزيادة في الثمن لا وجه للأول؛ لأن هذه العشرة ليست في ذمة المشتري فكيف يتحملها الكفيل، ولا وجه إلى الثاني؛ لأنه لم يقل على أي ضامن [فإذا لم يقل على أي ضامن]^(٧) لم تلزم الأجنبي ولا يفسد البيع ولا خيار للبائع لأن الخيار لو ثبت إنما يثبت إذا لم يسلم له ما شرط في البيع على المشتري وهنا قد سلم له ما شرط في البيع على المشتري بخلاف ما إذا شرط الإقراض على المشتري حيث يفسد لما ذكرنا قبل هذا.

180 ولو قال: بعثك هذا الثوب على عشرين وعلى أن تقرضني عشرة جاز البيع، ولا يعتبر قوله: على أن تقرضني شرطاً في البيع؛ لأنه ذكره بحرف الواو فكان معطوفاً على الأول لا شرطاً. وأما الذي فيه الزبا والذي لا ربا فيه:

رجل طلب من آخر قرضاً بعشرة دراهم والمقرض لا يرضى إلا^(٨) بأكثر لا يجوز؛ لأن فيه الزبا، والحيلة في ذلك: أن يبيع المقرض من المستقرض ثوباً يساوي عشرة دراهم^(٩) بأكثر من عشرة مما يتفقان عليه ثم يقرض رجلاً آخر عشرة ثم يبيع المشتري ذلك الثوب من

(١) في «ج»: ساقطة.	(٦) في «ج»: لا.
(٢) في «ج»: ساقطة.	(٧) في «أ» و«د»: ساقطة.
(٣) في «ج»: لا: ساقطة.	(٨) في «د»: والمقرض لا يرضى إلا: ساقطة.
(٤) في «ج»: جردة.	(٩) في «ج»: غير واردة وهي في «أ» و«د».
(٥) في «ج»: ينفذ.	

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Esra		TAVŞAN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2008	Fadime Sarar İHL
Lisans	2010	2013	Marmara Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2021	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora	-		
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2017		Diyanet İşleri Başkanlığı
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Yayınlar:			
İletişim (e-posta):			
Tarih		21/09/2021	
İmza			
Adı Soyadı		Esra TAVŞAN	

